Tuchyn Memorial Book

Yehude Ṭuts'in u-Ḳripeh mul rotsḥehem

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Yehude Ṭuts'in u-Ḳripeh mul rotshehem : 'eśrim ye-arba' 'eduyot / gavah 'eduyot ye-khines, Avraham Śadeh ; 'arakh Levi Deror ; ha-'atifah, Kari Frish.
IMPRINT	880-02 Tel-Aviv : Va'ad yotse Ṭuts'in ye-Ḳripeh, Moreshet Bet-'Edut 'a. sh. Mordekhai Anilevits, 1990.
DESCRIPT	160 p. : ill.,ports.,map ; 24 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Tuchyn. Tuchyn (Ukraine) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Tuchyn.
ADD'L NAME	Śadeh, Avraham.
ADD'L TITLE	Jews of Tuchin and Kripa in front of their murderers

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING

PRINTED IN THE U.S.A.

יהודי טוצ'ין וקריפה
מול רוצחיהם

עשרים וארבע עדויות

יהודי טוצין וקריפה מול רוצחיהם•עשרים וארבע עדויות

יהודי טוצ׳ין וקריפה
מול רוצחיהם

עשרים וארבע עדויות

גבה עדויות וכינס: **אברהם שדה**

ערך: **לוי דרור**

העטיפה: **כרי פריש**

בהוצאת:
ועד יוצאי טוצ׳ין וקריפה
מורשת בית-עדות ע״ש מרדכי אנילביץ

The Jews of
Tuchin and Kripa
in front of their murderers

Printed is Israel 1990

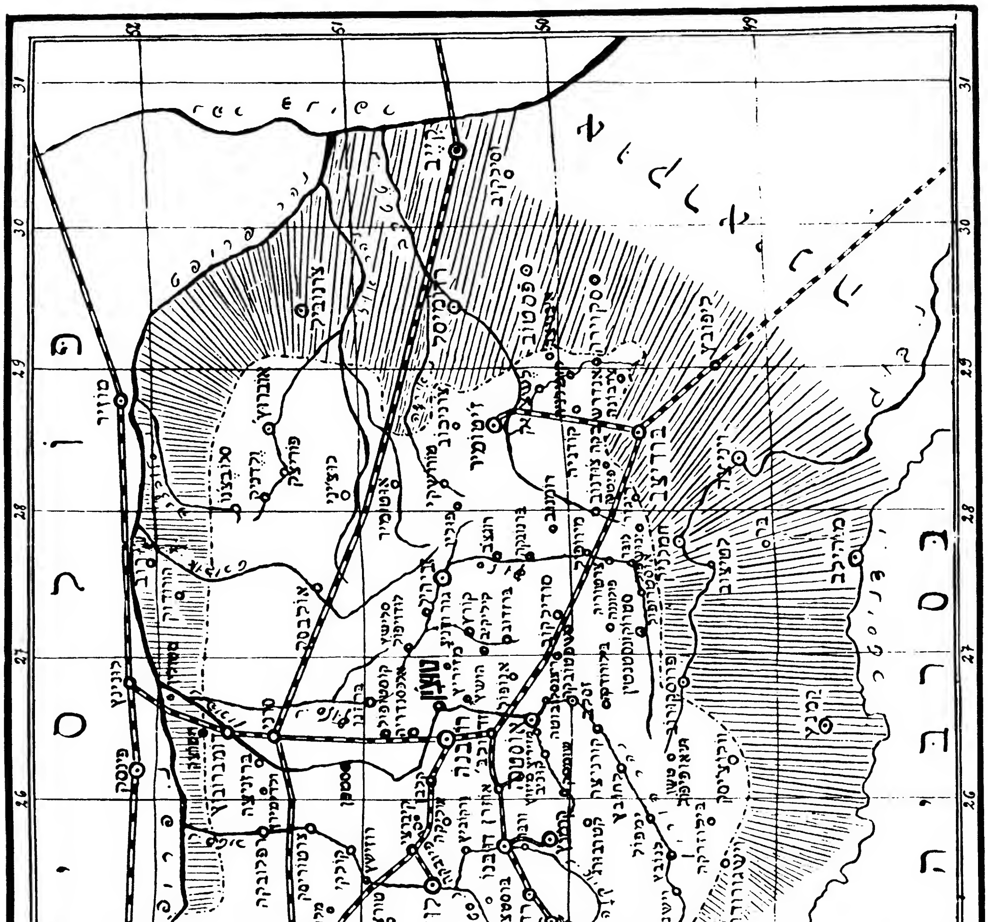
בית הקיבוץ הארצי תל-אביב, ליאונרדו דה-וינצ׳י 13, ת״ד 40009, טלפון 435472
נדפס בישראל תשנ״א - 1990
סודר ונדפס בדפוס **אביב בע״מ** ראשון-לציון

לזכר
יהודי טוצ'ין וקריפה
תמימי דרך וברי לב
שמצאו מותם בגיטו
ששלחו אש בבתיו, פרצו גדרותיו ונמלטו לכל עבר
שנרדפו, עונו ונרצחו ביערות ובכפרים

התוכן

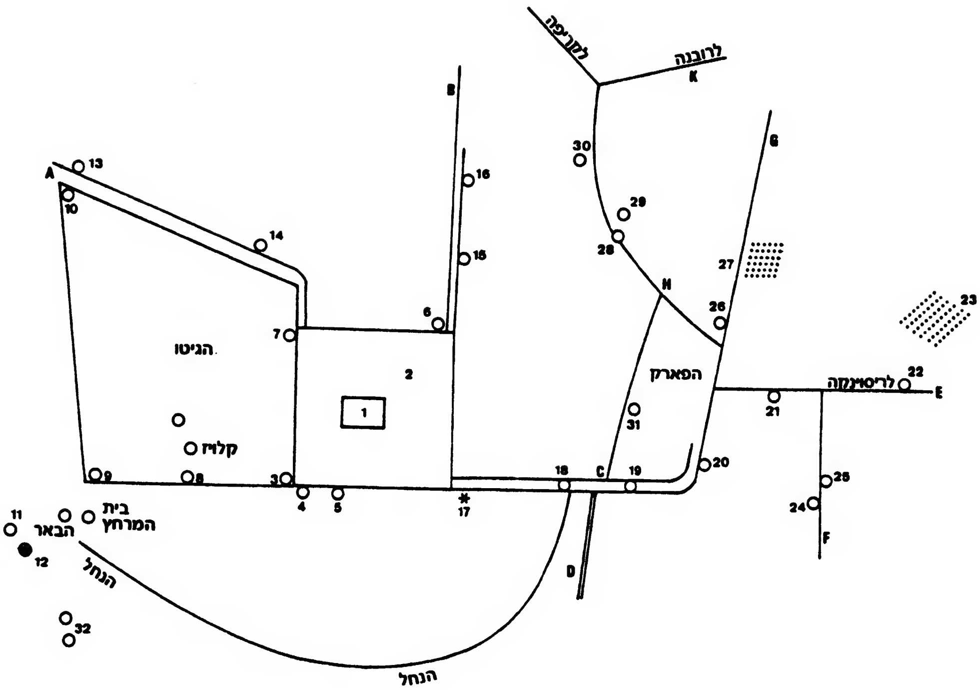
עדויות שנרשמו ביידיש, בפולנית או בגרמנית תורגמו בידי אברהם שדה.

טוצ'ין וקריפה והסביבה

חיבר וצייר: ב"צ אילון

המפה - מספר יזכור 1965

הסבר למפה

1. הברום
2. השוק
3. בית ברל זאלצמן (היודנראט)
4. בית הרשל גיטלמן
5. בית בלומה ספוז'יק
6. בית שפירא
7. שער הגיטו
8. בית המדרש ועוד 2 בתי כנסת
9. בית וולף טבק
10. הישיבה
11. בית הקברות
12. המלבניה של זילברברג
13. ביתו של גילברג שמואל
14. בית של יצחק חומוט
15. ביתו הכנסת ברחוב מיקולינסקה
16. בית הספר ברח' מיקולינסקה
17. הכנסיה הקתולית
18. הגשרון ליד טחנת הקמח
19. הכניסה לפארק ולז'ינדמריה
20. ביתו של הרשל גרמן
21. הדואר
22. המשטרה
23. השטח של כריית הכבול
24. בית הספר לילדי היהודים
25. בית הכנסת ב"חולות"
26. בית החולים שהפך לבית ספר
27. הבורות של רצח הנמונים
28. הגשר ליד טחנת הקמח
29. טחנת הקמח המונעת במים
30. בית הספר החקלאי,
הנהלת הסובחוז בעת שלטון הסוביטים
31. הז'נדמריה
32. בתיהם של רוזנוביץ והאחיםברימן

A. הדרך להושץ, למזיריץ ולכפרים רבים
B. הדרך למיקולין
C. הדרך לשובקוב, לרובנה ולעיירות
D. הדרך לוורטוב
E. הדרך לריסווינקה ז'לינקה ועוד
F. הדרך לסינה ולפוסטומיט
G. הדרך לאנטנובקה, קוסטופול ואלכסנדריה
H. רחוב זאמקובה - היציאה לשובקוב
K. הדרך לרובנה

מבוא

טוצ׳ין היתה עיירה קטנה במזרח פולין, 27 ק״מ מעיר המחוז רובנה והיו בה 600 משפחות יהודיות. בשכנותה, בריחוק 7 ק״מ, מעברו השני של הנהר הורין עמדה העיירה קריפה (הפולנים קראו לה הורינגרוד) ובה 50 משפחות יהודיות. יהודי קריפה עמדו בקשרים הדוקים עם יהודי טוצ׳ין.

עד 1792 היה האזור בשלטון מלכות פולין שבה נהנו היהודים מאוטונומיה מסויימת. הפולנים לא הגבילו את היהודים אבל גם לא באו לעזרתם בעת פשיטות הקוזאקים. פשיטות הקוזאקים התכופות היו גורמות הרס ושכול. לשיאן הגיעו הפשיטות בפרעות חמילניצקי שנרשמו בהיסטוריה כגזירות ת״ח ות״ט. באותן פרעות הושמדו קהילות רבות. בחלקם הצליחו היהודים להימלט מערבה וכעבור זמן התחילו לשקם את קהילותיהם. התנועה החסידית זכתה בעיירות האזור להצלחה.

במאי 1792, כתוצאה מהחלוקה השניה של פולין, עבר האזור לשלטונה של רוסיה הצארית. היהודים פחדו מהרוסים, שכן מאות שנים לא הירשו הרוסים ליהודים לגור ביניהם. עם זאת התרגלו אליהם מהר ומבחינה מסויימת אפילו חלה הטבה במצבם. העובדה החשובה ביותר היתה שהרוסים בלמו את הקוזאקים.

במשך הזמן קם ברוסיה ״תחום-המושב״ שהשתרע מהים-השחור בדרום עד הים-הבלטי בצפון ונכלל בו גם האזור של טוצ׳ין. היהודים יכלו לנוע בתוך תחום-המושב, אבל אסור היה לנסוע מזרחה לתוך רוסיה. בעת הקמת תחום-המושב נמצאו תחת שלטון רוסיה פחות ממיליון יהודים. עד סוף המאה התשע-עשרה גדל מיספרם לחמישה מיליון. גידול משמעותי זה של האוכלוסיה היהודית בתחום-המושב הגביר את מצוקתם. הם לא יכלו לנוע אל-מחוץ לתחום-המושב וסבלו מחוסר פרנסה. לכך יש להוסיף את האנטישמיות שגברה אז ברוסיה. יחסו של השלטון הרוסי ליהודים התבטא במשך כל הזמן ברדיפות ובמעשים מציקים. מדי-פעם צצו גזירות חדשות, שהיהודים ניסו לבטלן ולרוב ללא הצלחה. רבבות משפחות יהודיות גורשו מהכפרים ונשארו בחוסר-כל. השלטונות גם עודדו את היהודים לעזוב את רוסיה. הגזירה הקשה ביותר היתה חובת הגיוס לצבא בעת מלכותו של ניקולאי הראשון. ילדים קטנים נחטפו לצבא וחוייבו לשרת בו 25 שנים.

בשנת 1881 פרץ גל של פרעות שנמשך שלוש שנים. אחת המטרות הבולטות של הפרעות היתה ״לבעוט את היהודים החוצה״, דהיינו ״לשכנע״ אותם שיהגרו לארצות אחרות. ואמנם, בעקבות הפרעות התחילה הגירה המונית. במשך 20 שנה עזבו את רוסיה קרוב לשני מיליון יהודים ואף-על-פי-כן, הודות לריבוי הטבעי הגבוה נשאר מיספרם כפי שהיה לפני-כן. בשנת 1905 פרץ שוב גל של פרעות.

למרות כל הגזירות והנגישות התפתחו ספרות עברית וספרות יידיש ענפות. קמה תנועת ״חובבי ציון״. בשנת 1897 נוסדה התנועה הציונית שתוך זמן קצר הקיפה המוני יהודים וצעירים

רבים עלו בעלייה הראשונה והשניה. בשורת הציונות הגיעה כמובן גם לטוצ׳ין ותצלום הוועד הציוני מ-1917 נשמר עד-היום.
סבל רב נגרם ליהודי טוצ׳ין כמו לכל יהודי וולין בעת מלחמת העולם הראשונה. האזור עבר מיד-ליד. בין שלטון אחד למשנהו השתוללו כנופיות של עריקים ששדדו ורצחו באין-מפריע. ביישובים יהודיים רבים התארגנו אז קבוצות של הגנה עצמית יהודית. בימי המהפיכה ב-1917 התחלפו לסרוגין השלטונות של ״אדומים״ ו״לבנים״ למיניהם והיהודים חשו אותם על בשרם. לשיא הסבל הגיעו היהודים בתקופת שלטונו של פטלורה באוקראינה שהנהיג משטר של פרעות ושחיטות המוניות.
בפולין העצמאית שקמה אחרי המלחמה התחילו היהודים לשקם את חייהם. הרעיון הציוני חדר לכל בית. קמו תנועות נוער חלוציות שמשכו אליהן את רובו של הנוער מגיל צעיר. בשנות השלושים גברה בפולין האנטישמיות בהשפעתה החריפה של גרמניה, במיוחד אחרי עלייתו של היטלר לשלטון. התחילו להגיע פליטים יהודים מגרמניה. האנטישמים הפולנים למדו את שיטות הנאצים וחיקו את מעשיהם. נוכח המצב גברה פעילותן של תנועות-הנוער. עלה מיספרם של היוצאים להכשרה והאידיאולוגיה של ״שלילת הגולה״ היתה חתומה בלבבות. כל שהתרחש באותם הימים באירופה קשר עוד יותר את גורל הצעירים הנלהבים עם ארץ-ישראל.
לרוב יהודי טוצ׳ין וקריפה היה קשר אישי עם הארץ. כמעט לכל משפחה היו בארץ בן או בת, או קרוב אחר. בימי מאורעות דמים בארץ היו היהודים מודעים לכל ארוע וכל קורבן היה כאילו בן-משפחה.

הימים הסמוכים להתפרצות מלחמת-העולם השניה הפילו פחד על יהודי פולין. צווי הגיוס בישרו אסון. פולנים רבים לא הסתירו את איבתם ואיימו לשחוט את היהודים אחרי הנצחון. פעולות המלחמה שפרצו ב-1 בספטמבר 1939 לא הגיעו לטוצ׳ין, אבל ב-17 בספטמבר 1939 הופיע הצבא האדום באזור. היתה רגיעה והמלחמה כאילו נגמרה זמנית. קם שלטון מקומי של אוקראינים ויהודים. האוקראינים התיחסו בעוינות ליהודים. כל חנווני יהודי קטן היה בעיניהם ״קפיטליסט״ ו״אקספלואטאטור״. בינתיים הגיע גל פליטים ממערב-פולין וביניהם יהודים רבים.
בעלי המלאכה המשיכו לעבוד במקצועותיהם בקואופרטיבים שהוקמו. הסוחרים סגרו את חנויותיהם. למעשה רוב יהודי טוצ׳ין חיו במצוקה כלכלית קשה. לבחורים היהודים שבמוסדות השלטון לא היה האומץ להגן על החנוונים. במקרים רבים החרימו את הסחורות שלהם והאוקראינים לקחו אותן לעצמם. לא היתה אפשרות להתלונן עליהם. תנועות-הנוער נסגרו על-פי פקודה והוצאו אל-מחוץ-לחוק. חברים היו נפגשים בהסתר, אבל לא בהתמדה. פה-ושם היה חוסר אמון הדדי ופחד מהלשנה. לא ידעו עם מי מותר לשוחח שיחת-רעים ומי אולי מכר את נפשו לשטן. היו מקרים שחברים ותיקים נפגשו ולא הצליחו לקשור ביניהם שיחה. רבים ברחו לווילנה. אחדים נהרגו כנראה בעת התקפת הגרמנים כשהיו בשורות הצבא הפולני או כשברחו. ידוע, למשל, על אברהם שץ, גדליה פוקס, חיים רובינשטיין ואהרון טורוק שיצאו בדרכם לווילנה ונותק הקשר עימהם.
השלטון המקומי הוציא צו לפיו מכרו לחם רק למשפחות עובדים, אם-כי בעיירה ובסביבה היה מאגר גדול של דגנים. סוחרים לשעבר, חנוונים ו״כלי קודש״ למיניהם יצאו לכל עבודה

ובלבד שתוסר מעליהם הסטיגמה "סוחר". רבים הלכו לעבוד בכריית כבול. היתה זו עבודה מפרכת, מעל לכוחותיהם של מבוגרים. אמת, הסובייטים הציעו אפשרויות של לימוד מקצוע בתנאים מפתים עם סיכוי לעבוד במקומות רחוקים מהבית, במכרות בדונבאס, בדייג בקרים ובטרקטורים בקולחוזים. רק בודדים יצאו מטוצ'ין. בעיירות הסביבה העסיקו צעירים יהודים במשטרה. יהודים ספורים גורשו לסיביר.

השלטון הסובייטי הלעיט את הציבור בספרות תעמולה, במופעי אמנים ובסרטי קולנוע. אחד הסרטים הנפוצים אז היה על גיבור-עם אוקראיני בוגדן חמילניצקי. טבעי היה שאותו סרט ודומים-לו גרמו ליהודים רבים זעזוע. בינתיים התחיל גיוס לצבא האדום, שהקיף שלושה שנתונים. הגיוס נמשך למעלה משנה. כל שבועיים נקראו מיספר בחורים יהודים ואוקראינים. פולנים לא גוייסו.

יהודים שוחחו ביניהם על "שינויים" צפויים בקרוב, אבל לא ידעו מה יהיה טיבם ומה צפוי מהם ליהודים. היו גם, אמנם לא רבים, שתלו תקוות בגרמנים שאם יבואו, אולי יוכלו הם לשקם את עסקיהם הפרטיים...

באביב 1941 גוייסו אחרוני הבחורים בטוצ'ין והעיירה התרוקנה למעשה מצעיריה. בדור הצעיר התעורר החשש שאם יבוא יום מיבחן, יחסרו בחורים לאירגון הצלה במידת הצורך.

כאן הריני מרשה לעצמי להוסיף חוויה אישית. הייתי בין אחרוני המגוייסים לצבא הסובייטי ומוזר - כל יהודי העיר באו ללוות אותנו בהרגשה שזו פרידה קשה, פרידה גורלית.

המלחמה בין גרמניה לרוסיה פרצה ב-22 ביוני 1941. חלפו שנים עשר ימים והגרמנים היו בטוצ'ין. כל שקרה אחרי-כן יתואר בפרוטרוט בדפים הבאים שנכתבו בדם-לבם של המספרים.

העדויות המפורטות שניתנו להלן בדפי הספר שלפנינו לפי סדר האלף-בית של מחבריהן מצריכות שורה של מסקנות עצובות. אסתפק במיספר הערות:

א. הגרמנים לא היו מצליחים בהשמדת יהודי טוצ'ין וקריפה ויהודי פולין כולה "ביעילות" כזו, לולא העזרה של האוקראינים שהוגשה ביד חפצה ונדיבה. לאוקראינים ניתנה הזדמנות לשדוד את היהודים באין-מפריע, להתעלל ולרצוח גם ללא-פקודה של הגרמנים. לפי העדויות, יחסם של האוקראינים ליהודים היה גרוע מזה של הגרמנים.

ב. יהודי טוצ'ין חשו עצמם נבגדים ומופקרים. ברור שלא היו כל אפשרויות של הצלה, למעט בודדים, אבל מאזור מזרח-פולין היה ניתן לברוח מזרחה ב-12 הימים הראשונים, מיום פרוץ המלחמה ועד לכניסת הגרמנים ורק עשרות בודדות ברחו, לרוב צעירים. היו גם משפחות שלמות בודדות כמו משפחת שלמה מקל, מנדל ויינר ויהודה רוטנברג. הרוסים לא הכבידו על הבריחה. מיעוט הבורחים מסתבר משורה של גורמים שלהלן:

1. היהודים לא העלו על דעתם שיחסם של הגרמנים והאוקראינים יהיה כל כך אכזרי. רבים שספגו עלבונות בעת שלטון הסובייטים, חשו הקלה נוכח יציאתם. ("הגרמנים לא יהיו גרועים מהם"...)
2. שומרי-דת נמנעו מבריחה מחשש שבברית-המועצות לא יהיה אוכל כשר, יצטרכו לעבוד בשבת וכו'.
3. המכתבים שקיבלו הפליטים ממערב-פולין ממשפחותיהם היו ביסודם מכתבי הרגעה שהקהו את רצון הבריחה של היהודים המקומיים. אנשים הרגיעו את עצמם: אפשר לסחור עם הגרמנים; הרגו רק קומוניסטים ועשירים ופשוטי-עם יוכלו להסתדר. והעיקר:

"אם נגזר למות, אז מוטב בכבוד בבית ולא כפליט".

4. אל הסיבות שלעיל מצטרף גורם בעל חשיבות בסיסית. לא נמצא גוף שיארגן בריחה ויטיל את מרותו הסמכותית מול ההיסוסים. ועד ששקלו כה-וכה כבר הגיעו הגרמנים והיה מאוחר מדי.

סוגיה חשובה לעצמה היא התנהגותו של היודנראט. בלי להיגרר לוויכוח על מקומם של היודנראטים בימי השואה חובה קדושה היא לומר דברי שבח והערצה לאנשים שעמדו בראש היודנראט של טוצ'ין. דמותו החיובית של היודנראט היה בלי ספק פועל-יוצא של הרמה המוסרית הגבוהה של אנשי קהילת טוצ'ין. היודנראט מונה על-ידי הגרמנים ושוורצמן, האיש שהועמד בראשו, לא כפה את שלטונו על היהודים. לו היה מתפטר, היו מוציאים אותו להורג וממנים במקומו אולי איש פחות מוצלח ממנו. היודנראט לא היה מסוגל לבטל גזירות. חבריו עשו כמיטב יכולתם בשיחוד הגרמנים והאוקראינים, כדי לרכך במקצת את הגזירות, "לדחות את האקציה" - כפי שנאמר במיסמך המצוי ב"יד ושם". ה"קונטריבוציות" תכפו ובאו זו-אחר-זו ולרבים לא היתה פרוטה בכיס. בעלי היכולת נענו לכל תביעות היודנראט.

את האוכלוסיה האוקראינית ניתן לחלק לשלוש קבוצות:

א. הצדיקים, בלי מרכאות כפולות, חסידי אומות-העולם, נוצרים שהצילו יהודים תוך שהם מסכנים את חייהם וחיי משפחותיהם. והיה מי שקיים בחצרו תשעה יהודים במשך 18 חודשים.

ב. קבוצת האדישים, "שומרי חוק". אלה לא רצחו, אבל גם לא הרימו קולם כשראו נערים מתעללים ביהודים. הם לא נמנעו מליטול חלקם בשלל בבתיהם הנטושים של היהודים.

ג. קבוצת הרשעים, המפלצות, שרצחו בתחושת הנאה, שהסגירו יהודים מרצונם וללא פקודה, לפעמים תמורת קמצוץ של מלח. אחרי ליל שריפת הגיטו, אספו האוקראינים מאות יהודים פצועים, תשושים, מיואשים ומבולבלים והביאו אותם לגסטאפו. הם עשו זאת בלי שנצטוו.

אין אנו יודעים בדיוק כמה מתושבי הגיטו היו בסוד ההכנות לשריפתו. דבר אחד ידוע: הציבור קיבל את הרעיון ללא-עוררין. לא שמענו על שום התנגדות ליוזמה היהודית נוראת-ההוד של הצתת הגיטו. הם הציתו וידעו שיפלו קרבנות בעת הפעולה, אבל אם לא יציתו, יירצחו כולם. הם הבעירו את הגיטו לא כדי לרשום דף מזהיר בהיסטוריה. הם עשו זאת מתוך שיקול יבש של פריצת גדרות הגיטו ובריחה המונית. ואמנם כאלפיים יהודים ברחו. מחמת התנאים האיומים ששררו בחוץ שרדו רק בודדים. אם איני טועה היו אלה יהודי טוצ'ין שקדמו לכל האחרים במעשה של תגובה אקטיבית על ה"אקציה" של הגרמנים. מרד גיטו וארשה פרץ מקץ שבעה חודשים אחרי שריפת גיטו טוצ'ין.

פרשיות היער שנתמשכו שנה-וחצי מהוות פרק לעצמו של מלחמות יחידים על ההישרדות שהיו רצופות גבורה ותושיה ומישחק בלתי פוסק עם המוות. עשו זאת מבוגרים וילדים רכים שגילו כוח-סבל על-אנושי.

בספר שלפנינו מובאות 24 עדויות של שרידי קהילות טוצ'ין וקריפה שבהמוניהם הושמדו על-ידי הגרמנים והאוקראינים. רוב העדויות נמסרו בעל-פה ונרשמו על ידי החתום-מטה. מיעוטן תועדו מייד לאחר המלחמה. עדויות אחדות פורסמו בהזדמנויות שונות והח"מ תרגמן מגרמנית או מיידיש.

אחרים מן העדים היו ילדים בתקופת השואה והעלו מקץ עשרות שנים בעדויותיהם את חוויות ילדותם ויתמותם.

ספר "יזכור" שהופיע בשנת 1965 לא מיצה את כל פרשת חורבן שתי הקהילות והספר שלפנינו בא לעשות צדק ליקרים שאינם עוד וגם להעלות פרשיות שלא ראו עדיין אור.

מרשימת יהודי טוצ'ין שניספו בשואה שהופיעה בספר "יזכור" הושמטו שמות רבים. מעוות זה זוכה לתיקונו ככל האפשר בשמות נוספים המובאים בסוף הספר. המערכת הקדישה מאמצים רבים במציאתם על פי זכרונם של ידידים ושכנים. אין ספק שגם עתה אין הרשימה מלאה ולמרבה הצער נשכח זכרם של רבים.

דחף נוסף לליקוט החומר ולהוצאתו לאור נבע מחוסר המודעות של הציבור לסבלות שעברו על יהודי מזרח-פולין בעת הכיבוש הנאצי. יש מזכירים את השואה וממקדים את תשומת-הלב למחנות-המוות בעיקר וממעטים להזכיר את הכחדת יהודי העיירות הנידחות במקומותיהם ולתאר בפרוטרוט כיצד הורעבו ועונו עד מוות.

יהודי העיירות הופקרו לכל גרמני ולכול אוקראיני. אנשי גיטו טוצ'ין התפזרו אחרי שריפת הגיטו לכל עבר ולא מצאו מחסה מגשם ומקור וממעשי שוד ורצח. האיכרים היו שודדים אותם, מוסרים לשלטונות, או רוצחים במקום. וכדברי אחד העדים: "האדם והטבע קמו עלינו."

יהודים ביקשו את המוות ופחדו מעינויים. גם המאמצים להצטרף לפארטיזנים נכשלו ברובם.

יש הגורסים שעדויות של השרידים לוקות בחוסר אובייקטיביות. האם אפשר לדרוש "דיוק" מאנשים שהמוות הילך ביניהם תדיר, בימים ובלילות ויקיריהם היו נרצחים לעיניהם? שכניהם האוקראינים היו עדים לזוועות שנעשו ולא הרימו קול ורובם הצטרפו בפועל לפשעים הנוראים.

בהכנת הספר שלפנינו שקד במסירות **ועד יוצאי טוצ'ין וקריפה** וייזכרו במיוחד יוסף זילברברג, זאב פורטנוי ויצחק גילברג. השניים הראשונים, בעצמם "ילדי היער" בעבר, השקיעו במסירות לאין-קץ מזמנם וממרצם באיסוף העדויות ובהשגת האמצעים החומריים שבלעדי זאת לא היה הספר רואה אור.

תודה מיוחדת ליוצאי טוצ'ין וקריפה בארץ, בארצות-הברית ובקנדה שנטלו חלק נכבד בתרומות לכיסוי ההוצאות.

אברהם שדה

אברהם אלברט

אברהם בן רחל וירחמיאל אלברט נולד בטוצ'ין ב-1930. בעת פלישת הגרמנים לברית-המועצות ביוני 1941 היה בן 11. את זכרונותיו סיפר ב-1989. אברהם אלברט חי כיום ברמת-אביב.

ביתנו היה בפרבר העיירה, לא-רחוק מבניין המשטרה. האוכלוסיה של הרחוב היתה מעורבת. בסמוך לביתנו גרו פולנים, גרמנים, ואוקראינים. בין היהודים והנוצרים היו יחסי שכנות טובה. ילדי היהודים שיחקו עם ילדי הנוצרים.

אבי היה סוחר בהמות. היו לי שתי אחיות ושני אחים. אחותי מלי היתה הבכורה ואחריה באו משה, פרידה, אברהם (אני) ואהרון בן-הזקונים. מלי גמרה את בית-הספר היסודי. משה היה עוזר לאבא במסחר. אני למדתי שנתיים בבית-ספר דתי ושנתיים בבית-ספר עממי.

עם כניסת הסובייטים בשנת 1939 צמצם אבא את עסקי הבקר. קיבלנו חלקת אדמה ליד הבורסקאות והיינו מגדלים תפוחי-אדמה וירקות שונים. היו לנו סוס ועגלה ותמיד היו מיספר פרות ברפת. אפשר לומר כי בעת שלטון הסובייטים לא ידענו מחסור.

כשפרצה המלחמה בשנת 1941 החליטו הורי להימלט מזרחה לפנימה של רוסיה. ארזנו בעגלה חפצים שונים, במיוחד מזון וכל המשפחה עמדה לצאת לדרך. לרוע-מזלנו היו בעיירה פליטים ממערב-פולין והם הסבירו ליהודים שאין טעם לברוח. קשה להיות פליט וניתן יהיה להסתדר עם הגרמנים. אולי מוטב גרמנים מאשר רוסים. הורי השתכנעו ונשארו.

בימים הראשונים לכניסת הגרמנים היה ברחוב שלנו שקט יחסי. האוקראינים השתוללו במרכז העיירה, שדדו, היכו, וגם רצחו. יתכן שברחוב שלנו הם התביישו להשתולל לעיני הפולנים. החיילים הגרמנים הסתובבו ברחוב, ישבו בגינות ונחו לפני המשך מסעם. אבא התחיל לעבוד בבית-חרושת לסוודרים שהוקם בבניין המשטרה. כעבור מיספר שבועות התחילו לעבוד שם אחי משה ואחיותי. את אבא הפקידו להיות שומר במיפעל. אני התחלתי לעבוד אצל שכן פולני בעבודות שונות במשק. רוב הזמן הייתי רועה את פרותיו. אבי ומשה היו עובדים מפעם-לפעם בבורסקה שבעבר היתה שייכת לאהרון ברימן ועתה היתה בבעלותו של גרמני.

שמחנו שנשארנו לגור בביתנו וכל ערב היתה המשפחה כולה מכונסת יחד. במרכז העיירה היו ניתכות גזירות חדשות לבקרים. הגרמנים דרשו אנשים לעבודה והאוקראינים שדדו והיכו יהודים. לקחו 150 יהודים לכאורה לעבודה. הם לא חזרו. אותנו כאילו שכחו.

פעם דרכתי על להב של סכין והיה לי חתך עמוק ברגל. אמי הביאה אותי לחובש האוקראיני הומאניוק והוא לא רצה להגיש לי עזרה.
אבא נוכח לדעת שבעבודה בבורסקה או בסוודרים לא יוכל לפרנס את המשפחה והחליט לנדוד בכפרים ולחפש עיסוק כלשהו. ואמנם נמצאה לו עבודה, לרוב בזגגות. הוא היה חוזר הביתה עמוס מיצרכים. זה היה עדיף ממשכורת של הגרמנים. במשך הזמן הגיעו הגזירות גם לרחובנו. לקחו מאיתנו את הסוס ואת הפרות.
גם אחי משה התחיל לנדוד בכפרים. הוא היה קונה מיצרכי-מזון ומביא ליהודים. שמחנו על כל יום שעבר בשלום. כך עברו עלינו עשרה חודשים בקירוב. בלב היתה תפילה שהמצב הזה יימשך עד סוף המלחמה. אף אחד לא חשב שהמלחמה תארך חמש שנים.
ביוני 1942 ביקשה השכנה סופיה באט שאחד מאיתנו ילווה אותה לכפר רצ'יץ, שבו הובטח לה מיקלט לזמן-מה. משה התנדב. הוא לא חזר ולא ידענו מה עלה בגורלו. הוא היה הנעדר הראשון במשפחתנו. ידענו שבכל העיירות והערים במזרח פולין השמידו את היהודים. אנחנו עוד ישבנו בבתינו הודות לבתי-המלאכה שפעלו במלוא המרץ וסיפקו לגרמנים הרבה סחורה. בכל זאת נפוצו שמועות שקצנו מתקרב.
אוכלוסיית היהודים בטוצ'ין הוכפלה. יהודים רבים התגנבו לעיירה. היו משחדים את הממונים ומקבלים מקום-עבודה ותעודת-עבודה, שלמעשה היתה תעודת-חיים.
ב"ימים הנוראים" הופיע בביתנו הדוד יעקב זילברברג אחיה של אמי וסיפר ששילם לאוקראיני בפוסטומיט בעד מחסה במשקו. אמי התחננה שיקח אותי, "לפחות אחד מהמשפחה ישאר", אבל לא היתה כל אפשרות. הגרמנים אספו עצים בעיירה והתחילו לבנות גדר שתקיף את הגיטו. הם בנו גדר מלוחות-עץ ותיל דוקרני. האוקראינים, שוטרים, ומתנדבים, רחשו סביב והיהודים נצטוו לעבור לגיטו. היה ברור שיהיה שם צפוף. היתה תחושה כללית בקרב היהודים שהישיבה בגיטו היא לא לאורך-ימים. ביום הכפורים היינו עוד בביתנו ולמחרת זירזו את אחרוני היהודים שיעברו לגיטו.
משפחתי עברה לגיטו ואני ואבי נשארנו עוד יום בבית. למחרת אספו את האחרונים והריצו לגיטו. אבי אמר לגרמני שהוא צריך לשמור בלילה ובמקום תשובה הניף הגרמני את מקלו והנחית מכה על ראשו. הגענו לגיטו בשעות של אחרי-הצהרים. היה דוחק איום והרגשה שזה הסוף. הכול בכו וצעקו. שמעתי שרוב היהודים הצטיידו בנפט.
יום אחד נפוצה שמועה שבערב יגיעו אנשי הגסטאפו לחסל את יהודי הגיטו. היתה קבוצת פעילים ששמה לה למטרה לשרוף את הגיטו ואת מלאי החיטה שהיה מאוחסן בבית-הכנסת. הכוונה היתה ברורה. תוך המהומה יוכלו רבים לברוח ליערות ולא יילכו לשחיטה לפי פקודת הגרמנים. היו צעירים שחילקו נפט לבתים ואמרו שברגע שיוצת הבית הראשון כל אחד ישפוך נפט על הגדר או על ביתו ויבעיר אש. היו אלה שעות של מתח. ראינו שבחוץ מסתובבים גרמנים, ז'יאנדרמים אוקראינים ואוקראינים מתנדבים שבאו להשגיח שיהודים לא יברחו וכמובן, לשדוד.
כשנכנסו אנשי הגסטאפו נשמעו יריות. לא ידוע לי מי התחיל לירות. באותו רגע הוצת בית וכל יהודי מיהר לשפוך את הנפט בביתו ולהציתו. היו חבר'ה שנתנו הוראות. מישהו צעק שאין מה להפסיד, יש לפרוץ את הגדר ולברוח. מתברר שהיה גם נשק בגיטו. חבר'ה צעירים ירו על הגרמנים ועל אוקראינים שנמצאו אחר-כך מתים.

מעשים אלו עודדו את היהודים. הגרמנים הזעיקו תגבורת. הם הופתעו מתגובת היהודים. יצאנו בריצה, כל המשפחה. רצתי עם אבא. החזקנו ידיים שלא נאבד איש את רעהו. אמא נשאה את אחי בן השנתיים בידיה ואחיותי רצו איתה. אחותי הבכירה החליטה שלבדה תוכל להתרחק יותר מהר לכן היא נפרדה מאמא.
רצנו דרך בית-הקברות כשאוקראינים רודפים אחרינו. ירו מכל עבר. פתאום נפל אבי על אחד הקברים. חיכיתי שיקום. יהודים שעברו על-פנינו צעקו שהוא מת ושאמשיך עימהם. ברגע הראשון לא הבנתי איך זה שאבא רץ איתי ונפגע בכדור.
המשכתי במרוצה. הגענו ליער פוסטומיט. היו שם מאות יהודים. פגשתי את אמי ואיתה אהרון ופרידה. מלי לא נמצאה. הגרמנים והאוקראינים לא נתנו לנו מנוח. הם הופיעו בכל מקום. רצנו ממקום למקום. יום אחד התנפלה בחורה על גרמני וחנקה אותו בידיה ומישהו אחר לקח את נשקו ואת מדיו.
שוטטנו ביער כחודש ימים. אוכל לא היה. היינו מוצאים בשדה שיירי ירקות וניזונים מזה. להתקרב לבית היה מסוכן. כל אוקראיני היה הורג או מוסר לז'אנדמריה. היינו כחיות נרדפות. דומה היה שכל העולם קם עלינו להשמידנו. לא יכולנו להישאר אפילו יום אחד במקום.
על כל הצרות האלה נוספה צרת החורף המתקרב. תחילה ירדו גשמים אך היה קר. יותר מכולם סבלו משפחות עם תינוקות. תינוק רעב או סובל מקור פורץ בבכי. היו אנשים שבלב כואב חנקו תינוק, מחשש שבכיו יסגיר את כל הקבוצה. יום אחד רצה אמי כשהתינוק אהרון בידיה. היא מעדה ונפלה. הילד קיבל מכה חזקה ולא היתה בו רוח-חיים. כולם קבעו שאהרון מת. ויתכן שבלב פנימה חשבו שמוטב בתאונה מאשר בחניקה. בלית-ברירה נטשה אמא את הילד המת והמשיכה את דרכה עם אחותי פרידה. לא היתה אפילו אפשרות לקבור את המת.
כעבור מיספר ימים הגיעה שמועה שאחי חי ואוקראינים אספו אותו. הם דרשו שיקחו מהם את הילד, שאם לא כן, יובילו את הגרמנים למחבוא היהודים. נערים אחדים עברו בכפר והאוקראינים מסרו להם את הילד, אבל בדרכם חזרה נאלצו לחפש מחסה לעצמם והילד היה להם מיטרד. הם סתמו את פיו בכובעו והניחו אותו בערימת קש. שוב באו אנשים וסיפרו שראו את הילד מסתובב בשדה. יש לציין שאז שוטטו ביערות ילדים קטנים, כמעט תינוקות לאחר שהוריהם נהרגו או נטשו אותם.
החלטתי לצאת עם אחותי לחפש את אחינו הקטן. מרחוק ראינו אותו. הוא גרר את רגליו באפיסת כוחות, מלוכלך ומותש. ביד אחת החזיק את כובעו ובשניה מיספר בלוטים. הבאנו אותו לאמא. אחרי שבוע של ייסורי-נפש נוראים מצאנו את אחינו הקטן שחשבנוהו למת. השמחה היתה גדולה, אם-כי מהולה בעצב: לא היה לנו במה להאכיל את הילד, לרחצו ולהחליף לו בגד והחשוב ביותר לא ידענו את הצפוי לנו מחר ואולי גם כעבור שעות מיספר. התחילו שלגים והקור והרעב הישרו דיכאון. לא היתה אפשרות לצאת לחיפושי מזון. האוקראינים היו משולהבים בשנאתם ליהודים ויצר הרצח שבהם חיפש את פורקנו.
הגרמנים הפיצו שמועה שמותר לחזור לעיירה וכי לא יהרגו עוד יהודים. הכול ידעו שזהו שקר אבל נשברו. לא יכלו לראות בסבלם של הילדים הקופאים מקור וגוועים ברעב. התחילו לחזור לגיטו השרוף. גם אני. ראיתי את אמי עם אחותי ועם אהרון הקטן מצטופפים בכניסה לגיטו. אמא קראה לי. רגע אחד רציתי להתקרב למשפחה, אבל לפתע כאילו כוח סמוי אדיר דחף אותי לאחור. התחלתי לרוץ מהעיירה אל השדות. ירו אחרי, וכדורים שרקו סביבי ואני רצתי כמטורף בלי להסתכל אחורה. בדרך הצטרפתי לבחור כבן 17. המשכנו יחד. מצאנו מתבן.

נכנסנו פנימה והתחפרנו בקש. פתאום שמענו סביב קולות ירי ובכי.
ידענו שמחסלים את היהודים שנתפסו לחזור לגיטו. ואז היה לי ברור שנשארתי יחיד ממשפחתי הענֵפה ואני אז נער כבן שתים-עשרה. פחדנו לצאת מהמתבן. לא היה ספק שעקבותינו בשלג יסגירו אותנו. הרעב הציק לנו. חברי יצא החוצה מוקדם בבוקר כדי שלא יבחינו בו. הוא מצא קצת אוכל. גם בימים הבאים עשה זאת. נשארנו שם מיספר שבועות.
האוקראינים הלשינו לגרמנים שיהודים משוטטים ומסתתרים בסביבה. גם אלינו באו גרמנים לחפש ולא מצאו. יכולנו להישאר עוד זמן-מה במתבן, אבל אי-אפשר היה בלי מים וללא תנועה. לילה אחד עזבתי את המתבן. בחוץ ירד שלג ואני יצאתי יחף ומלוכלך וכנים רוחשות עלי. הגעתי לביתם של זוג זקנים ללא ילדים. הם נתנו לי סחבות לנגב את הבוץ מהרגליים וסחבות אחרות לעטוף את רגלי. הזקנה עזרה לי בכך. הם גם האכילו אותי. נחתי אצלם ויצאתי שוב בדרכי לטוצ'ין. יהיה אשר יהיה ממילא לא היה לאן ללכת. ידעתי שאבא הסתיר שם דברים. חשבתי להצטייד בבגדים ובקצת מזון.
בטוצ'ין פגשו אותי חברי הפולנים והציעו לי לחפש את אוצרות אבי. באותו הרגע הגיע הפולני שעבדתי אצלו בעבר. הוא לקח אותי לביתו. התרחצתי וקיבלתי ממנו בגדים, ממש בגדים. וגם מעיל חם. אחרי חודשים של טלטולים וחיים של חיה נרדפת, אכלתי ארוחה מסודרת. הפולני מילא לי תרמיל עם מזון ובירך אותי לשלום.
הלכתי לרצ'יץ. שם היו סובוטניקים. אלה היו מוכנים מטעמים של דת להסתכן ולעזור ליהודים נרדפים. הייתי משוטט ביער וכשהציק הרעב הייתי נכנס לביתו של סובוטניק. היו נותנים לי אוכל ואומרים: "אלוהים ישמור דרכך".
יום אחד נתקלתי בגופת אדם. היתה זו גופתה של סופיה באט שאחי משה יצא ללוותה בדרכה לרצ'יץ. הגופה היתה מושחתת, נראה היה כאילו חיות גררו אותה. קראתי לידידי הסובוטניק ויחד קברנו אותה.
כל חורף 1942/43 שוטטתי ביערות. הייתי מתגנב בלילה לרפת כלשהי, נהנה מחום הפרות ונשאר לישון. נשים היו פוטרות אותי בקצת אוכל בתנאי שאסתלק מייד. לא רצו לקבל אותי לעבודה שלא לדבר על מתן מחסה. ולא היה בכך פלא. הגרמנים איימו על איכרים נותני מחסה ליהודי בשריפת בתיהם ובעונשים קשים אחרים. הייתי נאלץ להיזהר מכל איכר שנקרה בדרכי.
פעם דיווחו אוקראינים לגרמנים שיהודי מסתובב בכפרם. מייד הופיעו גרמנים ותפסו אותי. השליכו לעגלת-חורף ונסעו למשטרה. ניצלתי הזדמנות, כשהחיילים היו שקועים בשיחה. קפצתי מהעגלה ונעלמתי ביער. הם לא שמו לב.
בקיץ קיבל אותי באפטיסט לעבודה במשקו. רעיתי את בקרו. עמד אצלו פר-הרבעה שהיה רכוש הכפר. הפר היה תוקפני ורבים פחדו לגשת אליו. הוטל עלי לטפל בו. כל תושבי הכפר ידעו עלי וחשבתי שהם השלימו עם קיומי. בבית הבאפטיסט הייתי בן-בית וחייתי חיים כמעט נורמליים. לבסוף נמצאו אוקראינים שאיימו על הבאפטיסט שאם לא יגרשני מיד הם יביאו את הגרמנים.
עזבתי את ביתו של הבאפטיסט ושוב הייתי מסתובב ביערות ובשדות. לפעמים ישבתי יום שלם בסבך וחלמתי בהקיץ. מזון עוד אפשר היה להשיג, כי האיכרים היו נותנים, אבל לא מחסה. היו גם איכרים שהזהירו אותי שלבית זה או אחר לא רצוי להתקרב. "הם משתפי פעולה" - אמרו לי.

ישועתי הבאה באה לי בזכות הפר. יום אחד בא בנו של הבאפטיסט לטפל בפר. זה הסתער עליו, נגח אותו, דרך עליו ברגליו. הבאפטיסט בא לעזרה וגם הוא נחבל בכל חלקי גופו. נאספו כל תושבי הכפר ובקושי הצליחו לכלוא את הפר המסוכן. הבאפטיסט שהיה דתי קיצוני היה משוכנע שזהו עונש שירד עליו משמיים משום שגירש אותי מביתו. שניהם האב ובנו שכבו במיטותיהם מוכים ופצועים. הפר היה סגור על מנעול-ובריח ואיש לא העז להביא לו אוכל ומים. לא היה גם מי שיטפל במשק. אשת הבאפטיסט יצאה לחפש אותי ולהחזירני לביתם ובכך קיוו לכפר על עוונם.

חזרתי למשק. את געיית הפר שמעתי מרחוק. אחרי שהכנסתי קצת סדר במשק פתחתי פתח בגג המחסן שבו היה כלוא הפר ושלשלתי לשם דלי מים. הפר שתה לרוויה. בדרך זו גם הגשתי לו אוכל. כל פעם שהבאתי לו אוכל ומים הוא הביט בי ועמד שקט. כך עברו ימים אחדים עד שהחלטתי להסתכן ולהיכנס למחסן. אשת הבאפטיסט נתנה לי גרזן ויעצה להרוג את הפר אם יתנפל עלי. ואז היתה אפתעה: הפר קיבל אותי כמכר ותיק שלו ואפילו ליקק את ידי.

האיכרים ראו בזה אות מן השמיים. מאז הייתי מביא את הפר להרבעה במשקים לפי הזמנות. כל תושבי הכפר השתכנעו שאני חלק בלתי-נפרד מהכפר ואסור להציק לי. הבאפטיסט ביקש אותי להילוות אליו לכנסייה. הוא אמר כי אין זה חשוב באיזו שפה אתפלל לפי שאלוהים מבין את כל השפות. העיקר הוא לכוון את הלב ל״אבינו שבשמיים״.

זרחה לי קרן אור באפילה. נמצא גם משה אחי הבכור, שנעלם מאז ליווה את סופיה באט. הוא נדד בסביבה ומפי מכרים נודע לו על קיומי. עכשיו היה מבקר אצלי מפעם-לפעם אבל לא היתה אפשרות לשנינו להיות באותו בית. משה היה רוב הזמן בכפר קודרינקה. היו לנו שם מכרים רבים. גם הדודה לאה ובניה היו שם. היהודים חיו באותו כפר כבמעין קהילה יהודית קטנה וגם התחילו לעבוד במלאכות שונות, בייחוד בעיבוד עורות. נוצרו קשרי מסחר עם האיכרים בסביבה.

באותו זמן הופיעו באנדרובצים באזור. הם רצחו פולנים, רוסים, וגם אוקראינים שהתנגדו להשקפותיהם, אבל את אויבם הראשי ראו הם - וכך גם כל הכנופיות - ביהודים. לא היה רצון למות אחרי שנתיים של טלטולים וסבל בל-ישוער. כל היהודים מקודרינקה התפזרו. גם אני נאלצתי לעזוב את המשק ויחד עם משה אחי ודודי ייזפ (יוסף) הסתתרנו בבונקר עזוב ביער. היינו יוצאים להצטייד במזון וחוזרים לבונקר.

התחילו הגשמים והחורף התקרב. לפי הלוח חלפו רק שנה וחודשיים מאז התחלתי לחיות בשולי החברה כחיית-יער. אבל לפי הטלטולים והפחד נדמה היה לי כי שנים רבות אני מתקיים מחוץ-לחוק. שמענו שמועות שהרוסים כבר אינם רחוקים. פעם-בפעם הגיע אלינו קול-רעמם של תותחים. חלפו ימים נוספים וכבר הדיהם של חילופי-יריות הגיעו לאוזנינו. פירוש הדבר היה שהחזית התקרבה.

בינתיים היו חיינו תלויים לנו מנגד. כל אוקראיני רשאי היה לרצוח אותנו.

בא היום והרוסים הגיעו לטוציין. שמענו דיבור רוסי. היה זה השיחרור. אבל כמה יהודים נשארו?! בין החיילים המשחררים היו יהודים רבים. הם התעניינו בנו. ומה יכולנו לספר להם? כלום יכול היה בן-אדם נורמלי להבין את סיפורנו? החיילים הרוסים סיפקו לנו אוכל והמשיכו בהתקדמותם. במקומם באו אחרים ובא גם שלטון חדש.

עברנו לטוציין. העיירה היתה הרוסה. רק בתים בודדים נשארו. הסתדרנו בביתו של טוביה החייט. התרכזו שם כעשרים יהודים. זה היה בפבו ואר 1944. נשארנו שם כל החורף. אחי משה

התחיל לעסוק במסחר. היו לו עסקים עם חיילים רוסים. הם קנו ומכרו סיגריות בקנה-מידה גדול. פעם נסע עם מיספר חיילים לרובנה ואיתם מיטען סחורה. בדרך התנפלו עליהם באנדרובצים ורצחו את כולם.
כך אבד לי אחי משה פעם אחת וחזר, ולאחר שעבר את המלחמה, נרצח בגלל ה״ביזנס״. לא, זה לא היה בגלל ביזנס. הכנופיות השתוללו שם כל הזמן והיו מתנפלות על כל יהודי וגם על רוסים שפגשו בדרכים.
עברנו לפולין שהשתחררה והגענו ללודז׳. שם פעלו תנועות-נוער וקמה ״הבריחה״. בהדרכתה ובנתיביה המפותלים נדדנו לצ׳כיה ומשם לגרמניה. לארץ-ישראל עלינו באוניית-מעפילים.

שיינדל גרושקה

שיינדל גרושקה, בת שרה ומרדכי זלצמן, ילידת טוצ'ין היתה ילדה כאשר פרצה המלחמה. את עדותה מסרה ב-1989. ש. גרושקה חיה בחדרה.

גרנו בפרבר שנקרא "די זאמד" ("החולות"). האוכלוסיה ברחובנו היתה מעורבת. חיינו בשכנות עם פולנים, אוקראינים וגם גרמנים רבים.
בין היהודים והנוצרים היו קשרי מסחר ויחסי שכנות טובים. היו לי אח יוסף וארבע אחיות: פייגה, מרים, צירל ותיבדל לחיים ארוכים חיה.
באחד בספטמבר 1939 התקיפו הגרמנים את פולין ותוך זמן קצר נכנסו הסובייטים לאזורנו. הרוסים שלטו עד סוף יוני 1941.
ב-22.6.1941 התקיפו הגרמנים את הרוסים. תוך שנים-עשר ימים הגיע הצבא הגרמני לעירנו ורק קומץ צעירים הספיק לברוח לרוסיה. בעלי משפחות, במיוחד אלו שהיו להם ילדים קטנים, חששו לעזוב את הבית וליהפך לפליטים.
פחד נפל על היהודים בראותם את החיילים הגרמנים בעיירה. האוקראינים שיתפו איתם פעולה והתנכלו ליהודים. כל יום הוציאו גזירות חדשות. כבר בימים הראשונים הוצא צו של ענידת סרט תכלת-לבן עם מגן-דוד על השרוול. אחר כך ציוו לתפור טלאי צהוב על הבגד העליון בצד החזה ובצד הגב.
כל פעם שלחו יהודים לעבודות מפרכות. מכות אכזריות, שוד ורצח היו תופעות של יום-יום. היהודים חיו בדיכאון ופחד. הגיעו שמועות על אקציות בעיירות השכנות. סיפרו על חיסול שיטתי של יהודים בסביבה. כולם היו מלאי חרדה.
מזלם של יהודי טוצ'ין היה שמושל העיר (הקומנדנט) היה בן-אדם טוב. הוא הבטיח שכל זמן שיהיה הוא המושל, יגן על היהודים כמיטב יכולתו. הוא קיים את הבטחתו. כשנודע בסביבה שבטוצ'ין אין אקציות התחילו לזרום אליה פליטים מהסביבה הקרובה למרות האיסור על כניסת יהודים מיישובים אחרים.
אחד הפליטים, המהנדס גרוס מלודז', ראה שבעיירה היו בתי-מלאכה שונים ששבתו מעבודה והוא ועוד יהודים הצליחו לשכנע את הקומנדנט להפעיל את בתי-המלאכה למען הגרמנים. הודות לכך הועסקו כל היהודים והם קיבלו כרטיסי עבודה, שלמעשה היו אז כרטיסי-חיים. העבודה הצילה את היהודים ממוות מיידי. למרות הכול חיו יהודים בפחד מתמיד. לא ידעו כמה זמן יימשך המצב.

ואז הגיעו ימים קשים גם ליהודי טוצ׳ין. לפני ראש השנה תש״ג ציוו הגרמנים לגדור שטח בעיירה סביב בתי-הכנסת. היתה זו גדר מלוחות-עץ ועליה חוטי תיל דוקרני. בערב יום-כיפור ניתן צו ליהודים לעבור לגיטו. הצפיפות בגיטו היתה איומה. קמה בהלה. היה ברור שזה הסוף. פשטה שמועה שחופרים שני בורות גדולים ליד הגשר, קבר אחים ליהודי טוצ׳ין. במוצאי יום-הכיפורים באו אוקראינים מזויינים להוציא את היהודים מהגיטו. כמו לפי פקודה פרצה אש בגיטו ובתוך הבהלה הצליחו רבים להימלט.

הגרמנים והאוקראינים לא הצליחו לעצור את הבורחים. חלק מאותם היהודים הצליחו להגיע ליערות הסמוכים. רבים נהרגו בעת השריפה. אלה שהצליחו להגיע ליער היו נידונים לחרפת רעב וקור.

אבי נהרג בליל השריפה. יתר בני משפחתי נרצחו בזמנים שונים על-ידי המרצחים האוקראינים. לא הצלחתי לשמוע פרטים על גורל בני-משפחתי ועל סופם המר. שמרתי קשר עם אחותי הקטנה חיה.

עם השיחרור ביקרתי בטוצ׳ין.

בתי היהודים נשרפו. העיירה שהיהודים חיו ופעלו בה מאות שנים, היתה שוממה. היתה הרגשה איומה להיות בטוצ׳ין הריקה מיהודים.

זה היה גורלם של יהודי טוצ׳ין. יהי זכרם ברוך.

אברהם גרמן

עדותו של אברהם גרמן, יליד 1894, ותושב טוצ'ין, נגבתה ב-20 ביולי 1946 בעיר לינץ (אוסטריה). העדות נרשמה בגרמנית על-ידי נציגי הוועדה ההיסטורית היהודית והופקדה ביד ושם. א. גרמן עשה בפולין ובאוסטריה תקופה קצרה לאחר השיחרור והיגר לארגנטינה, שם נפטר. היה שריד יחיד של משפחתו.

אני מוסר עדות זו בשבועה. את ה"קרייזהאופטמן (קצין המחוז) גראבנר הכרתי היטב משום שנפגשתי איתו מיספר פעמים. כשהגיע גראבנר לטוצ'ין הקים את ה"יודנראט" ובלחץ שלו נאלץ היודנראט לספק לו כלי-זהב וחפצים יקרי-ערך שונים. לפי צו של גראבנר חוייבו היהודים למסור את כל הבקר והתוצרת החקלאית שהיו ברשותם. אצלי אישית לקח אותו גראבנר צמד סוסים ועגלה, שתי פרות חולבות וכל התוצרת החקלאית שהיתה בביתי. באותה הזדמנות הוכיתי על-ידו בגסות.
כעבור מיספר ימים - אינני זוכר תאריך מדוייק - לקח גראבנר 17 יהודים. ביניהם היו דודי הרשל גרמן ושני בניו. הובילו אותם אל מאחורי הבורסקה וירו בהם. וקברו אותם בו-במקום. הייתי עד כשגראבנר ציווה לאסוף 100 יהודים, לכאורה לעבודת-פרך בעיר קייב. ביניהם היה בני מרדכי. בני הצליח להימלט משם. אותם היהודים הובלו בהנהגתו של גראבנר ותחת משמר כבד של שוטרים אוקראינים בכיוון רובנה. מכרים פולנים סיפרו לי, שכל הדרך שבה הובילו את היהודים היתה זרועה גופות שלהם. הפולנים הכירו אישית אחדים מאותם הנרצחים. ראיתי איך גראבנר, ועימו שוטרים, אוספים 40-50 יהודים לעבוד בסכר ליד טחנת-הקמח. אחרי העבודה גראבנר הכריח את כולם לקפוץ למים העמוקים. עשרה מהם טבעו במקום. לגראבנר גרם הדבר הנאה רבה והוא צחק בקול.
לפי הוראות של גראבנר היתה המשטרה האוקראינית לוקחת יהודים מטוצ'ין לעבודה בחווה החקלאית בשובקוב. כל יום בשובם מהעבודה חסרו אחדים. מכרים אוקראינים ידעו לספר שחלקם נורו בדרכם מהעבודה. גראבנר היה מרוצה ממיבצעים כאלו. הוא היה בידידות עם האיכרים בשובקוב ומקרי-רצח של יהודים גרמו לו הנאה רבה.
לעתים תכופות ערכו האוקראינים פוגרום באוכלוסיה היהודית בטוצ'ין בעידודו ובאישורו של גראבנר. האוקראינים באו מצוידים בלוחות שעליהם היו תקועים מסמרים גדולים. בלוחות האלו הם פצעו והיכו למוות יהודים רבים. בחלק מהפרעות האלה נטל גראבנר חלק פעיל.
בספטמבר 1942 הוציא גראבנר פקודה שאילצה את יהודי טוצ'ין לעבור לגיטו סגור. בהיותי חקלאי לא חל עלי הצו, אבל הסתתרתי אצל פולני מאימת גראבנר.
אחרי סגירת היהודים בגיטו נרצחו רוב היהודים בשיטות אכזריות ביותר.

אברהם ויניצר

אברהם בן מינצה וראובן ויניצר, יליד קריפה. הדברים שלהלן נכתבו במקורם ביידיש ונתפרסמו בספר "יזכור" של קהילת טוצ'ין (1965). א. ויניצר קיווה להעלות על הכתב גם את המשך סיפורו ולא זכה.

אחרי שריפת הגיטו בטוצ'ין הייתי זמן-מה בכפר מיקולין. פגשתי שם את גיסתי שרה, אשת אחי גדליה ואת שני ילדיה ראובן ומיכלה. הצעתי לשרה שתמסור לי את ראובן, כי יהיה לה קשה להסתדר עם שני ילדים. אמרנו שאם אחד מאיתנו יישאר בחיים יחיה גם אחד הילדים. שרה נענתה להצעתי ונפרדנו בכאב-לב. ידענו שצפויים לנו ימים קשים ומי יודע אם נוסיף להיפגש אי-פעם.

ראובן היה בן 12, ילד מוצלח ופיקח, אבל מפונק מאוד. הוא לא רצה להשלים עם חיי הנדודים ביער ובייחוד בחורף. הוא טען כי לביתם נכנס לגור אוקראיני שהיה ידיד אביו ולא היה לו ספק שייתן לנו מיסתור במרתף. הסברי שידידים מהעבר היו לאויבינו-בנפש והם מוכנים לרצוח אותנו ולרשת לא הועילו. ראובן היה צועק בקולי-קולות שאניח לו ללכת לבית אביו. היינו אז בחורשה לא-הרחק מקריפה ורועים שמעו את דיבורו הקולני של ראובן. הם נטפלו אלינו וניסו גם לתקוף. באין ברירה שלפתי את אקדחי שקיבלתי פעם במתנה מחייל רוסי.

היה לי ברור שעלינו להסתלק מהמקום בהקדם כי הרועים לא יעברו בשתיקה על התקרית ויזעיקו רוצחים. יצאנו מהחורשה והסתתרנו בתוך שיחים עבותים. עם אור הבוקר שמענו קולות של אוקראינים מתקרבים אלינו עם כלביהם. ביום לא היתה אפשרות לברוח והחלטתי להישאר במקום ולעת סכנה להשתמש באקדח. הרוצחים לא גילו אותנו וזכינו בחיים. השאלה היתה לכמה זמן. שמענו בכי מר של אישה שהתחננה על נפשה וקולה נדם מהר. נודע לי שהיתה זו סימה מלמד בעלה ישראל נרצח קודם-לכן ועכשיו בא תורה. ידעתי שהגויים יודעים כי יהודים משוטטים בסביבה והם החליטו לסרוק את האזור ולרצוח ככל שיעלה בידיהם. ידענו את הסכנה ובכל זאת נשארנו במקום כי לא היה לנו לאן ללכת.

היה זה בסתיו 1942. הגשמים התחזקו והקור גבר מיום ליום. היינו רטובים ומצוננים. כילינו כבר את הלחם שהיה לנו. ראובן היה כל הזמן במצב של מתיחות ודרש לצאת מהיער ולחפש מחסה, שאם לא נעשה זאת, נמות. ידעתי שהצדק עימו, אבל לא היה לאן לפנות.

בלילה יצאנו מהיער. מרחוק ראינו אור באחד הבתים, התקרבנו ודפקנו בדלת. האיכר קיבל אותנו בסבר פנים יפות והגיש לנו אוכל. בזמן שאכלנו עקבתי אחר תנועותיו. חשדתי בו. ברגע מסויים הוא עבר לידי ופנה לצאת למחסן. ראיתי את עיניו הרושפות והבנתי שהוא הולך לקחת כלי-רציחה. ידעתי שאין לי מה להפסיד ולכן ציוויתי עליו להיעצר וכיוונתי אליו את

אקדחי. שוב נוכחתי לדעת שבמקרים כאלו יש לאקדח השפעה רבה. האיכר התחיל לבקש רחמים. גם אישתו וילדיו הופיעו וילל בקול. דרשתי מזון. עזבנו את הבית ובצרורותינו שלל רב, כמובן במושגים של אז. עייפים, רטובים עד לשד עצמותינו ונרגשים מהחוויות של היומיים האחרונים, הגענו בשארית-כוחותינו למאורה שבה חיינו בחודש שעבר. נרדמנו מיד.
למחרת בבוקר עוררו אותנו קולות של המון בני-אדם. הצצתי החוצה וראיתי כשלושים איכרים פרושים בחצי-גורן וסורקים את השטח. היה ברור שאין לנו סיכוי להימלט. אמרתי לראובן שאני אתאבד ביריה והוא יתאבד אחרי, ובלבד שלא ניפול לידיהם. ראובן אמר שלא יהיה לו האומץ להתאבד וביקש שאירה בו קודם. לזה לא הייתי מסוגל. להרוג את בן אחי לא יכולתי. אז נזכרתי שהיו לי בשק שני רימונים שגם אותם קיבלתי מהחייל הרוסי. החלטתי לזרוק רימון אחד על הרוצחים וברימון השני להתאבד.
חיכיתי עד שהם התקרבו מאוד וזרקתי את הרימון. הרוצחים ברחו והשאירו אחריהם שני הרוגים ומיספר פצועים. שוב ניצלנו. למדנו שניתן להניס רוצחים. הסתלקנו מהמקום כי ידענו שהרוצים ישובו בכוחות מוגברים. נדדנו ליער שליד ראסניק ושם נשארנו עד אמצע החורף. הקור חדר לעצמותינו. היינו קפואים וקשה היה להזיז יד או רגל. שוב חשבתי שזה סופנו. כשגמרנו את פירור-הלחם האחרון נאלצתי לבחור בין מיתה מרעב לבין יציאה והסתכנות במגמה לחפש מיסתור חם ומזון. היינו זקוקים גם לבגדים, במקום אלה הקרועים שהיו על גופותינו. השאלה היתה לאן ללכת.
בשעה מאוחרת בלילה יצאנו לדרך. צעדנו בשדה פתוח. מרחוק ראינו כנופייה של באנדרובצים. נצמדנו לקרקע וחיכינו עד שעברו. הלכנו שעות והגענו בשארית-כוחותינו לכפר סמוך לקריפה. דפקנו בדלת הראשונה. האיכר דווקא היה מכר והכניס אותנו פנימה. הוא האפיל על החלונות ואישתו הגישה לנו חלב חם ולחם. לעולם לא אשכח את הארוחה ההיא. האישה החייתה את נפשותינו.
האיכר הכין לנו חבילת-מזון ושלח אותנו לשלום. מסוכן היה להישאר שם. ביקשנו ממנו להישאר יום אחד ובלילה ללכת לדרכנו. היינו באפיסת כוחות ונחוצה היתה לנו מנוחה כלשהי. הוא הירשה לנו להימצא בעליית-הגג במשך כל היום. בלילה יצאנו והאיכר ואישתו הוסיפו לנו דברי-מאכל. הם סיפרו שהאיכרים מבקשים לנקום בי על שהרגתי ופצעתי באנשיהם.
החלטתי להגיע באותו לילה למיקולין. שם כבר התחבאתי פעם אחרי שריפת הגיטו. כל הדרך הציקה לי עייפות נוראה. הייתי נרדם תוך הליכה. לא היתה ברירה אלא לנוח. התיישבתי ותקפה אותי שינה. אינני יודע כמה זמן ישנתי. חלומות משונים טרדו את שנתי וראיתי את אבי ואת אחי גדליה ז״ל, שנרצח לפני חודש, שהזהירו אותי שלא ללכת למיקולין. כאילו יעצו לי לפנות שמאלה ולעלות בשביל המוליך להר. התעוררתי מעודד מ״הביקור״ של היקרים לי וכיוון שלא היה לי לאן ללכת, הלכנו שנינו לפי ״ההוראות״ בחלום. השביל הוביל לביתו של איוואן פקאץ. פקאץ היה מיודד עם אבי המנוח. היה אור בביתו. דפקתי בדלת. הכניסו אותנו והגישו לנו אוכל. אך ישבנו לשולחן, הבחין האיכר באנשים שהתקרבו לביתו. היו אלה כעשרים אוקראינים ובידיהם גרזנים וחרמשים. ידעתי שאין כל סיכוי להתחמק ולמוד-ניסיון יצאתי אליהם ופקדתי להתפזר שאם לא-כן אפתח באש. הם לא שמו לב לדברי וזינקו עלי. יריתי והם נמלטו בבהלה. עכשיו היה ברור שכל הכפריים יבואו לרצוח אותנו ונמלטנו לשדות. התחפרנו בערימת זבל ושכבנו בה עד רדת הלילה. בלילה יצאנו לדרך.
שוב הגענו לביתו של איוואן פקאץ. הוא ואישתו קיבלו אותנו יפה והבטיחו לתת מחסה ומזון

לזמן בלתי-מוגבל. הם הוסיפו שאם תהיה התפתחות בלתי-צפויה, נעבור לבית האחים של אישתו, יאקוב וטיכון. כששמעתי את שמות הגיסים של איוואן נחרדתי. לשניהם יצא שם של רוצחים. למרות הסתייגותי מהגיסים של איוואן לא הגבתי. קיבלתי מה שהמארחים נתנו. הם חיממו מים ואנחנו התרחצנו וסעדנו לשובע. הם הלבישו אותנו גם בבגדים חדשים.

בעת שאכלנו סיפר איוואן שהגרמנים נוחלים מפלות בחזית והם בנסיגה מתמדת. בקרוב יגיעו הרוסים ותבוא הישועה. הם מעוניינים להציל אותנו, כדי שבבוא היום נגיד עליהם מילה טובה. אני לא הייתי שותף לדעתו כי הישועה קרובה כל-כך.

את הלילה עשינו בביתם מאחורי התנור. משעה מוקדמת בבוקר ובמשך כל היום חפרו איוואן ואשתו בור מתחת לתנור-האפייה. קודם-לכן החזיקו שם עופות ועכשיו פונה המקום בשבילנו. שם יכולנו לשכב ולשבת. את פתח המיקלט היסוו בווילון ולא עלה בדעתם של השכנים שהיו מבקרים במטבח, כי בכוך שמתחת לתנור נמצאים יהודים.

נאלצנו לשתוק כל היום. לפעמים היו באים לבית באנדרובצים ואילו נפל חשד על איוואן היו עורכים חיפוש וזה עלול היה להיות סופנו. היה קשה לשכב במשך כל היום ולא להוציא הגה ולהיזהר שלא להתעטש ולא להשתעל. קיבלנו את הסבל הזה באהבה כי זו היתה לנו הצלה. איוואן הביא לנו יום-יום בשורות טובות מהחזית, וככל שזו התקרבה נהיו מארחינו ידידותיים יותר אלינו.

פעם ביקר אצל מארחינו הגיס יעקב ציליוק. הם שוחחו עימו שעה ארוכה ולבסוף סיפרו לו שאנחנו נמצאים בביתם. ציליוק רצה לראות אותי. הוא ביקש שנעבור אליו. איוואן לא הסכים., אבל הבטיח לגיסו שאם לא יהיה שקט בכפר או שהשכנים יחשדו בו, יעבירו אותנו אליו.

יום אחד חזר איוואן מהכנסייה וסיפר שראו במיקולין את אימו ואת אחותו של ראובן. ראובן בשומעו זאת התרגש מאוד ורצה לרוץ לפגוש אותן. הסברתי לו שמעשה כזה עלול לסכן את חייו, אבל אני אלך אליהן באחד הלילות הקרובים. ראובן לא נרגע ואמר שאם לא אסכים ללכת איתו מייד הוא יעשה זאת בעצמו. גם איוואן התערב וניסה להניא את ראובן מהביקור המסוכן. ידעתי שהסיכויים להגיע למיקולין וגם לחזור בריא ושלם שואפים לאפס. אבל ראובן לא ויתר והודיע החלטית שאם לא אלך איתו הוא יילך לבדו.

באין ברירה יצאנו שנינו בשעת חצות לדרך. לרוע מזלנו היה הלילה בהיר. השלג הבהיק והלבנה היתה במלואה. היה כמעט אור-יום. הלילה שהיה יפה לטיולים לא הבטיח לנו אלא התאבדות. חצינו יער ושדות וכשיצאנו מתוך השיחים הופיעו מולנו שלושה אנשים שרצו לעצור אותנו לחקירה. פתחנו בריצה והם אחרינו. פעם-בפעם ירו וגם אני עניתי להם ביריות. הצלחנו להתחמק מהם. ישבנו לנוח. חשתי קור משונה ברגל שמאל. התברר שהסוליה נשרה מהמגף וכף רגלי פצועה. הטיפול היחיד שיכולתי לתת לרגל היה חבישה במטלית, קודם-כל כדי לא להשאיר עקבות דם בשלג.

המשכנו בדרכנו ועם אור-בוקר הגענו למיקולין לביתו של מכר אוקראיני בשם מיקולאי ירנציק. כשראה אותנו נבהל נורא ומפחד הוא ואימו החלו להצטלב. הסתבר שידידי יעקב ציליוק, מתוך דאגה לבטחונו, הפיץ שמועה כוזבת כאילו הרגו אותי, וכך קיווה שישכחו אותי. כאשר מיקולאי נוכח לדעת שאינני רוח-רפאים ונרגע במקצת, הוא בישר לי את הבשורה הנוראה והמרה, שאת גיסתי ואת בתה רצחו באכזריות בסמוך לאחר הגיען לכפר. לנו הוא יעץ לעזוב מייד כי הכפר מלא באנדרובצים. הורגים כל איכר יחד עם בני משפחתו, אם בביתו

נתפס יהודי. אחרי תחנונים הוא הירשה לנו להישאר במתבן עד שיחשיך וגם הביא לנו אוכל. בלענו את האוכל בחיפזון, התחפרנו בקש ונרדמנו. היינו עייפים מאוד ולא ידענו כמה זמן ישנו. איוושה לידי עוררה אותי. ראיתי את אביו של מיקולאי ושאלתי מה השעה. הזקן נבהל וברח ופנס-הרוח נפל מידיו. לאחר שהות קצרה הוא חזר עם מיקולאי, שניהם מבוהלים. נסתבר ששנתנו ערכה שלושה ימים ולילות והם היו בטוחים שמזמן הלכנו. הם עבדו במתבן ולא הרגישו בנו. כשראו אותנו חששו שיש להם עניין עם רוחות רפאים. לא היה טעם לבקש מהם ארכה. הסתלקנו משם.

חצינו את הנהר הקפוא והגענו לבית-הספר החקלאי. מצאנו פירצה בגדר וירדנו למרתף אחד המחסנים. במרתף התרוצצו חולדות "בגודל של חתול". כל הזמן נאלצנו לגרש אותן מעלינו. פחדנו מנשיכותיהן. היינו מאושרים שהחזקנו מעמד עד הערב. יצאנו משם ורצנו בשארית כוחותינו אל ידידינו משפחת פקאץ. הם שמחו לשובנו בשלום ולא הבינו איך הצלחנו להתגבר על כל הסכנות והמיכשולים. לך תסביר לגוי היושב בשלווה בביתו... חזרנו לבור שמתחת לתנור.

אחרי המסע המסוכן היה הבור בעינינו כארמון. חלפו ימים ספורים ואשת איוואן הודיעה לנו שניאלץ לעבור אל אחיה יעקב ציליוק משום שהשכנים חושדים בהם כנותני מחסה ליהודים. יעקב בא בערב בעגלה מלאה קש והוביל אותנו לביתו כאילו היינו סחורה מוברחת. שם שכבנו כל הזמן על התנור. היה חם ונעים. היתה הרגשת בטחון בביתם ויעקב טיפל בנו כמו אבא. הביאו לנו את האוכל בזמן ובעלת-הבית היתה מדווחת יום-יום על מפלות הגרמנים בחזית. היא עודדה אותנו ואמרה שגמר המלחמה קרב ובא ואנחנו ניגאל מהצרות.

ראובן היה יורד מפעם-לפעם מהתנור ומשחק עם הילדים. כך עבר חודש ימים בערך. יום אחד ביקרה שכנה בבית. ישבנו על התנור. ראובן שכח לרגע את כללי הזהירות והשתעל בקול. השכנה הסיטה את הווילון וגילתה אותנו. היא אמרה לבעלת-הבית, שכל השכנים חושדים בהם ועכשיו היא רואה שאמת בפיהם. כאשר פנתה ללכת עצר אותה יעקב והזהיר, שאם תגלה מה שראתה הוא יהרוג אותה ואת כל בני ביתה.

לא העזתי להביט בפניו של יעקב. גרמנו לו צרות מרובות והרי הוא סיכן את משפחתו בגללנו. יעקב לא התרגש. הוא עודד אותנו והבטיח שלא יאונה לנו כל רע. אף-על-פי-כן החליט להעביר אותנו לבית אחיו טיחון. כל אותו היום נשאר בבית ולא הניח לאיש להיכנס פנימה. בערב העביר אותנו אל אחיו. שם היינו מוסתרים בלי אור ובלי אוויר, אבל מי ייחס חשיבות לאי-הנוחות הזאת? היתה זו הצלת חיינו. בלילה היו מביאים לנו אוכל ליום שלם.

שהינו באפילה ולא יכולנו להבחין בין יום לבין לילה. רוב הזמן ישננו. מצב זה ארך שלושה שבועות, עד שבא יעקב ולקח אותנו חזרה לביתו. יצאנו משם עיוורים ממש. הפעם הוא שיכן אותנו במתבן.

הגיע אביב 1943. שכבתי על השחת והרהרתי בתלאות שעברו עלינו בשמונת החודשים. ציפיתי לישועה אך לא ידעתי מאין תבוא. לא עלה בדעתי שהמלחמה הארורה תימשך זמן כה רב. טרדה אותי השאלה מה עלה בגורלן של שרה ובתה? ההרהורים הכניסו אותי לדיכאון. לולא יעקב ציליוק לא הייתי מחזיק מעמד באותם הימים הקשים. הוא היה מופיע כל ערב, ותמיד מילת-נחמה בפיו. הוא סיפר על מפלות הגרמנים וציפה לסיומה הקרוב של המלחמה. במציאות, עד שבאה הנחמה סבלו ומתו מיתות משונות יהודים רבים-מספור.

יום אחד הופיעו בכפר באנדרובצים שברחו מקרב עם הגרמנים. הם השתכנו בבתים

ובמתבנים בכפר. יעקב רצה להעביר אותנו למרתף אבל אנחנו התעקשנו לשוב אל אחותו. היה זה מרחק של שעת-הליכה אבל לנו זה לקח שלוש יממות. באנדרובצים וסתם רוצחים שוטטו בדרכים ובכל פעם נאלצנו לדלג ממיסתור למיסתור. אינני מבין עד-היום איך הצלחנו בכל זאת להגיע לביתם של בני פקאץ. כאשר היינו סוף סוף בשדותיהם התברר שמסוכן להיכנס לביתם כי הכנופיות הגיעו גם אליהם.

התגנבנו לרפת. איוואן בא להאכיל את הבהמות והופתע למצוא אותנו. הוא נראה מוטרד מהופעתנו. בכפר היו באנדרובצים שנסוגו ממפלה מבישה בקרב ועכשיו חיפשו קרבן לשפוך עליו את זעמם. נאלצנו לרדת למרתפו האפל של איוואן שבו גדלו שני חזירים ואנחנו היינו במחיצתם שבוע ימים. האיכרים חוייבו אז לרשום כל בעלי-החיים שברשותם ולמכור אותם לגרמנים. רבים גידלו אז חזירים ומכרו את בשרם במחיר מופקע.

כשהסתלקו הבאנדרובצים העבירו אותנו למתבן למיספר שבועות עד שבא יעקב והחזיר אותנו לביתו. הוא הרגיע אותנו שהפעם נשב אצלו בשלווה עד בוא הישועה. יום אחד בא יעקב מהשדה ובשורה בפיו: לפוסטומיט הגיעו אלפי פארטיזנים רוסיים. משימתם היתה לכתר את הגרמנים שרצחו ושרפו הכול בנסיגתם. החלטתי מיד לעזוב את המתבן ולשים צעדי לפוסטומיט.

יעקב ניסה לשכנע אותי ללא הועיל, שלא נמהר לצאת מהמחבוא. בלילה יצאנו לדרך אני וראובן. לא הספקתי להתרחק מהבית וכבר הקיפה אותנו כנופיית רוצחים שכיוונו את רוביהם למולנו. הם שאלו מי אנחנו ולאן פנינו מועדות. ענינו שאנחנו יהודים הנודדים ביער. שוב שאלו היכן הסתתרנו. אמרנו שלא היינו בשום בית וכל הזמן אנו חיים ביער כחיות. דברינו לא עזרו. הם פנו לביתו של יעקב. שמעתי צעקות שהגיעו משם ואחר כך נשמעה ירייה. הם רצחו את מטיבי יעקב שסיכן את חייו למעננו. לאחר שרצחו את יעקב חזרו אלינו. החליטו שחבל לבזבז כדור על יהודי עלוב וחבטו בי בקת הרובה עד שנפלתי מחוסר הכרה.

נראה שעבר זמן רב עד שראובן הצליח להעיר אותי. הוא גרר אותי בשארית כוחותיו לביתו של היערן, העיר אותו ושניהם הכניסו אותי פנימה. הייתי מכוסה פצעים פתוחים. דם קרוש היה על פני ועל ראשי. חשתי כאבים בכל הגוף. ראובן והיערן רחצו מעלי את הדם, חבשו את פצעי כפי-יכולתם והשכיבו אותי ברפת על מצע קש. קשה היה לי לשכב ולהירדם. יכולתי לשבת ומפעם-לפעם הגישו לי משהו לשתות.

בזה לא תמו סבלותי, אבל את יתר קורותי עד השיחרור המיוחל אולי אספר בהזדמנות אחרת.*

* כאמור לעיל נפטר א. וניניצר ולא השלים את סיפור קורותיו.

יוסף זילברברג

יוסף בן אסיה ויעקב זילברברג נולד בטוצ'ין ב-1933 וכאשר פרצה המלחמה בין ברית-המועצות לגרמניה היה ילד בן שמונה. י. זילברברג מסר את עדותו בעל פה ב-1988.

נולדתי בטוציין. הרחוב שלנו שימש דרך ראשית מהעיירה לערים רובנה וקוסטופול ולכפרים רבים בסביבה. הבתים היו מוקפים גינות ועצי-פרי. האוכלוסיה ברחובנו היתה מעורבת והיהודים היו בה הרוב. בין היהודים והנוצרים היו קשרי מסחר ויחסי שכנות תקינים בדרך-כלל.

היינו שלושה בנים במשפחה. יצחק יליד 1927, אהרון יליד 1931 ואני שנולדתי ב-1933. אחי למדו תורה מגיל צעיר מפי מלמד. בגיל שבע התחילו ללמוד בבית-הספר העממי. אני כבר לא הספקתי ללמוד בבית-הספר של הפולנים ושלושתנו ביקרנו בבית-הספר שהקימו הסוביטים בחורף 1939.

היתה לנו חנות מכולת שנוהלה רוב הזמן על-ידי אמי שגידלה גם ירקות בגינה ליד הבית. אבא עסק בסחר בקר, במיוחד בקיץ. היו לנו קרובי משפחה רבים בעיירה. כמעט כל ערב היו מתאספים דודים או שכנים. המיחם עמד על השולחן וכל הנאספים שתו תה וסיפרו סיפורים. אני זוכר שבשבתות היו באים אלינו דודים ודודות עם ילדיהם, או שאנחנו היינו מבקרים אצל קרובינו. היתה בעיירה אווירה משפחתית. לפעמים היתה נכנסת שכנה לשאול מאמא כלי, או כיכר-לחם מעשה-אופה של אמי והיתה משתהה לשיחה זמן רב.

עם כניסת הסובייטים ב-1939 צמצמו ההורים את עסקי החנות. אי-אלו מיצרכים שהיה קשה להשיג הועברו מהחנות הביתה והיו נמכרים רק למכרים.

אמא הוסיפה לטפל בגינה בהצלחה רבה. היתה זו גינה מטופחת וכל הקיץ והסתיו היו לנו ירקות טריים. אבא קנה שתי פרות והיינו מוכרים חלב ותוצרת חלב לשכנים. מכאן שגם בעת השלטון הסובייטי היינו מבוססים מבחינה כלכלית לעומת אחרים.

בחורף 1939/40 הועברו הגרמנים תושבי אוקראינה לגרמניה על-פי הסכם סובייטי-גרמני ונודע כי תושבים המעוניינים בחלקת אדמה לעיבוד, יוכלו לקבלה מאדמות הגרמנים. אבא ודודי ירחמיאל אלברט קיבלו חלקת-אדמה לא רחוקה מבית דודי וגידלו שם ירקות ותבואות.

משפחתנו אמנם עברה את תקופת הסובייטים בחסד, אבל יהודים רבים נפגעו קשות בעת ההיא. הנפגעים העיקריים היו הסוחרים שמטה-לחמם נשבר וגם אלו שהיו ידועים כפעילים

בתנועה הציונית. סוחרים לשעבר חיפשו עבודה כי לא נמכר לחם לאנשים שלא עבדו. בדרך כלל, מקומות התעסוקה לא היו מרובים והאנשים היו מוכנים לעבוד בכל עבודה ובלבד שיוסר מהם "הכתם" של סוחר. נמצאו מבוגרים שהלכו לעבוד בהפקת כבול בשיטה פרימיטיבית.
דודי שמואל זילברברג, בעל מחסן עצים ועשיר לפי המושגים של-אז וגם בעל נסיון בחיים, ציפה לשינוי שיבוא. "ברור שחייב לבוא שינוי לטובה" - היה אומר לאבי ומוסיף כי ברגע שיראה מפציצים גרמנים בשמיים ירים את ידיו שהרי אז יוכחו הכול שיש אלוהים...
כמובן, שהיתה זאת דעת מעטים בלבד. השינוי אמנם בא, אבל לצערנו לא לטובה.
באביב 1941 נפוצו שמועות על מתיחות בין הסובייטים לגרמנים. אנשים ידעו לספר שהסובייטים הפילו מטוס גרמני. היתה תחושה שהמצב לא יימשך זמן רב כפי שהיה. כאשר הגרמנים התקיפו את הסובייטים תקפה את מרבית יהודי טוציין בהלה איומה. ראו כיצד הסובייטים נסוגים מפני הגרמנים המתקרבים.
היו שחשבו לברוח לרוסיה, אבל הפליטים היהודים ממערב-פולין שהגיעו לטוציין ב-1939 הרגיעו אותם באומרם שהם מקבלים כל הזמן מכתבים ממשפחותיהם באזורי-הכיבוש הגרמניים ומסתבר שהמצב שם לא כל-כך רע. אמנם הרגו אי-אלו יהודים קומוניסטים, או עשירים, אבל היהודי הפשוט יכול להסתדר עם הגרמנים. חוץ מזה, - אמרו הפליטים - מנסיונם הם למדו, שאם נגזר למות, אז מוטב בבית ולא להיטלטל כפליט. דבריהם נקלטו ולכן מעטים ברחו מטוציין לרוסיה. אולי עשרות אחדות של צעירים ואי אלה משפחות. שכן שלנו שלמה מקל הנפח ברח עם אשתו וחמשת בניו. הם חזרו לפולין אחרי המלחמה. אלו שהיססו ולא ברחו, הצטערו אחר-כך, אבל כבר היה מאוחר מדי.
כשהתקרבה החזית ובקירבת טוציין היו קרבות, העמיס אבא על העגלה מיצרכים נחוצים ביותר ועזבנו את הבית למיספר ימים. שהינו בחורשה לא רחוק מהעיירה. היו שם עוד משפחות רבות מטוציין. כשחזרנו, כבר היו הגרמנים בעיירה. הם חקרו אותנו. אבא אמר שברחנו מהבית כשהיריות חלפו לא-רחוק מביתנו ועכשיו חוזרים. הגרמנים הירשו לנו לחזור הביתה.
כעבור יומיים, הופיע קצין גרמני. מפי שכנים אוקראינים שמע שיש לנו סוס ועגלה ועלינו למסור לו אותם למיספר שבועות, עד אחרי גמר המלחמה נגד הרוסים. הוא היה בטוח שכל המלחמה היא עניין של מיספר שבועות. הקצין התנהג בנימוס ונתן לאבא אישור חתום בחתימת-ידו. לא עבר זמן רב וגרמנים אחרים הגיעו וביקשו את הסוס והעגלה שלנו ורק האישור של אותו קצין חילץ את אבא מצרות רבות. היהודים האחרים שסוסיהם לא נמצאו במקום, קיבלו מכות-רצח.
היה מחסור חמור של מיצרכי מזון. ליד חנות הלחם הזדנבו תורים ארוכים. בריונים אוקראינים היו מוציאים יהודים מהתור ולשם שעשוע מרביצים להם מכות. יהודים נאלצו לוותר על הלחם ובלבד שלא להסתכן בעמידה בתור.
חלפו ימים אחדים וכנופיה של אוקראינים התארגנה לשם עריכת פוגרום ביהודים. הם באו בלילה לבתי האמידים ונראה שהלכו לפי רשימה מוכנה-מראש. הם היו מתפרצים פנימה ומכים במקלות ממוסמרים. הם שדדו רכוש והותירו אחריהם הרוגים ופצועים. פחד ואבל ירדו על יהודי טוציין. למחרת טיפלו היהודים בקבורת המתים ובהגשת עזרה רפואית לפצועים הרבים. החובש האוקראיני הומאניוק לא רצה להגיש עזרה ליהודים.
היהודים שחשבו לברוח מהגרמנים ונשארו במקום, כבר נוכחו לדעת ששגו שגיאה גסה, אבל

איחרו את המועד. כבר לא היתה אפשרות לנוע בדרכים. האוקראינים ידעו שניתן להתעלל ביהודים באין-מפריע. היו אוקראינים שבעבר הלא-רחוק היו פעילים בשלטון הסוביטי ובעת כניסת הגרמנים היו מראשי הפורעים. הם גם ראו בגרמנים בעל-ברית נאמן שיעניק להם מדינה עצמאית.

בביתנו חיינו בפחד כמו כל האחרים, אבל מבחינה כלכלית לא חשנו מחסור בזמן הראשון, בייחוד הודות לגן הירקות של אמא. אני זוכר שקצין גרמני היה בא אלינו לבקש ירקות טריים מהגינה. הוא גילה יחס אנושי. אפילו נדמה היה לנו שיש לו רגשות של אשמה. הוא אמר לאמא: "אתם יהודים וקשה להיות יהודי בזמנים אלו ובכל זאת גם בגרמניה חיים יהודים". הקצין ההוא היה מיחידה קרבית.

כוחות-צבא אדירים זרמו מזרחה. בהתחלה הסתגרו היהודים בבתיהם. למראה הטנקים, הזחלמים, המשאיות מלאות החיילים והציוד, ואחריהם עגלות רתומות לסוסים, נפלה רוחם. מסע השיירות נימשך יום ולילה במשך ימים אחדים. נדמה היה שאין כוח בעולם שיוכל לעצור עוצמה כזו.

בטוצ'ין התארגן שלטון מקומי של אוקראינים ובראשם קומנדנט גרמני. קמה משטרה אוקראינית. הגסטאפו היה ברובנה וכשהגיעו נציגיו לטוצ'ין נפל פחד על היהודים. כל ביקור שלהם היה מסתיים בגזירה.

הוקם יודנראט ובראשו גצל שוורצמן ומאיר הימלפרב כעוזרו. אינני יודע איך מונו חברי היודנראט. היו גם שוטרים יהודים. אני זוכר כמעט עליהם. התפקיד העיקרי של היודנראט היה לספק את דרישות הגרמנים והדבר התבטא במיצרכים ובכסף ובעיקר באנשים לעבודה. היו שנסעו לעבודה ולא חזרו. טבעי היה שהיודנראט יקבע מי יילך ומי יישאר במקום.

באותו זמן אספו הגרמנים עשרים יהודים ואולי יותר, רובם מהאינטליגנציה. היה ביניהם רופא-השיניים גמר. בנו שאל אם הוא יכול להתלוות לאביו והירשו לו. הם הלכו ולא חזרו. היהודים חוייבו למסור את הבקר שברשותם. יצאה פקודה של ענידת טלאי צהוב על החזה ועל הגב.

אני נזכר שלא הערכתי את הסכנה בפגישה עם הגרמנים. היינו ילדים ושיחקנו ליד מגורי הגרמנים. הם היו זורקים בדלי סיגריות ואנחנו אספנו והבאנו לאבא. יום אחד הלכתי לאסוף תות שהיה נושר מעץ שליד ביתו של אוקראיני. יצאה הבת של האוקראיני לגרש אותי. ברחתי והיא רצה אחרי, נפלה ונשרטה. היא צעקה שהרבצתי לה. התאספו חבריה וכולם הרביצו בי מכות. הם יכלו לגמור אותי אך למזלי יצאה אם הילדה. היא גערה בי למראית-עין, גררה אותי בידה וצעקה שהיא תעניש אותי ולמעשה הביאה אותי אלינו הביתה. עד-היום אני משוכנע שהיא הצילה אותי.

באותו סתיו אספנו את היבול מהחלקה שקיבלנו מהסובייטים. אמרו לאבא שנציג השלטון המקומי יבוא להקציב לנו את חלקנו ביבול. אבא איחסן את תפוחי-האדמה וקצת חיטה וזה שימש לנו זמן ממושך.

היה מחסור במיצרכי-מזון. יהודים רבים היו רעבים ללחם. התפתח סחר-חליפין. מי שהיה לו חפץ בעל-ערך החליף אותו אצל הכפריים במזון. מי שלא היה מסוגל לנהל משא-ומתן עם הכפריים, או שלא היו לו חפצי-ערך, נידון לחרפת רעב. למעשה גם סחר-החליפין היה אסור על-פי החוק. אסור היה ליהודי לבוא במגע עם נוצרים.

פשטו שמועות שברובנה אספו את היהודים שלא היתה להם תעסוקה קבועה. אמרו שישלחו

אותם ואת משפחותיהם לעבוד מחוץ-לעיר. התירו להם לקחת כמות מוגבלת של מטלטלין. כשיצאו מהעיר ציוו עליהם להתפשט ולהיכנס לבורות שהיו מוכנים-מראש. ירו בהם כשהם בתוך הבורות.

הידיעה מרובנה גרמה שיהודי טוצ'ין התחילו לחפש עבודה. התארגנה קבוצת כורתי עצים ביער. הופעלו הבורסקאות, ומפעלי הצמר, הוקם בית-מלאכה לסריגת סוודרים ועוד. התוצרת הועברה כולה לגרמנים. אותם יהודים שעבדו קיבלו כרטיסי-עבודה שלמעשה היו כרטיסי-חיים ("לֶבנס שיין") הסתננו לעיירה יהודים רבים מהעיירות הסמוכות. במתן שוחד ניתן היה לסדר גם אותם בעבודה. רווחה האשליה שאפשר יהיה "למשוך" בצורה זו עד בוא הגאולה.

אבי ואחי הבכור התחילו לעבוד בנגריה. הם לא קיבלו שכר-עבודה. אם אינני טועה, הם שילמו מכספם כדי שיקבלו אותם לעבודה. אמי רצתה לעבוד במיפעל לייצור בדים. כדי להתקבל היה עליה לעבור מיבחן. היא קנתה מאוקראיני כישור והתאמנה שבועיים בבית בייצור חוטי פשתן. ואכן, היא עברה את המיבחן בהצלחה ונתקבלה. אמא מסרה את הכישור שלה למקום-העבודה והיתה מאושרת בתעודת-העבודה שקיבלה.

לא היו עצים לחימום הבית והצטופפנו כולנו בחדר קטן אחד. אבא השיג כיריים שאיפשרו חסכון בעצים. כל יום היינו מוציאים לוח מקירות הרפת שעמדה מיותמת ומחממים בו את החדרון. על הכיריים האלו היתה אמא מבשלת את ארוחותינו הדלות.

בעיירות הסביבה היו אקציות. חטפו יהודים ועשו בהם הרג המוני. רבנים קראו פרקי תהילים וגזרו צומות. בלאו-הכי לא היה מה לאכול. לבסוף התחילו להתקין מיקלטים מוסתרים, כל אחד לפי דמיונו. גם אבא בנה בונקר בין ביתנו לבין ביתו של השכן. עשינו פתח בריצפה ודרכו הינו יורדים לכוך שמתחתה. אחר-כך בנינו מיקלט מרווח יותר ברפת שאליו היינו מגיעים במינהרה מהמיקלט הראשון. כשהיו שמועות על אקציה היינו מבלים לילות שלמים במיקלט.

ההורים ואחי הבכור היו הולכים לעבודה, ואני הייתי מסתגר עם אחי אהרון בחדר, שנינו אחוזי פחד נורא. שמחתנו כאשר ההורים היו חוזרים בשלום. בשבתות היתה אמא מגישה לנו אוכל קר ומשמיעה דברי עידוד שעוד יבואו ימים טובים ונחגוג את השבת כדין-וכדת. כך עבר עלינו חורף 1941/42.

כאשר יהודי הרחוב שלנו נצטוו לפנות את בתיהם אסף אבא את החפצים הכי נחוצים ואנחנו עקרנו למרכז העיירה כנדרש. גרנו בביתו של קרוב-משפחה, אינני זוכר את שמו. ההורים ואחי הבכור המשיכו לעבוד בעבודתם הקודמת. נשארנו במקום החדש מיספר שבועות. כעבור זמן-מה נודע לאבא שברחובות הסמוכים לרחובנו נשארו היהודים בבתיהם עברנו איפוא לביתו של הדוד אלברט.

אבא התחיל לצאת אל-מחוץ לעיירה למרות האיסור. הוא עסק בזגגות ובכל עבודה מזדמנת. היה יוצא בבוקר וחוזר בערב ומביא מיצרכי-מזון. לא רחוק מביתו של אלברט גר גיס של אמי יצחק גלטשטין מריסבינקה. אמא היתה הולכת לשם לכבס את בגדינו. היינו עושים מדורה בחצר ומרתיחים את הבגדים כדי להיפטר מהכינים ששרצו בהם. פעם כשנגמרו העצים להסקה, שבר הדוד את אחד הארונות. כאשר העירה אמא שחבל לשרוף ארון הוא השיב כי ממילא הכל אבוד ואין עוד צורך ברהיטים. "אם יקרה נס ונישרד, נקנה חדשים. לפי שעה עצוב ונראה שהמצב יורע". לדודה צירל גלטשטין היה מכתש עשוי עץ שבעבר היו כותשים בו מצות לקמח-מצה. עכשיו היינו כותשים בו גרעיני חיטה שאבא היה מביא מהכפר, מבשלים אותם ומתברכים במאכל-מלכים זה.

השמועות על אקציות בעיירות הסמוכות לא פסקו. לפי הסיפורים היו הגרמנים והאוקראינים מקיפים את העיירה, חוטפים גברים, נשים וטף ומובילים למוות. הגרמנים היו קובעים מראש את שעת סיום הפעולה. יהודים שהובאו אחרי השעה הנקובה שוחררו. המבצעים בשטח היו מרוגזים על שיחרורם של הניצודים. אבל הגרמנים היו נאמנים לכלל: "סדר צריך להיות". אחרי מיספר אקציות כאלה, כאשר היו נשארים יהודים מעטים בעיירה, היו רוצחים אותם ותולים שלט: "טהור מיהודים" (JUDENREIN).

באווירה הזאת ראו יהודים אותות מבשרי-רע בכל תופעת-טבע. אחד נדמה היה לו שהירח אדום כמו דם ואחר ניבא רעות בגלל הרוחות החזקות. היו שהתענו בצומות וזעקו לשמיים.

בטוצ'ין היו רציחות, אבל אקציות בקנה-מידה רחב לא היו. כשנפוצו שמועות על חשש של אקציה ברחנו לחורשות שליד העיירה. אבי מסר לאוקראיני מפוסטומיט רכוש רב בעד מיסתור שיתן לנו בבוא היום המר. פעם הגענו לביתו והסתתרנו בעליית-הגג. באותו יום הגיעו מיספר חיילים גרמנים לכפר. בנותיו של האיכר החלו לצעוק שיהודים פלשו לביתם נגד רצונם. לקול צעקתם התאספו השכנים. בלית-ברירה נמלטנו על נפשנו לאור-היום.

אבא התקשר עם אוקראיני מאותו הכפר, שהיה עובד אצלו מפעם-לפעם וזה הסכים להסתירנו בביתו. עברנו אליו וקיווינו לטוב. ילדי האוקראיני התפארו באוזני חבריהם שסוחר יהודי מסתתר עם משפחתו בביתם. ילדים רבים הגיעו כמו לגן-חיות לראות אותנו. השמועה פשטה בכפר ושוב נאלצנו להסתלק. לבסוף התקשר אבא עם אנטון אוזרציק, שהיו לו קשרי מסחר איתנו. אנטון היה איכר מסודר, השתייך לכת הבאפטיסטים וידע לשמור סוד. אבא נדבר עם אנטון שיבוא לקחת חפצים שונים כתשלום בעד השהייה שלנו אצלו. דודי שמואל הזהיר את אבא שלא להאמין לגוי. הוא עצמו נתן לכפרי עצים לבניית בית חדש עם מרתף בשבילו במקום מבודד יחסית ושילם לו ברכוש רב ולבסוף לא נתן לו האיש דריסת-רגל בביתו. אבא הושפע מהסיפור וכאשר אנטון בא לקחת חפצים כמוסכם, נתן לו אבא דברים פחותי ערך, כדי לא לנתק יחסים.

באוגוסט 1942 התחילו בטוצ'ין לגדור רובע מיועד לגיטו. ידענו על רצח יהודי רובנה והעיירות בסביבה. שרידים שנמלטו מהשחיטות היו מגיעים לטוצ'ין שבה היהודים עדיין התגוררו בבתיהם, המשיכו בעבודתם וקיוו לבלות את הצורים - "מיזאל זיי איבערלעבן", כפי שהתבטאו. יהודי טוצ'ין קלטו את פליטי-החרב מהסביבה.

היו אלה האוקראינים בעיירה שהאיצו בגרמנים לחסל את היהודים. הקומונדנט הגרמני הצטדק שהיהודים מייצרים מיצרכים חשובים לרייך ובתשובה התחייבו האוקראינים לעבוד במקומם ובלבד שיחסלו אותם. באותם הימים נמצאו אוקראינים רבים שבאו לעבוד לצידם של היהודים וללמוד את המקצועות כדי להחליפם בבוא-היום.

בערב יום-הכיפורים ניתן הצו להיכנס לגיטו. היה זה יום א' בשבוע והחלטנו לצאת מהעיירה, בזמן שהפולנים מהכפרים יחזרו מהכנסייה, ולהתערב בתוכם. היה אז מסוכן ליהודים להסתובב בדרכים, ובאמת יצאנו ולא השגיחו בנו. אבא התעכב מיספר פעמים בדרך ושקל האם לחזור לתפילת כל-נידרי. הוא השתוקק להתפלל בביתו של יעקב השוחט. בבית-הכנסת אסור היה להתאסף והיו עורכים את התפילות בבתים פרטיים. בביתו של יעקב השוחט היו נהנים מקולו הערב ותפילתו הנרגשת. אמרו: אם תפילה זו אינה מבטלת את רוע-הגזירות הרי המצב הוא בכי-רע.

אחרי היסוסים רבים החלטנו שאסור להסתכן. אם יצאנו, אין דרך חזרה. בערב הגענו לחורשה

לא-הרחק מביתו שלא אנטון. אבא התעטף בטלית. התפללנו בחורשה ובכינו בקול. היתה הרגשת דכאון. אבא הלך עם אהרון לביתו של אנטון. הם נשארו שם ואנטון בא לקרוא לנו. הוא שיכן אותנו במתבן בערימת קש. למחרת נסע אחי אהרון עם אנטון לטוציין לקחת חפצים שלנו שנשארו אצל הדודה צירל. לפי בקשת אבא ביקר אהרון אצל הדוד שמואל וסיפר לו שהסתדרנו בביתו של אנטון. אבא נהג להתחשב בדעתו של שמואל שהיה בעל נסיון-חיים. ואמנם הדוד ראה ביציאתנו מהעיירה צעד נבון. אין מוצא אחר.

הדוד שמואל עצמו נשאר בטוציין וסופו היה כסוף כל יהודי העיירה. יומיים אחרי יום-הכיפורים הודיע לנו אנטון ששורפים את הגיטו. ראינו שמיים אדומים. צמרמורת אחזה בנו. לא ידענו מי הצית. דבר אחד היה ברור לנו. אחינו וחברינו עולים חיים באש. היתה הרגשה שזה הסוף.

כעבור מיספר ימים סיפר לנו אנטון כי יחד איתנו נמצאת במתבן משפחה נוספת מטוציין שהגיעה בעת שריפת הגיטו. היתה זאת משפחתו של אליהו שטיינגולד. הרסנו את מחיצת-הקש שבינינו לבינם והיינו יחד תשע נפשות. מאליהו נודעו לנו פרטים על ליל השריפה בגיטו.

כשגבר הקור לא יכולנו להחזיק מעמד במתבן. אנטון הציע לחפור מיקלט מתחת לרפת. אבא, אליהו ואחי הבכור עבדו יחד עם אנטון בלילות. היה זה בור של 2X3 מטר בערך וגובהו 150 ס"מ. מעל לבור הותקנה תקרת עץ שכוסתה בקש ובזבל ולא היה ניכר שמתחת לריצפת הרפת חיו אנשים. את דפנות הבור ציפו בקש כדי להפחית את הלחות. את הריצפה ריפדנו בקש. גם הכניסו דרגש שעליו ישנו הנשים והילדים הקטנים. אבי, אליהו ואחי הבכור הסתדרו מתחת לדרגש. לאחי אהרון סידרו לוח תלוי מעל לדרגש הגדול. ביום היו מורידים את הלוח שהיה הופך לספסל. וכך יכולנו לשבת על הספסל ועל הדרגש הגדול. התקנו מעין ארובה אלכסונית שהיתה אמורה לספק לנו אור ואוויר. הרעיון אמנם היה נחמד, אבל למחרת הגיע אנטון מבוהל ואמר שמהארובה יוצאים אדים הנראים כעשן. סתמנו את הארובה מבפנים בשימשת זכוכית ולפחות היה לנו רק קצת אור בשעות הצהריים. ובאשר לאוויר, עשינו פתח אל תוך הרפת אבל לא החוצה. היציאה מהבור היתה דרך הרפת. על הפתח היה מיכסה-עץ מוסתר בערימת-קש. בפינה היה דלי ששימש לעשיית צרכינו.

בקיץ שרר בבור מחנק. רוב הזמן ישבנו או שכבנו באפס-מעשה. כשגבר החום היינו מורידים את הבגדים העליונים. בלחץ הצפיפות נעלמה הבושה. כשהבליח קצת אור בצהריים היינו מצטופפים כולנו ליד מקור-האור ופולים כינים. את צרכינו עשינו לעיני כולם. וכי היתה לנו ברירה?

אנטון היה בא אלינו מוקדם בבוקר, בטרם אור ומביא לנו מרק, לחם ומים לכל היום. באותה הזדמנות היה גם לוקח את הדלי, מרוקנו ומחזירו נקי.

את הלחם היה מחלק אליהו לתשע מנות שוות. כל אחד קיבל פרוסה דקה לכל היום. בערב היה אנטון מופיע שוב עם מרק או עם תפוחי-אדמה. הייתי שומר את מנת-הלחם שלי יומיים ואפילו שלושה ימים. את הלחם היבש הייתי מוצץ כממתק. פרוסת-הלחם העסיקה אותי בלי הפסק. כשהלחם התפורר לגמרי אכלתי אותו בעדינות, פירור, פירור בנפרד.

הישיבה באפס מעשה הכבידה עלינו, אך במשך הזמן התרגלנו. היינו יושבים שעות ומספרים שוב-ושוב את אותם הסיפורים בפעם המי-יודע-כמה. במיוחד הירבו לספר על הימים הטובים, על שיפעת המטעמים שהיו מכינים לחג ושאפילו את חציים לא הצליחו לכלות. לא הייתי מסוגל להבין איך היה האוכל בהישג-יד ולא אכלו אותו. היו שעות וימים שהייאוש השתלט עלינו.

הורי והזוג שטיינגולד היו משוחחים על המצב-ללא-מוצא שלנו. להם היה ברור שאין לנו סיכוי להישרד. אז לשם-מה כל הסבל? ומה אם הגרמנים ינצחו במלחמה? הורי קינאו באלו שמתו בתחילת המלחמה והיו פטורים מהתלאות שפקדו אותנו. הפחידה אותם במיוחד מיתה אכזרית בעינויים, "מיתה משונה". דעתם של הורי היתה שבמוות טבעי ובקבר-ישראל זכו רק צדיקים גמורים.

כל השיחות האלה גרמו לי נדודי-שינה. חייתי בפחד-מתמיד שירצחו את הורי לעיני. עברו עלי אז לילות סיוטים. אמי היתה מתאמצת להרגיע אותי. היא לחשה באוזני סיפורים שונים כדי לעודד אותי בדיכאוני. המבוגרים חששו מהתלחשויות ביני לבין אמי והיו מבקשים להפסיקן כדי לא להפריע את מנוחתם ולא להוציא רעש החוצה. התאמצתי לא לנמנם ביום. שכנינו עזרו לי בכך. זה היה הסיכוי שאולי אישן בלילה.

אנטון היה אדם שקט ואחראי. הוא לא סיפר עלינו לילדיו ורק לבנותיו המבוגרות גילה את הסוד אחרי זמן-מה. אפילו מגיסו שגר בשכנות נזהר ולא סיפר לו. לא שיערנו שנבלה שנה-וחצי בכלא שמתחת לרפת. תחילה חשבנו שזה עניין של שבועות מיספר. אבל השבועות נקפו בזה-אחר-זה וכוח-הסבל דומה היה שהוא אוזל. למזלנו בא העידוד המתמיד של אנטון. הוא היה מופיע כל ערב ומספר על תבוסות הגרמנים.

עד היום אני זוכר לטובה את אשת אנטון. גם היא עודדה וניחמה. היא בטחה בהשגחה העליונה ואפילו לא התנגדה שנעבור לגור בביתה. אנטון לעומתה, שדבק במשימה, הקפיד מאוד על הזהירות. הוא אסר להשמיע קולות ודרש לדבר בלחש. התרגלנו ללחוש. כשיצאנו מהבור התפלאתי שאנשים מדברים בקול. בחורף 1942/43 עבר על אנטון משבר. הוא היה בא אלינו מפוחד. היו שמועות שכפריים הוצאו להורג עם בני-ביתם משום שהסתירו יהודים במשקיהם. הוא היה דתי קיצוני ולא הבין איך מתרחשים דברים איומים כאלו ועולם כמינהגו

אנטון אוזרצוק, אשתו, הבת לידיה והבן פיוטר

נוהג. פעם הוא אמר לאמא שאין פחד המוות שלו ושל אישתו מפחיד אותו, אבל הילדים הקטנים שאינם יודעים אפילו שהוא מסתיר יהודים מה הם אשמים!

אני נזכר בתקרית חמורה שפרצה בין הורי לבין אנטון. היה זה באביב 1943. אנטון נצטווה לקבור משפחה של אוקראינים שהוצאו להורג בעוון הסתרת יהודים. הוא בא אלינו נרגש וציווה לעלות מהבור לרפת. הוא סיפר על המקרה, דיבר ובכה. כנראה שחש באחריות הנוראה שנטל כשהכניס אותנו לביתו. הוא ציווה עלינו לכרוע ברך ויחד איתו להתפלל לשלום ההרוגים ולבקש את אלוהים שיביא קץ לצרות. אמי הסבירה לאנטון שליהודים אסור לכרוע. אנטון לא הבין ונעלב קשות. הוא מסכן את חיי משפחתו ושכניו שעזרו ליהודים נרצחו ואנחנו מתעקשים על דבר פעוט!.. ולא נחה דעתו עד שציווה עלינו לרדת למיקלט ולהסתלק בלילה. הוא הלך ועכשיו פרץ ויכוח בין המבוגרים. היו שאמרו שבעת סכנה מותר אפילו לכרוע-ברך לשעה קלה ובלבד שלא להחריף את היחסים עם מטיבנו המבוהל. היה ברור שאם אנטון יגרש אותנו, יהיה זה מוות בטוח. אמי היתה נחושה בדעתה שממילא אין בטחון שנצא חיים מהמלחמה ועל-כן אין טעם גם לכרוע ברך וגם למות אחר-כך. היא ראתה את הכריעה כהמרת-דת ממש ומוכנה היתה למות על קידוש-השם. בלילה הגיע אנטון. ושוב היתה שיחה בינו לבין אמא. אמא טענה שיש אל אחד בשמיים וכולנו מתפללים רק לו וכל אחד כמינהג אבותיו ואין צורך לשנות מינהגים מקודשים של כל עדה. אפילו בשר לא טעמנו מטעמים של כשרות. אנטון חשב כנראה הרבה באותו יום. לבסוף התרצה והניח לנו להישאר. אני חושב שהשבוי הרוסי שעבד אצל אנטון עזר לנו הרבה בריכוכו של אנטון.

אנטון היה בעל תבונת-כפיים וידע לבצע כל מלאכה. הוא היה חייט וסנדלר. לפעמים גם עסק בהוראה ובווטרינריה. אחרי רציחתם של היהודים היה ביקוש לבעלי-מקצוע שונים ואנטון לא פסח על ההזדמנויות. הוא היה תמיד עסוק וממש התעשר. הוא היה משוכנע שבזכותנו שלח אלוהים את הברכה במעשי-ידיו.

באותו זמן גברה פעילות הבאנדרובצים. פעם: בפעם פקדו הכנופיות את הכפר פוסטומיט. קרה שהכנופיות שיכנו את המטה שלהם במשקו של אנטון ואז דרש מאיתנו אנטון זהירות מישנה. הוא היה מביא לנו כמות גדולה של לחם ומים ואומר שאין לדעת מתי יוכל לבקר אצלנו. היינו אז נאלצים לצמצם את מנות-האוכל שלנו. אנטון הקפיד איתנו ולא סיכן את משפחתו וזה היה לטובה. היו לו אותות מבשרי-סכנה. נביחת כלבים חזקה מרחוק היתה מבשרת על בואם של חיילים גרמנים או כנופיות ואז היה ממהר לצייד אותנו בלחם ומים בכמות גדולה ומזהיר שלא נשמיע אפילו איוושה.

יום אחד הביא אנטון ריחיים לבור והתחלנו לטחון בשבילו גרעיני חיטה לקמח. לנו היה זה עיסוק ולאנטון חסכון רב בעבודה. פעם הופיעו גרמנים אצל אוקראיני שהלשינו עליו כי הוא טוחן את התבואה בביתו ואינו משלם את מיכסת-המס שהטילו השלטונות. האוקראיני ברח ולמחרת הגיעה לכפר פלוגת-עונשין. הם הקיפו את הכפר ותפסו את כל התושבים שלא הספיקו להימלט. הכניסו אותם למיספר בתים, שפכו דלק על הבתים ושרפו את כולם חיים. ביניהם היתה בתו הנשואה של אנטון ומשפחתה. אנטון היה במתח רב: הוא מסתיר אותנו ובה בעת בתו וילדיה נרצחו בהענשה קולקטיבית.

האוקראינים קיוו אז שעוד-מעט תהיה להם מדינה עצמאית ועל-כן הציקו לפולנים. פולנים רבים ברחו מבתיהם והאוקראינים שדדו את רכושם. הם הפיצו שמועה שמעתה יוכלו היהודים להלך חופשיים ולא יציקו להם. הם הצהירו על מלחמתם בגרמנים ובפולנים, כדי לשחרר

אדמתם ויהודים אינם מיכשול בדרך עצמאותם.
מהכפר הסמוך קודרינקה ברחו הפולנים מאימת האוקראינים. ואז יצאו יהודים רבים ממחבואיהם ביערות והתיישבו בבתי הפולנים. הם אכן הסתובבו חופשיים וניהלו חיים נורמליים לכאורה ואפילו קשרו קשרי מסחר עם האוקראינים וגם עבדו אצלם.
היו מהם שהגיעו גם לביתו של אנטון וביניהם קרובי משפחתנו. היו שם ישעיה שף ז״ל ויבדל לחיים אורי. אבא שראה אותם מבעד לסדק שבקיר הרפת ביקש מאנטון רשות לצאת לילה אחד לפגוש מיספר יהודים. אולי ישמע מפיהם דברים חשובים. אנטון התנגד בתוקף. הוא אמר שאין להאמין לנחשים והתכוון בכך לאוקראינים. יום אחד הם יחסלו את כל היהודים. כאשר עמד אבא על בקשתו אמר לו אנטון שאם הוא מתעקש, שנצא כולנו ולא נשוב עוד. נשארנו בחיים הודות לזהירותו ואם נקל בחומרות ייוודע שנמצאים יהודים בסביבה. חבל למות אחרי כל-כך הרבה סבל.
בסוף שנת 1943 היה כבר ידוע שהגרמנים מובסים. סיפרו שהסובייטים מנחיתים מכות קשות על הגרמנים והמלחמה קרבה לקיצה. בלילות שמענו הדי יריות. כששמענו התפוצציות בקירבת מקום, היינו מאושרים. כעבור מיספר ימים נדמה היה שרעם התותחים מתרחק. אנטון הרגיע אותנו ואמר שהחזית רחבה והקרבות מתנהלים לכל אורכה. כשהתקרבה החזית לכפר שלנו, ברחו הכפריים מבתיהם לחורשות הסמוכות. גם אנטון ומשפחתו ברחו. השבוי הרוסי נשאר בבית. הוא הזמין את אבא לבית. זו היתה הפעם הראשונה מאז כניסתנו למיקלט שאבא בילה בדירתו של אנטון. אבא חזר לבור וסיפר על המיצרכים שראה בביתו של אנטון. היה לנו קשה לתפוס שאנשים אוכלים ביצים, בשר, חלב ועוד. זה שנה-וחצי שהתפריט שלנו היה מורכב מפרוסת-לחם דקה, מרק או תפוחי-אדמה. שכחנו את קיומם של מיצרכי-מזון אחרים.
בתחילת ינואר 1944 נכנסו הרוסים לפוסטומיט. השמחה היתה גדולה. אנטון ובני-ביתו חזרו הביתה. אנו עלינו מהבור אבל לא יצאנו מהרפת. למרות שמחת הגאולה דרש אנטון שנישאר במיקלט עד שיתארגן שלטון מקומי יציב. הוא היה תמיד זהיר ושקול במעשיו. בסופו של דבר התברר שצדק. הסובייטים כבר היו במקום אבל האנדרלמוסיה היתה איומה. הכנופיות לא הניחו את נשקן ויום-יום היו הרוגים. לא היה טעם לאבד את החיים על-ידי צעד פזיז.
עברו שבועיים ואמי והגברת שטיינגולד החליטו לבקר בטוצ׳ין. הן עשו את הדרך ברגל. הקור היה עז. בטוצ׳ין לא מצאו אפילו יהודי אחד. הכול היה חרב. הן מיהרו לחזור לכפר, מפוחדות ממבטי-הזעם של האוקראינים. בדרכן חזרה הן פגשו חיילים רוסים ששאלו למעשיהן. לשמע הסיפור של אמא הירשו להן להמשיך בדרכן. הן הגיעו הביתה באפיסת כוחות.
כעבור מיספר ימים נודע לנו שבמזיריץ׳. התרכזו יהודים. החלטנו ללכת לשם. יש לציין שכולנו היינו חלשים והתקשינו בהליכה כתוצאה מהישיבה הממושכת במיקלט. במיוחד סבל אחי יצחק. החלטנו לנסוע. מצאנו אישה אוקראינית שהסכימה להסיע אותנו תמורת תשלום הוגן. קילומטרים ספורים לפני מזיריץ חלתה הגויה. אולי פחדה להמשיך בנסיעה והתחזתה כחולה. הבקשות שלנו לא הועילו. ירדנו מהעגלה והמשכנו ברגל.
במזיריץ היו עשרות יהודים שהצטופפו במיספר בתים. פגשנו שם את יוסי זלצמן עם משפחתו. הוא הזמין אותנו להיכנס לגור בחדרו, אף-כי היו שם עוד שתי משפחות. יכולנו לתפוס חדר נוסף באותו בית, אבל בצפיפות חשנו עצמנו יותר בטוחים. אחרי שנה-וחצי בבור, הפינה בחדר, יחד עם עוד שלוש משפחות, היתה בעינינו דירה מרווחת. כולנו ישננו על דרגשים

בעלי שתי קומות. איש לא התלונן.

מעניין שדווקא אחרי צאתנו מהבור חלינו בטיפוס. אבא חלה ראשון. אמא טיפלה בו במסירות עד שהעבירו אותו בעגלה לבית-חולים. גם אני ואחי אהרון חלינו ונשארנו בבית. גם אליהו שטיינגולד שכננו למיקלט חלה קשה. לא היו תרופות. הוא מת ונשארה האלמנה עם הילדים.

לא היה מזון ולנו לא היה כסף לקנות בשוק השחור. אמא פנתה לשלטון המקומי ושם קיבלה תשובה שאין אפשרות להגיש עזרה ליהודים. בלב כבד התחילה לחזר על הפתחים ולבקש אוכל למשפחה. היא היתה חוזרת הביתה ובסלה פרוסות-לחם, תפוחי אדמה, קצת קמח או גריסים. למרבה הצער שברה אמא יד. מתוך הרגשת אחריות למשפחה המשיכה בידה השבורה במאמציה להשיג אוכל.

ביחד עם אבא שכבו בחדר בבית החולים גם אוקראינים. לאלה היו מביאים אוכל בשפע עד כי לא יכלו לאכול הכול. אבא היה סוחב מהם מזון ומוסר לאמא שתביא לנו. הדבר גרם לנו שמחה רבה.

אנטון בא לבקרנו. כשראה את מצבנו העלוב הוא חש הביתה והביא לנו כמות גדולה של מזון. לעולם לא אשכח את יחסו היפה של אנטון. אחרי שגרמנו לו מתח וסבל במשך שנה וחצי, הוא חש צורך לראות איך הסתדרנו. ואכן הוא הופיע ברגע הנכון והציל אותנו מחרפת-רעב וגם עודד אותנו.

אבא הבריא וחזר הביתה. תחילה לא ידע במה לפרנס את המשפחה. הוא שם לב שהחיילים הרוסים מחפשים וודקה. אבא שידע לייצר וודקה משיפון או מקמח, סידר מיתקן והתחיל לפעול. הסחורה נחטפה והכסף זרם. מצבנו הכלכלי השתפר לאין-ערוך. למושל הצבאי נודע על התעשייה של אבא והוא רצה להיות שותף. אבא שלא היה מעוניין בשותפות עימו הבטיח לו שיספק לו משקה בכל כמות שיבקש. אמא התחילה לנהל בית מסודר, ארוחות בזמן ועוד. התחלנו לחזור לחיים נורמאליים.

יום אחד עברו בעיירה פארטיזנים וביניהם יהודים רבים. אבא יצא להתעניין בהם ופגש שני בני אחותו: אורי ושיקה שף. היתה התרגשות גדולה שהרי הם היו בטוחים שאנחנו כבר בעולם האמת. שיקה ראה את נעליו הקרועות של אבא ונתן לו את שלו. שני האחים נפרדו ומיהרו להשיג את חבריהם. הדודה לאה, אמם של אורי ושיקה, שהיתה אז ברובנה, עברה לגור איתנו.

התקרב האביב ולקראת פסח החליט אבא לאפות מצות בשביל הציבור היהודי. אני מניח שהיו אז בעיירה כחמישים יהודים. התחילו לארגן מניין בשבתות. נמצאו בין השרידים גם חזן ושוחט. קמה קהילה. לראשונה אכלנו בשר אחרי שנים של צמחונות. נוצרו קשרי מסחר עם יהודי רובנה. אבא היה מביא שמרים שהיה להם ביקוש רב. קנינו פרה ואני השגתי אפרוחים וכבר התפתח משק-עזר.

אנחנו הבנים התחלנו ללמוד בבית-הספר. לפי גילי רשמו אותי לכתה ג׳. המורה לא היתה מרוצה ממני משום שלא למדתי מימי. אבל לא היה גבול לאמביציה שלי ואת השנה גמרתי כתלמיד מצטיין.

עבר הקיץ אמא הכינה את החגים ביד רחבה. השנים הרעות חלפו ועכשיו יש לחיות כבני אדם מהיישוב. לקראת החורף עברנו לרובנה. היו שם מאות יהודים. מצאנו דירה מסודרת. איתנו יחד גרה משפחת בת-דודתי, בת אחיו של אבא. לקראת פסח 1945 אבא שוב אירגן אפיית מצות ויצא ברווח נאה.

אסיים בכמה מילים על אנטון הטוב והמטיב. המלחמה נגמרה אבל לאנטון היתה סיבה מספקת לחשוש לחייו בכפרו על-שום שהציל אותנו. הוא עבר עם משפחתו לגור ברובנה והקשרים בינינו היו מצויינים. הוא עבד כסנדלר. עכשיו היתה לאבא הזדמנות לגמול לאנטון ומפעם-לפעם עזר לו בסכומי כסף שהיו נחוצים לו.
היה אז ברובנה קצין בכיר יהודי בצבא האדום שעזר רבות לאחיו היהודים. אבא סיפר לו בין השאר על החובש האוקראיני הומאניוק ששיתף פעולה עם הנאצים והומאניוק נאסר. אנטון והקצין הסבו איתנו בסדר-פסח ואבא סיפר לקצין על מעשיו הטובים של אנטון.
לאחר גמר המלחמה במאי 1945 עברנו ללודז׳. הציעו לאבי לנסוע לאמריקה אבל הוא דחה את הרעיון. רצונו היה לחיות בין יהודים. על-כן יצאנו בדרכי ״הבריחה״ וההעפלה לארץ-ישראל.

יעקב זילברברג

יעקב זילברברג, יליד טוצ'ין (1896) מסר את עדותו בעיר לינץ (אוסטריה) לנציגי הוועדה היהודית לתיעוד. דברי הערות הועברו ליד ושם ותורגמו מגרמנית. העדות נגבתה ב-1948. י. זילברברג גר בבני-ברק.

אני, יעקב זילברברג נולדתי ב-5.5.1896 בטוצ'ין (פולין), גר ביום מסירת ההודעה בלינץ (בינדרמיכל). אני מוסר הודעה זו בשבועה. באוגוסט, או בספטמבר 1941 הגיע לטוצ'ין גראבנר ומונה לתפקיד ממונה על המחוז (Kreishauptmann). עם כניסתו לתפקיד הטיל גראבנר על האוכלוסיה היהודית בעיירה היטל גדול (Kontribution). כמו-כן חויבו היהודים לפי ההוראה של גראבנר למסור לשלטונות חפצי-ערך שונים כגון זהב, כסף, יהלומים, פרוות, מצעים וכו'. החקלאים היהודים קיבלו הוראה לשווק את הבקר ואת התוצרת החקלאית בנוכחותו האישית של גראבנר. הוא קבע כמה מותר למכור וכמה חייבים למסור לרשות. ידוע לי על מקרה שגראבנר עצר 17 יהודים וחמישה אוקראינים, ביניהם היו מורים, רופאים, ומהנדסים. הם הובאו מאחורי הבורסקה ונורו שם למוות.
זמן קצר אחרי המקרה הזה עצר גראבנר, בעזרת המשטרה האוקראינית, 100 יהודים שהובלו ליעד בלתי ידוע. לא נודע מה עלה בגורלם. במאי 1942 ביצע גראבנר פעולת חיסול (אקציה) בעיירה הושץ. 28 נשים וילדים הצליחו להימלט מהאקציה והגיעו לטוצ'ין. הם נעצרו באותו היום ונמסרו לגראבנר. הם נורו על-ידי גראבנר ועוזרו לוויצקי ליד החורשה של קוטובסקי.
גראבנר היה פעיל בכל הפוגרומים ביהודי טוצ'ין. הפורעים היו מצויידים בלוחות-עץ ממוסמרים במסמרים גדולים. בלוחות האלו היכו ביהודים עד מותם.
גראבנר יזם ודירבן את האוכלוסיה האוקראינית לפוגרומים. ידוע לי גם שגראבנר ביצע את פעולות החיסול (Ausrottungsaktion) בערים רובנה, מזיריץ ועוד עיירות בסביבה הקרובה.
בהמשך אני מודיע שבכל פעם כשהיודנראט נצטווה לאסוף מהיהודים זהב וחפצי-ערך הובא הכול לדירתו הפרטית של גראבנר.

אסי זילברברג
יעקב זילברברג
הרש מלמד
דובה מלמד

אסי זילברברג

עדות משותפת שנגבתה בלודז' על-ידי הוועדה ההיסטורית היהודית המרכזית בפולין והועלתה על הכתב על-ידי בטי אייזנשטיין. המקור (בפולנית) שמור בארכיון הוועדה בוואו־שה (תצלום ממנו - ביד ושם). בעת גביית העדות היו נוכחים גם לאה שף ויזפ (יוסף) אלברט. במקור נאמר כי השניים אישרו את אמיתות הדברים וגם השלימו אותם בפרטים שונים. העדות נגבתה בלודז' ב-1945.

ביום חמישי 4 ביולי 1941 כבשו הגרמנים את טוצ׳ין. במוצאי-שבת ערכה קבוצת שוטרים אוקראינים פוגרום בעיירה. הם היו מזויינים בסכינים, גרזנים ולוחות ממוסמרים במסמרים גדולים. הם הלכו מבית לבית. במסמרים קרעו עור-גופם של אנשים, כרתו לשונות, ניקרו עינים ביתרו גופות. ביום ראשון בבוקר התחילו לאסוף את הגופות ולהוביל לבית-הקברות ואת הפצועים לבית-החולים, או לרופאים.
אותם השוטרים שהשתתפו בליל-אמש בפוגרום, היו למחרת בתפקיד במשטרה. הם שלחו את הפצועים הביתה, העמידו פנים ושאלו בפליאה: מהיכן כל ההרוגים והפצועים הרבים כל-כך? בפוגרום נרצחו 60 יהודים ועוד 10 מתו אחרי סבל ארוך או קצר. עשרות הבריאו מפצעיהם. החובש האוקראיני הומאניוק לא רצה להגיש עזרה רפואית לפצועים. לטענתו, חיו היהודים די-והותר...
ימים ספורים אחרי הפוגרום דרשה המשטרה האוקראינית מהיהודים להביא ללא-דיחוי מצעים, כלי -מטבח וכלי-בית שונים. את הכול הם לקחו לעצמם. בכל בית מותר היה להשאיר רק צלחת אחת, כף ועוד כלים אלמנטריים. היהודים מסרו חלק מהכלים ואת רובם הסתירו.
בימים הראשונים לכניסת הגרמנים ציוו עלינו לענוד סרט לבן עם מגן-דוד, ולהתייצב יום-יום לעובדת-כפייה. באותם ימים ראשונים גורשו יהודים מרחובות ראשיים ומבתים יפים. נאסר על היהודים לנוע בעיר.
אחרי הפוגרום לקחה המשטרה 60 יהודים לכפר שובקוב שהיה בו קולחוז מתקופת הסובייטים*. הם העבידו שם את היהודים במשך שבוע שלם בניכוש שדה סלק-סוכר. אחרי

*היה זה סובחוז, היינו משק ממשלתי, לא קולחוז. - א.ש.

יום עבודה ארוך, בלי הפסקה ובלי אכילה, הם נצטוו על-ידי הגרמנים לרוץ, לזחול ולרקוד. יהודי שלא היה לו כוח לרוץ מהר נורה למוות.

שבת אחת הוציאו הגרמנים את ספרי-התורה מבתי-הכנסת ואילצו את היהודים לשרוף אותם. הגרמנים היכו יהודים אם לא הסירו את הכובע בפניהם. גם השוטרים האוקראינים התעללו בכל יהודי שלא בירך אותם לשלום לפי טעמם.

ביום שישי, הוא היום השני לכניסת הגרמנים, הגיעו השוטרים האוקראינים עם רשימה של שמות, חתומה ע״י יושב-ראש המשטרה שצירבאניוק. היו שם עשרים וחמישה שמות של נכבדי היהודים. הוציאו אותם אל-מחוץ לעיר, ציוו עליהם לחפור בורות וירו בהם. אחרי המעשה הכחישה המשטרה שהיהודים נרצחו. לפי דבריהם נשלחו היהודים לעבודה.

יהודים מטוצ׳ין התחילו לברוח לרובנה. הם הניחו שבעיר הגדולה האוקראינים לא ישתוללו בצורה כזאת. בדרך היו האוקראינים עוצרים את היהודים הנמלטים, עושקים אותם ורוצחים בדם קר. היה מקרה שרועים, פרחחים קטנים, רצחו שני יהודים במקלות ואת גוויותיהם השליכו טרף לכלביהם.

חודש אחרי כניסת הגרמנים הגיע לטוצ׳ין הקומנדנט גראבנר. מעשהו הראשון היה הטלת קונטריבוציה (מס) על היהודים. הוא ציווה למסור את הפרות, הסוסים, האופניים, רהיטים, בגדים וכו׳. מכאן ואילך, במשך כל תקופת הכיבוש, היו הגרמנים והאוקראינים, בעלי תפקידים בשלטון המקומי, וגם אזרחים אוקראינים שלא היה להם כל קשר לשלטון, מגישים בלי-הפסק ״הזמנות״ ליהודים. היהודים שרצו לחיות בשלום עם כולם עשו מאמצים לספק את ה״הזמנות״, בלבד שלא לגרום לפרובוקציה, לא להרגיז את הצורר, לדחות את איום האקציה שהיה תלוי מעליהם כל הזמן.

גם מעיירות אחרות הגיעו גרמנים לטוצ׳ין בדרישות לבגדים, לבנים, מגפיים וכו׳. כל שוטר אוקראיני היה מקבל בקביעות שוחד בעבור הבטחה, שיהיה מתון אם יתפוס יהודי שהכניס מזון לגיטו. למעשה, השוטרים ככל שקיבלו יותר שוחד, גברה אכזריותם כלפי אותם יהודים שהכניסו דברי-אוכל לגיטו.

אסור היה ליהודי לבוא במגע עם לא-יהודי. והיו שרעבו אף-על-פי שהצליחו להסתיר חפצים. הם פשוט לא יכלו למכור או להחליף את חפציהם במזון. אלה שנתפסו על-חם כשהם עסוקים בחבילות, או בשיחה עם איכר, נרצחו בו-במקום.

מנת האוכל היומית של יהודי עובד היתה 400 גרם לחם.

היודנראט הוקם בימים הראשונים לכיבוש. השלטון המקומי האוקראיני מינה את שוורצמן כיושב-ראש. בשנים שקדמו הוא היה ראש הקהילה. כממלא-מקומו של יושב-ראש היודנראט מונה מאיר הימלפרב. היודנראט פעל לטובת הציבור היהודי. מטרתו העיקרית היתה לדחות את האקציה. כולם האמינו, ואיש לא יודע על-סמך מה, שהישועה קרובה. באוויר הופרחו חלומות ונבואות על גאולה שתבוא במפתיע.

לפני המלחמה היו בטוצ׳ין כ-3500 יהודים. לאחר פרוץ המלחמה בשנת 1939 הגיעו לטוצ׳ין פליטים רבים ממערב-פולין. בעת הכיבוש הגרמני היו כולם רשומים ונחשבו כתושבים לכל דבר. תנועת האוכלוסיה היהודית היתה מתמדת. אחרי הפוגרומים בעיירות הסביבה ואחרי אקציית ה״יודנריין״ (״טיהור מיהודים״) בעיירות זרמו יהודים לטוצ׳ין כאילו היה זה מיפלט הצלה. אבל אחרי הפוגרום בטוצ׳ין החלה גם עזיבת המקום.

נאסר על היהודים להחליף מקום-מגורים. רבים שנדדו בדרכים נשדדו ונרצחו. כל יהודי העיירה

נחשבו לאחראיים, אם נתפס יהודי זר במקום. היודנראט פדה במידת-האפשר את היהודים שנפלו בידי השוטרים או בידי אוקראינים אזרחים. היו מסתירים את אלה שהצליחו להסתנן לטוצ׳ין. לאחרונה היו בטוצ׳ין 4000 יהודים.
המתח המתמיד בין האוכלוסייה היהודית לבין השלטון המקומי היה בגלל העובדה שיהודים לא רצו לשלם מסים בכספים ובחפצים. רכוש רב הוחבא על-ידי היהודים במקומות-סתר. יש לציין בסיפוק שבין יהודי טוצ׳ין לא היו בוגדים ומלשינים.
כל זמן הכיבוש לא היו בטוצ׳ין מגיפות. אחוז מקרי ההתאבדות היה אפסי, 4-3 מקרים במשך כל הזמן. במשך כל תקופת הכיבוש נולדו ילדים בודדים בלבד. גם נישואים לא היו. היו נשים רווקות או אלמנות שנרשמו באופן פיקטיבי כנשואות לגברים בעלי ״תעודות טובות״. לא היו בתי-יתומים, בתי-ספר לא פעלו וילדים גם לא ביקרו ב״חדרים״. הילדים פחדו לצאת לרחוב משום שקיבלו מכות מילדי האוקראינים. על נערים מגיל 14 ומעלה חלה חובת העבודה.
יהודי טוצ׳ין היו מקיימים את החגים ועורכים את השבתות. לפני היציאה לעבודה היו מתאספים בבתים פרטיים כדי לערוך תפילה. בתי-הכנסת שימשו כמחסני-תבואה של הגרמנים.
בטוצ׳ין היתה מפותחת המלאכה יותר מאשר בעיירות אחרות. היהודים יצרו מקומות עבודה כדי להיות ״מועילים״ ובכך לדחות את האקציה. היו בטוצ׳ין בורסקאות, מטוויות, מיפעלים קטנים לייצור צמר, מיפעל סוודרים וגרביים, סנדלריות וכו׳. ייצרו בגדים ומגפיים מהחומרים שעובדו במקום. טוצ׳ין נחשבה עיירה של עמלים. היה איזה בטחון שיהודים מועילים כאלו לא יוצאו להורג. כל יהודי דאג להשגת כרטיס-עבודה.
בקיץ 1942 נערכו אקציות ברוב עיירות וולין. מטרת הגרמנים היתה ״טיהור״ היישוב מיהודים והפיכתו ל״יודנריין״. לאחר שהיו רוצחים את כל היהודים היו תולים בעיירה שלט ״יודנריין״.
באותו זמן נפוצו שמועות שביערות נמצאים פארטיזנים. יהודי טוצ׳ין חיפשו דרכים ליצירת קשרים איתם. הופיע פולני שידע כי הפארטיזנים אינם מקבלים מתנדבים בלי נשק. הוא אמר שיוכל למכור ליהודים נשק וגם לקשור אותם עם הפארטיזנים. למטרה זו אספו היהודים כסף רב וזהב. הפולני לקח את הכסף ונעלם.
ביולי 1942 נקבע בטוצ׳ין רובע יהודי. הרובע לא היה גדור, אבל ליהודי אסור היה לצאת מתחומו. לעבודה הלכו בקבוצות גם אל-מחוץ לרובע. שבועיים לפני יום-הכיפורים התחילו למתוח גדר גבוהה סביב חלק קטן מהרובע היהודי. ניתן צו שעד יום-כיפור חייבים היהודים, 4000 נפש, לעבור עם כל רכושם לשטח הגדור, לגיטו ולהצטופף בתוך 60 בתים קטנים. מטלטלין היו פזורים ברחוב ואנשים חיו תחת כיפת-השמיים.
ביום השלישי יום אחרי יום-כיפור הביאו לגיטו יהודים שנתפסו בכפרים. איכרים הביאו לגיטו ילדים שהעסיקו במשקיהם כרועים ובכל עבודה מזדמנת. הילדים ידעו לספר שמחוץ-לעיר חופרים שבויים רוסים תעלות. כולם הבינו לאיזו מטרה חופרים את התעלות.
ביום הרביעי נעלו את שער הגיטו. הקומיסאר דרש להכין רשימה של העובדים. היו שקיוו והאמינו שלא יהרגו את כולם וניתן יהיה לפדות חלק מהיהודים. התחילו לאסוף זהב. בעלי-מקצוע טענו שבלי בני-משפחותיהם גם הם לא יבחרו בחיים. בינתיים נאספו סביב הגיטו שוטרים אוקראינים רבים. שמענו קולות שירה של שירים גרמניים. פשטה שמועה שלעיר הגיעה יחידה מס.ס. היה ברור שהמישחק אבוד.
אחרי-הצהריים הזמין מאיר הימלפרב, ממלא-מקום היושב-ראש של היודנראט, את הציבור

לבית-הכנסת ונאם במילים נרגשות: "יהודים, הגיעו הרגעים האחרונים בחיינו. אין לנו מה להפסיד. האויבים ציוו עלינו להביא את כל רכושנו לגיטו, הקיפו אותנו בגדר גבוהה במגמה שכל רכושנו יהיה מרוכז במקום, מוגן מידיה של האוכלוסיה המקומית. הכוונה ברורה: הם רוצים לזכות ברכושנו ולהוציא אותנו להורג. לא ניתן לאויבנו לרשת אותנו. כל יהודי יכין חומר דליק ומי שאין לו שיבוא אלי ויקבל בקבוק נפט. כשיגיע הרגע המתאים יצית כל אחד את ביתו."

היו יהודים בודדים שהתאבדו. אהרון קפלן, שיקה זייצ'יק ושמואל מרקוס הפילו את עצמם לבאר, מוטל קשטן הרעיל את עצמו ומוטל ויזלך חתך לעצמו את הוורידים.

לפנות-ערב נכנסו לגיטו גרמנים ומשטרה אוקראינית. הם ציוו על היהודים להתפזר לבתיהם. מאיר הימלפרב נכנס לביתו והצית את הבית. כעבור דקות ספורות הגיטו כולו היה בלהבות. השוטרים ששמרו מסביב התחילו לירות. הכדורים נורו מכל הכיוונים והרושם היה כאילו יורים מהגיטו. השוטרים התפזרו. באותו זמן פרצו היהודים את הגדר במקומות רבים וברחו לכל עבר.

בבוקר תפסו התושבים המקומיים את היהודים שנמלטו לגנים, לשדות למתבנים והסגירו אותם לגסטאפו. הכפריים גם הם עשו אותו דבר. שדדו רכוש ורצחו או מסרו לגסטאפו.

בליל השריפה נפלו בגיטו מאות יהודים. היתר נמלטו מהעיירה. במשך יום חמישי ועד יום שישי בצהריים אספו הרוצחים 1500-1000 יהודים. הם הובילו אותם אל-מחוץ לעיר לתעלות שהכינו מראש למטרה זו. שם ירו בהם.

את היהודים שהביאו ביום שישי אחרי-הצהריים שיחררו הגרמנים. אמרו להם ש"חלה טעות": "יהודי טוצ'ין הם גורם מועיל ואסור היה להרוג" ומרגע זה רשאיים יהודים לחיות ולעבוד. אלה שהתפזרו לכל עבר ונדדו ביערות רעבים ללא מקום-מנוחה או מיסתור מקור ומגשם, חזרו לטוצ'ין. בייחוד חזרו משפחות עם ילדים קטנים.

תוך שבוע שוב היו בטוצ'ין 300 יהודים. נתנו להם שלושה בתים. ביום שישי מוקדם בבוקר הקיפו הגרמנים והאוקראינים את המגורים. את יושביהם תפסו, הובילו לבית-הקברות וירו בהם.

את הרוקחת היהודיה קיבלו חזרה לעבודה. היא ראתה מרחוק את בנותיה בין המובלים לבית-הקברות ורצה כדי להצטרף אליהם. השוטרים ניסו לגרש אותה אבל היא נאבקה עם השוטר והלכה אל המוות עם ילדיה ועם יתר היהודים*.

גם אחרי אותו יום שישי, לאחר שהיה ברור כי השלטונות משקרים במצח נחושה ומפתים לחזור לגיטו, עדיין היו יהודים שחזרו. הם חזרו מתוך ידיעה ברורה שהם הולכים אל המוות הבטוח. הם חזרו עם ילדים, עם הורים תשושים, משום שלא מצאו מיקלט. האיכרים לא הניחו להם להיכנס לחצרותיהם, לא נתנו פרוסת-לחם או לגימת מים. יתר על-כן, היו שערכו צייד על יהודים במטרות ביזה. במקרה הטוב מסרו את הניצודים לשלטונות. רבים הרגו את קרבנותיהם בסכינים ובגרזנים.

כך קרה שמיספר פעמים נתלקטו בטוצ'ין מאות יהודים מיואשים והגרמנים היו הורגים אותם בקבוצות גדולות. משפחתי** ברחה בליל השריפה. התפזרנו ובבהלה לא מצאנו איש את אחיו. בדרכים היו ילדים בודדים רבים שמיררו בבכי. הם שרדו אחרי מות הוריהם, אבדו בבהלה או

* סביר שהיתה זאת הנציה ברגמן. - א.ש. ** המסופר מכאן-ואילך נרשם מפיה של דובה מלמד בלבד.

ננטשו על-ידי הורים מיואשים. תינוקות זחלו על-ארבע בדרכים וביערות. היה איתי בני בן השלוש. היה לי קשה לרוץ עם ילד על הידיים וברגל הוא לא היה מסוגל להשיג אותנו. הילד בכה והתחנן שלא אשאיר אותו. הוא צעק: "אמא תזרקי את המטפחת ויהיה לך יותר קל לשאת אותי." התגברתי ולקחתי אותו. פגשתי בן-דוד. התאספנו קבוצה של עשרים איש. החלטנו ללכת רחוק ליער עד שניתקל בפארטיזנים.

בקבוצה ההיא הייתי אני עם בני בן השלוש ואישה אחרת עם תינוק בן 8 חודשים. לאישה ההיא העמידו תנאי: או היא או התינוק. אמרו שהתינוק בבכיו עלול להסגיר את כל הקבוצה. האם התגנבה לקבוצה אחרת והשאירה אצלם את התינוק. היה שם אחד שהשגיח במעשה שלה, רדף אחריה, הרביץ לה מכות והכריח אותה לקחת את תינוקה ואז חתך אחיה, שהיה גבר מבוגר, בסכין-גילוח את ורידי ידיו של התינוק. הם שמו אותו על הקרקע וכיסו בעלים...

כל הזמן הלכנו ביער. בדרך הצטרפו אלינו יהודים נוספים. היינו כבר קבוצה של 50-60 איש. הצעירים והחזקים ניסו לשכנע אותנו שלא רצוי ללכת בקבוצות גדולות. בטוח יותר היה ללכת בקבוצות קטנות.

דבורה זיתוני

דבורה זיתוני בת אנציה ואליק שטיינגולד נולדה ב-1936 וכל מאורעות המלחמה עברו עליה בהיותה ילדה קטנה. העדות נרשמה ב-1989. ד. זיתוני חיה בראשון לציון.

היו לי אח בוגר מאיר ואח קטן. הבית שלנו עמד ברחוב ווסקודבסקה שהוא הדרך להושץ ולמזיריץ. לאבי היתה חנות למימכר עורות לנעליים. עם כניסת הסובייטים בשנת 1939 המשיך אבא במסחר אבל בקנה-מידה מצומצם. הייתי אז ילדה קטנה אבל מסיפורים של אמא ידוע לי שבעת שלטון הסובייטים מצבנו הכלכלי לא היה רע. אחי הבכור מאיר גמר את לימודיו בבית-הספר העממי. הוא היה פעיל בהשומר הצעיר. היו לו כשרונות בתחומים שונים ובמיוחד אהב לצייר.

ב-1941 השתררה הרגשה שמלחמה מתקרבת. היהודים חששו ממלחמה בין רוסיה לגרמניה. בבית הוחלט שמאיר יסע לרוסיה ללמוד ציור. אבא היה אומר שאם יקרה משהו שיישאר לפחות בן אחד.

בחודשים הראשונים לכניסת הגרמנים לטוצ׳ין לא חשתי כל שינוי. הייתי בת חמש. הורי הגנו עלי ולא ידעתי על הנעשה בחוץ. בהתחלה גם לא חשנו מחסור. כפריים באו לפעמים לקנות עורות למגפיים שאבא החזיק במקום-סתר.

שמעתי שיחות בבית שהגרמנים רוצים להרוג את כל היהודים. אני זוכרת שפעם נכנסו הגרמנים לביתנו ואבא הסתתר. אמא החזיקה את התינוק בידיה. אני עמדתי רועדת לידה. הגרמנים חיפשו בבית. אינני יודעת אם חיפשו אנשים או סחורה. בכל אופן אחרי שהלכו היה בבית הכול הפוך. פעם-בפעם קיבלו יהודים צו לפנות מיספר בתים או רחוב שלם ולחפש להם דיור בכוחות עצמם. לכן גרו בביתנו אנשים רבים. ישנו על הריצפה. הצפיפות גברה עוד יותר כשגדרו את הרובע שלנו שאותו ייעדו לגיטו.

לאחר שסגרו את הגיטו נוצרה צפיפות איומה בבית וברחוב. אני זוכרת שכולם בכו. המבוגרים שוחחו ביניהם שבימים הקרובים יהרגו את כולם. היהודים החליטו להתכונן להצתת הבתים בגיטו כשיבואו להוציא אותנו להורג. אבא החליט שנרד כולנו, כל המשפחה, למרתף ונראה איך יפול דבר.

אני זוכרת שבלילה היה רעש גדול. שמענו יריות. היו צעקות איומות. אחר-כך בער הכול מסביב. היה עשן מחניק. לא נשארה לנו ברירה אלא לעלות מהמרתף. אבא לקח את התינוק

ביד אחת ובשניה החזיק גרזן לפרוץ את גדר הגיטו.
אני זוכרת שהכול בער סביב. אנחנו דרכנו על גוויות. יצאנו מהגיטו ליד ביתו הבוער של הדוד ויינשלבוים. בדרך התנפל עלינו אוקראיני עם מוט בידיו. הוא התחיל להרביץ מכות. ברגע מסויים הכיר את אבא והניח לנו.
באותו לילה הגענו לביתו של אנטון בכפר פוסטומיט. אנטון היה באפטיסט. בינו ובין אבי היו קשרי מסחר. הוא סידר אותנו זמנית במתבן. התחפרנו בקש והוא היה מביא לנו אוכל מוקדם בבוקר. כעבור מיספר ימים נודע לנו שבאותו מתבן התחבאה גם משפחת יעקב זילברברג.
מאז היינו שם תשע נפשות. לא ידענו אז שנהיה נאלצים לבלות יחד 18 חודשים. חשבנו שזה עניין של ימים, לכל היותר שבועות מיספר.
כשנעשה קר במתבן חפר אנטון, בעזרת אבי וזילברברג, בור עמוק מתחת לריצפת הרפת. מעל לבור בנו תיקרה של לוחות עבים ועל הלוחות שמו אדמה וקש. אנטון הרחיב את הרפת ועגלים גדלו מעלינו.
אבא הלך לטוצ'ין להביא לאנטון עור למגפיים, גמול בעד מעשיו הטובים. אבא הסתיר כמות גדולה של סחורה בטוצ'ין. כשהגיע לטוצ'ין פשטו השוטרים האוקראינים על שרידי היהודים בעיירה והוא הסתתר שם שלושה ימים. אמא דאגה נורא ולא היתה מסוגלת לעשות משהו.
אנטון היה מביא לנו אוכל פעמיים ביום. הוא גם היה מרוקן את הדלי שהיה לנו כבית-שימוש.
התרגלנו אחד לשני והיינו כמשפחה מלוכדת אחת. לא היה בינינו שום רגש של בושה שהרי כולנו ישבנו בבור אחד. אפילו הצרכים היינו עושים לעיני כולם. וכי היתה לנו ברירה? לאכילה היו לנו קערות-חרס וכפות-עץ. בבוקר היה אנטון מביא לנו לחם ואבא חילק אותו לתשע מנות שוות. כל אחד שמר את הפרוסנות שלו. מעולם לא רבנו ולא היו מקרים של גניבה.
היו שעות וימים של יאוש מדכא. היינו עסוקים שעות רבות ביום בניקוי בגדינו מהכינים ששרצו בהם. לא היתה אפשרות להתרחץ. לא אאריך בזה כי הסיפור המפורט הובא בעדותו של יוסף זילברברג.*
עם השיחרור עברנו למז'יריץ. אבא חלה במחלת מעיים קשה. טיפול רפואי נאות לא היה ואחרי חודש נפטר.
לאמא היה קשה מאוד לטפל בשני ילדים. אני זוכרת שכולנו חלינו, סבלנו ויצאנו מזה ואז חלה אחי הקטן. כנראה היה לו גידול בראש. הרופא שביקר אצלו לא ידע לאבחן את המחלה. הוא סבל למעלה משנה ומת. הנה כן, אחרי כל סבלות המלחמה ויציאתנו חיים משלטון הנאצים מתו אבי ואחי.
עברנו לרובנה. אמא יצרה קשר עם מכרים והשיגה עבודה לפרנסתנו. בסוף שנת 1945 עברנו לפולין. נדדנו בדרכי "הבריחה" וההעפלה. בקיץ 1948 הגענו ארצה והיינו זמן-מה במחנה עולים בחדרה. עד גיל תשע לא למדתי בבית-ספר. במחנה היו לימודים לא סדירים. בכל שנוגע לי אישית, אינני מתלוננת. הצלחתי להשתקם. בארץ היה עלי להתחיל כילדה הכול מבראשית, הכול בכוחותי-שלי בלבד.

* עיין עדות יוסף זילברברג

יצחק חומוט

יצחק בן דבורה ומיכאל חומוט המתגורר בארצות הברית רשם את דברי עדותו ביידיש ב-1953. תורגם לעברית ב-1989.

ביום א' 22.6.1941 התקיפו הגרמנים את בעלי-בריתם הסובייטים וב-4.7.1941 נכנסו הכוחות הגרמניים לעירנו. טוצ'ין היתה עיירה קטנה, מרוחקת 27 ק"מ מעיר-המחוז רובנה, ובה פחות מחמשת אלפים יהודים.

כשנודע לנו על מפלות הסובייטים והתקדמות הגרמנים היינו המומים. היהודים הסתובבו ברחוב אובדי עצות. היה קשה להחליט אם לעזוב את כל הרכוש שנצבר בעמל של שנים ולברוח מזרחה עם הרוסים, או להישאר בבית. לצעירים ולרווקים היה קל להחליט. הם התארגנו בקבוצות קטנות ויצאו לדרך, מי באופניים ומי ברגל. לבעלי משפחות עם ילדים קטנים היה קשה לצאת לקראת הבלתי-ידוע. היו רבים שהטרידה אותם השאלה של אוכל כשר, עבודה בשבת וכדומה. היו שסבלו עלבונות ועסקיהם נפגעו בעת שלטון הסובייטים והם שמחו להיפטר מהרוסים. נמצאו גם כאלה שטיפחו תקוות-שווא והישלו את עצמם: הגרמנים לא כל-כך איומים כפי שסיפרו. התברר שאף אחד לא העלה מראש על דעתו את הצפוי לנו.

היו לנו שתי בנות נחמדות, בת 10 ובת 7. שנים עמלנו בבניית בית לתפארת והיה לנו קשה לעזוב בית חדש ונוח ולצאת עם שתי בנות רכות כפליטים. ידענו שצריכים ללכת ברגל 80 ק"מ עד תחנת הרכבת הראשונה. כך נשארנו במקום מלאי פחד וחרדה. פליטים רבים עברו דרך טוצ'ין בדרכם מזרחה, נסעו בעגלות רתומות לסוסים, רכבו על אופניים והלכו ברגל. רובם היו יהודים. הכול נהרו בכיוון קורץ שהיתה במרחק 40 ק"מ מטוצ'ין.

האוקראינים קרנו מאושר. הם שמעו שהגרמנים מתקרבים והתכוננו לערוך להם קבלת-פנים נלהבת. הגרמנים הבטיחו להם מדינה עצמאית והזדמנות לשדוד באין-מפריע.

בינתיים התקרבה החזית. שמענו הדי יריות ופגזים נפלו בעיירה. פרצו שריפות וכבר היו פצועים והרוגים. ירדנו למרתף-ביתנו משום שהפגזים התעופפו מעלינו. פתאום נהיה שקט, עליתי מהמרתף וראיתי שכל בתי היהודים היו נעולים ונפש חיה לא נראתה. החלו להגיע חיילים גרמנים, כנראה סיירים. הם קרבו לבתי היהודים ובקתות הרובים שברו חלונות, פרצו דלתות. הם היכו את יושבי-הבתים המפוחדים ודרשו מהם את תכשיטיהם וחפצים יקרי-ערך. הם

פשטו על בתי היהודים בכל העיר ובזזו כאוות-נפשם. השאירו הרוגים, פצועים והרס רב. אחריהם זרמו יומם ולילה גייסות שונים של גרמנים. היהודים הסתגרו בבתיהם והיו מאושרים שהשוד נפסק.

חלפו ימים מעטים והאוקראינים הקימו משטרה, שלטון מקומי ומוסדות-ציבור שונים. רוצחים צמאי-דם תפסו את המישרות. רבים מביניהם שימשו רק אתמול בתפקידים בכירים במשטר הסובייטי. הגרמנים היו מעוניינים בידידותם של האוקראינים ולכן נתנו להם יד חופשית לפעולה. שאיפתם של האוקראינים היתה לשדוד ולהתעלל ביהודים חסרי-המגן. ראש המשטרה פרוקופ פולישוק הוציא צו לפיו חוייבו היהודים להירשם במשטרה תוך יומיים ומי שייעדר יוצא להורג. היהודים עמדו בתור להירשם והאוקראינים התעללו בהם ועצרו רבים בתואנה שהם קומוניסטים. את העצורים הם השפילו ועינו. היו שכבר לא זכו לחזור הביתה.

כעבור ימים ספורים יצא צו שחייב את היהודים למסור לשלטונות תוך יומיים את פרוותיהם, מפרוות מינק ועד פרוות כבשים פשוטות. האיומים היו לשיגרה: מי שתימצא ברשותו פרווה אחרי התאריך הנקוב יוצא להורג. ושוב עמדו היהודים בתור למסור את מעיליהם.

צו רדף צו ובא תורם של הזהב, הכסף, הנחושת ושאר המתכות ואפילו ידיות של חלונות ודלתות עשויות מנחושת וניקל. הפקודה הבאה היתה פשוטה וקצרה: על היהודים למסור את יתר רכושם-לבוש, רהיטים, כלים וכו׳ - ולהשאיר לעצמם רק את הלבוש שעל גופם והרהיטים שבשימוש הכרחי כמו שולחן, כסא, מיטה וכו׳. תוך יומיים נערם רכוש יהודי רב ויהודים נשארו בחוסר-כל.

כל זה נתרחש בפקודת הרוצח האוקראיני בן ה-22 פרוקופ פולישוק. שותפיו העיקריים של הקומנדנט היו שני אחיו, שוטר בשם אוסטאמנקו, טודוס מהעיירה קריפה, שני אחים משובקוב, ריציאק החיגר ודמיאן. אלו היו בעלי תפקידים רשמיים. הדעה שרווחה היתה שלאוקראיני מותר לעשות ביהודים כעולה על רוחו. ואכן, האוקראינים ניצלו כל הזדמנות לשדוד, להתעלל ולרצוח, בידיעה שלא צפוי להם עונש.

בשבת ה-20.7.1941 ערכו האוקראינים פוגרום בעיר. לפנות-ערב פשטו כנופיות ובמוטות ברזל הם היכו ביהודים בלי להבחין בין זקנים, נשים ותינוקות. מכל הבתים בקעו זעקות-שבר. באותו לילה נרצחו 25 יהודים. רבים נפצעו קשה ולא היה מי שיגיש להם עזרה.

בין ההרוגים בליל האימים היו: שמואל אגרס, גב׳ חיסדו, אשר זאבודניק ושלושה מבניו, גב׳ שרל, אם לשבעה ילדים, בתו בת ה-15 של דוד חייט, בנו של יעקב הסנדלר יחד עם אשתו וילדם, אשתו של סיומה סאפוזניק ועוד.

בין הפצועים קשה היו אשתי היקרה ובתי בת השבע. חששתי לחייהן. עד-היום יש לי נקיפות-מצפון כלפיהן. יתכן שיכלותי למנוע מהן את הסבל האיום ומזל גדול שזה נגמר כפי שנגמר. כשהרוצחים האוקראינים דפקו על הדלת ברחתי מהבית והסתתרתי בגן לא רחוק מביתנו. אשתי והבנות לא הספיקו לברוח. היא פתחה את הדלת והרוצחים שאלו עלי. כאשר אמרה שאני בעבודה החלו לחבוט בראשה במוטות ברזל. למרות צעקותיה הם המשיכו להכותה עד אובדן הכרתה. הם חשבו שהיא מתה. אחר-כך נכנסו לחדר הסמוך, שבו גרה אישה צעירה עם בתה בת השנה. הרוצחים הנחיתו גם עליה מכות רצח ואת התינוקת הרגו. הסתתרתי בגן הלא-רחוק. הייתי מבולבל. בעת צרה לא יכולתי לעזור לאשתי.

הרוצחים יצאו ואני הגעתי בריצה וראיתי את הזוועות. אשתי היקרה היתה מוטלת בכניסה בשלולית דם וללא הכרה. פרצתי בצעקות וניסיתי להכניס אותה פנימה. לא שמתי לב

שהרוצחים טרם התרחקו. אחד מהם באמת ראה אותי, חזר וחבט בפני שהתנפחו מהמכה. לא חשתי כאב כי הייתי כולי עסוק בהצלת אשתי. היא היתה נפוחה והדם זב מכל חלקי גופה, במיוחד מהראש. לא היתה אפשרות להביא רופא. הרוצחים עדיין שוטטו ברחובות והרופא היחיד שהיה מוכן לעזור ליהודי גר במרחק קילומטר מביתי. לא ידעתי איך לעצור את הדם וכיצד לטפל באשתי הפצועה.

רצתי אל בית חמותי. היא וגיסי באו ועשינו ביחד כפי יכולתנו. שמנו תחבושות קרות על הפצעים אבל לא ידענו כיצד לעצור את שטף הדם. חלפו שעתיים והיא פקחה את עיניה. ניקינו את פניה ואת ראשה והתברר שהיו לה שישה חורים בראש ושנים במצח, האף היה שבור והיא לא ראתה בעין-שמאל. הידיים והרגליים היו נפוחות ועליהן דם קרוש. גם המצעים היו ספוגים בדם. הבית נראה כבית-מטבחיים.

טיפלנו באשתי ולא שמנו לב שבתנו הקטנה נעלמה. אחרי חיפושים רבים מצאנו אותה מתחת למיטה בחדרה של שכנתנו. דיברנו אליה והיא לא ענתה. ניסינו להקים אותה והיא לא היתה מסוגלת לעמוד. סימני אלימות לא ראינו עליה אבל היא לא הגיבה. השכבנו אותה והתחלנו לטפל לפי הבנתנו. שיפשפנו את ידיה ואת רגליה, ניסינו להכניס לה קצת מים לפה, אבל היא לא פתחה אותו. ראיתי את בתי המיסכנה גוססת לעיני בלי יכולת להביא רופא. צעקתי והתיפחתי. גיסי ראה את מצבי ומשך אותי מהחדר. הייתי ליד אשתי והיה עלי להעמיד פנים ששום דבר לא קרה לבתנו.

בא הבוקר ואני השקעתי מאמצים רבים להביא רופא לבתי. היה אז בעירנו חובש בשם הומאניוק ששיתף פעולה עם המרצחים ולא הגיש עזרה רפואית ליהודים. לעומת-זאת, הרופא הפולני בורטנובסקי עזר ליהודים למרות אזהרות האוקראינים. הוא שהגיש את העזרה הרפואית הראשונה, ניקה את הפצעים וחבש. היו לאשתי פצעים פתוחים רבים. אצל בתי קבע הרופא שהיא הוכתה בראשה בחפץ קהה כבד. הדם הצטבר במקום אחד ונקרש. הילדה היתה משותקת, לא דיברה, לא הזיזה יד ימין ורגל ימין. הראש והפנים התנפחו עד-כי לא ראו את עיניה וכולה הכחילה. ראשה של הילדה היה רך כבצק. הרופא הציע לשים לה תחבושות קרות - העצה היחידה שיכול היה להשיא.

בחוץ ראיתי את ההרס של ליל-האימים. ברחוב עוד היו מוטלות גוויות הנרצחים. מתוך הבתים בקעו זעקות-שבר של הפצועים-קשה. עזרה רפואית אי-אפשר היה להשיג. בשעה מוקדמת הופיעו נציגי השלטון, אלה שאירגנו את מעשי הזוועה ובפיהם פקודה, לפנות ולקבור תוך שעתיים את כל הקורבנות ולנקות את הרחובות מעיקבות הרצח. הם גם הזהירו שלא נספר את מה שחווינו וראינו. הרופא והחובש קיבלו פקודה לא להגיש עזרה רפואית לפצועים. נפוצו שמועות שהרוצחים יבואו בלילה ויהרגו את פצועי הפוגרום, וכך לא יישאר זכר לזוועות. היהודים עשו מאמצים להסתיר את הפצועים.

אני העברתי את אשתי ואת בתי לביתו של מאיר גוכמן שגר בסימטה צרה ליד בית-המרחץ. מאיר ואישתו היו אנשים יקרים וטובי-לב. הם מסרו לאשתי ולבתי את מיטתם היחידה ובעצמם נשכבו על הריצפה. לעולם לא אשכח את יחסם הנדיב. נשארנו בביקתה של מאיר וריפאנו את פצעיהן של אשתי ושל בתי הקטנה בתחבושות קרות.

ביום השישי לאסון הצליחה בתי להגיד "אבא". לשמחתנו לא היה גבול, שהרי חששנו שהיא תישאר אילמת. מלבד הפצעים הרבים שהציקו לאשתי היא התחילה להתעוור בעין-שמאל. ומי יכול היה להגיע לרופא-עיניים?

אסון רדף אסון. ביום שישי 26.7.1941 הגיעו מרובנה למשטרה האוקראינית שלושה אנשי גסטאפו. בעקבותיהם באו למרכז העיירה מיספר שוטרים אוקראינים ובידיהם רשימה של יהודים. הם אספו עשרים איש ויותר מנכבדי העיר, ביניהם: הרשל גרמן ושני בניו, רופא-השיניים משה גמר ובנו, ברוך ומילקה רוזנברג, שניהם משפטנים, מאיר זילברברג, הרשל פלדמן, מוניה באט, יצחק דרוקר, פרידל גלטשטיין ועוד אחרים. לכאורה הוזמנו הם למשטרה כדי להסדיר עניינים החשובים לציבור היהודי. בני משפחותיהם לא העלו על דעתם שיקיריהם לא ישובו. אחרי-הצהריים הוציאו אותם לבוסתן שמאחורי המשטרה, ירו בהם וזרקו את גוויותיהם לבור שהוכן מראש.

בעת היריות ניגנה תזמורת, כדי שהשכנים לא ישימו לב למתרחש. יהודים שעבדו באותו יום בחצר-המשטרה ראו את כל הדברים וסיפרו בעיירה. בני-משפחותיהם מיאנו להאמין שיקיריהם נרצחו. הם שאלו במשטרה והשיבו להם, שהם עובדים מחוץ-לעיר וישובו בגמר היום. כך חלף הזמן ובכל יום נתרגשו גזירות חדשות בהיקף גדל והולך.

הגיעו גרמנים שלקחו מהאוקראינים את הנהלת העיירה. בראשם היה גביטסיקומיסאר (ממונה על המחוז). הם מינו את גצל שוורצמן כיושב ראש היודנראט כדי שיהיה להם גוף להפנות אליו את דרישותיהם השטניות. ואלה באו בזו-אחר-זו. פעם שעוני-זהב ופעם אחרת עורות למגפיים, אחר כך - סיגריות וטבק וכך ללא-הפסק.

כל פעם קבעו את השעה האחרונה של מילוי ה"הזמנה" שאם לא-כן, יקחו חמישים או מאה יהודים לעבודה. ידענו שהנשלחים ל"עבודה" אל-מחוץ לעיר אינם חוזרים. כאשר השתכנעו הצוררים שלא נשאר לנו רכוש ואין עוד מה לסחוט, התחילו לדרוש אנשים לעבודה. בהתחלה, כשלא ידענו שהם נשלחים למוות היה היודנראט מכין רשימת יוצאים (ואין להכחיש שהיו גם תחבולות שונות בהכנת הרשימות). במשך הזמן כאשר התברר שהנשלחים אינם חוזרים לא היה ביכולתו של היודנראט, גם אם היה רוצה, לספק את ה"עובדים" שנדרשו. פשוט, האנשים לא הסכימו ללכת.

מאז החלו להופיע במפתיע משאיות סגורות ואנשי ס.ס. היו לוכדים יהודים בעזרת השוטרים האוקראינים, כאילו היו חיות נרדפות או כלבים משוטטים. הם היו סוגרים אזור מסויים מכל הצדדים ומשתלחים בפראות על היהודים. לא התחשבו בגיל או במצב הבריאות של החטוף. בני 70 כבני 13. את המיסכנים כלאו במשאיות סגורות והעמידו עליהן שוטרים. כאשר מיספר הנלכדים לא סיפק אותם, היו פורצים בגסות לבתים ומוציאים נערים מפוחדים מחוסרי-הגנה.

בני המשפחות לא יכלו לעזור להם. הזעקות היו איומות אבל הרוצחים לא התרגשו מזה. החטופים הובלו ליער הסמוך, או לשדה הפתוח. שם נתנו לקורבנות אתי-חפירה וציוו לכרות קברים לעצמם. אחר-כך היו יורים בהם ומכסים את הבורות. היו פצועים רבים שנקברו בעודם בחיים.

היהודים התחילו לבנות מיקלטים מוסווים בבתיהם. לא-פעם נאלצנו גם להסתתר במיקלטים האלו מעיני המיליציה היהודית של היודנראט, כפי שהסתתרנו משליחי הס.ס. גם אני התקנתי שני מיקלטים מוסווים בביתנו בעזרתו של נגר נאמן. אלה הצילו אותנו לא-פעם ממוות בטוח.

עם כניסת הגרמנים חוייבו היהודים לענוד סרטים לבנים עם מגן-דוד על שרוול יד-שמאל. כעבור זמן-מה ציוו עלינו להוריד את הסרט ובמקומו לתפור טלאי צהוב עגול על החזה ועל הגב בגודל מסויים. אם נתפס יהודי והטלאי לא היה בגודל המתאים, הוא נלקח למשטרה

ומשם חזר מוכה וזב-דם. קרה גם שמפירי הצו לא חזרו. הרוצחים הצליחו להפחיד אותנו עד-כדי כך, שפחדנו לצאת מהבתים. אני ישבתי חודשיים בביתי. פחדתי לצאת משום שהשוטרים היו חוטפים יהודים לעבודות שונות כגון ניקוי רחובות, חטיבת עצים בשביל השלטונות המקומיים וכו׳.

פחדתי פחד-מוות מהשוטרים. כשהייתי מקבל הודעה מהיודנראט להתייצב לעבודה, שכרתי מישהו שיעבוד במקומי ושילמתי לו בחופן קמח או בקצת שמן שחסכנו מפינו ובלבד שאשאר בבית. "סידור" זה היה מקובל. כעבור זמן-מה התחילו להזמין אותי לעבודה לעתים תכופות. מלאי המזון שלנו התדלדל ולא יכולתי עוד לשלם למחליפי במזון ונאלצתי ללכת לעבודה. ערב אחד קיבלתי צו לצאת לשמור ליד מחסן תבואה. היה זה בחורף. הקור היה עז והלבוש דל. בקירבת-מקום היו עוד מיספר יהודים ששמרו על חנויות. בשעה שתיים בלילה באו שני שוטרים אוקראינים שהיו מפקחים על השומרים. אחד מהם היה טודוס הרוצח הידוע. כאשר ראה אותי ציווה עלי ללכת איתו. חשתי שצפויה לי פגישה עם מלאך-המוות. השוטרים הביאו אותי לבניין ה"ברום". בעבר היה זה מיבצר ובימינו הפכו אותו למרכז חנויות. שני השוטרים חבטו בי בקתות רוביהם ואני התחלתי לצעוק בכל כוחי. טודוס היתרה בי שאם אמשיך לצעוק, הוא "יירה בי כמו בכלב". האמנתי לו. הוא היה מסוגל לזה. הם המשיכו להכות עד שנפלתי מחוסר הכרה. אז הם הסתלקו ואני נשארתי במקום באפיסת כוחות. כששבה אלי רוחי הודיתי לאל שנשארתי בחיים אבל לא היה לי כוח ללכת הביתה. בינתיים הם שבו ושוב התחילו לחבוט בי במקומות רגישים.

הגרוע מכל היה שהם ציוו עלי לקום וללכת עימהם למשטרה. פרצתי בבכי והתחננתי על נפשי. לא היה לי כוח ללכת מרחק כזה וידעתי שאם אגיע למשטרה לא אצא משם. במשטרה היו מחסלים יהודים ללא-רחם. ביאושי החלטתי לנסות לשחד את הרוצח. הצעתי לו עור עדין למגפיים. הוא נדלק לזה אבל השהה את הסכמתו זמן רב כדי להאריך את חרדתי ואת ייסורי. חזרתי הביתה ואז התחלתי לחוש את הכאבים. הייתי כולי כחול מהמכות ומכוסה קרישי-דם על הפצעים. למעלה משבוע שכבתי במיטה וסבלתי כאבים איומים. אין באפשרותי לתאר את החרדות והייסורים שסבלנו בימים הנוראים ההם. אז עדיין לא ידענו שצפויות לנו צרות גרועות מאלה.

ב-26.10.1941 ערכו הגרמנים שחיטה ביהודי רובנה. ברובנה שהיא בריחוק 27 ק"מ מטוצ'ין היו 25,000 יהודים. שבוע לפני השחיטה נודע ששבויים רוסיים חופרים בורות ב"גראבניק", בפארק עירוני של רובנה. הגרמנים הפיצו שמועות שאלה הן חפירות-הגנה למיקרה שהסובייטים יתקיפו את העיר. לא עלה בדעתם של היהודים שחופרים קברות-אחים לעדה שלמה.

יומיים לפני השחיטה הוצא צו שכל יהודי רובנה, נשים וגברים, שאינם מצויידים בכרטיסי-עבודה חייבים להתייצב ב"גראבניק" כדי להישלח לעבודה בעיירות שבסביבה. התירו לכל אחד לקחת תיק או חבילה של 10 ק"ג. כרגיל התלווה לצו גם האיום שאם יימצא יהודי ללא כרטיס-עבודה אחרי התאריך הנקוב, הוא יוצא להורג בו-במקום. עלי לציין שרק מיספר מצומצם של יהודים הצליח להשיג כרטיסי-עבודה, שכן הגרמנים נתנו אותם רק לבעלי מקצועות מבוקשים שבשרותיהם היו מעוניינים.

אין בפי מילים לתאר את האווירה שנוצרה ברובנה. אנשים שנולדו בעיר, עבדו בה כל חייהם, הקימו משפחות, אגרו רכוש והיו מעורים בחברה, צריכים לעזוב הכול וללכת למקום בלתי-ידוע. אז חשבנו רק על ניתוק מהבית לזמן-מה, על קשיים פיסיים. בכל משפחה היו פרידות:

הורים מבנים, בנים מהוריהם ומאחיהם. אין מילים לתאר את הפרידות האיומות ההן. זעקות-בכי נשמעו למרחקים. ומה שנורא ביותר שלא עלה על דעת אף אחד שההולכים להתייצב מובלים לשחיטה שדוגמתה עדיין לא היתה.
האנשים היו צייתניים. באותו יום חמישי בשעה 8 בבוקר התאספו בפארק קרוב ל-20,000 יהודים, גברים, נשים וטף. לכל אחד היה צרור קטן, כל רכושו. טבעי שלקחו את החפצים היקרים ביותר בתקווה לקבל תמורתם קצת אוכל לילדים או להורים. כך עמדו היהודים רועדים מפחד ורבים מהם מתייפחים. הקיפו אותם "שומרי הסדר", מאות שוטרים אוקראינים. כעבור זמן קצר הופיעו 20 משאיות עם אנשי ס.ס. וניתן צו לשים את כל החבילות בערימה אחת. בעוד היהודים נדחפים למסור את החבילות התעורר בליבם חשש שמרמים אותם. הם חשבו שהאוקראינים רוצים לשדוד את רכושם הדל. אחר-כך באה פקודה למסור את כל הכסף, את השעון, תכשיטים ואפילו אולרים. ואז בא הצו למסור את התעודות והמעילים ולא היה עוד ספק שעומדים להורגם.
פרצה מהומה. הרב מה-יפית פנה לקהל והטיף לקבל את הכול באהבה, כי כך נגזר מן השמיים. הרצח ההמוני התחיל. קבוצות-קבוצות הובלו האנשים לבורות. שם חיכו אנשי הס.ס. ועל ידיהם כסיות לבנות. הם ירו במקלעיהם. האוקראינים דחפו את הירויים לבורות וקירבו קבוצות חדשות. המיסכנים נאלצו להתפשט ולשים את הבגדים בערימה. השבויים הרוסיים כיסו את הקרבנות באדמה. רבים נקברו חיים ואף אחד לא שם לב לכך. השחיטה נמשכה יומיים. כך חיסלו באכזריות עדה יהודית בת מאות שנים. את בעלי כרטיסי-העבודה סגרו בגיטו שהקיף מיספר סימטאות בשכונת-עוני.
אחרי חורבן קהילת רובנה נפל פחד על יהודי האזור כולו. כל אחד היה מוכן למסור את רכושו הדל תמורת כרטיס-עבודה. האמננו אז שהוא יציל אותנו ממוות בטוח. במציאות היה בכרטיס-העבודה כדי לדחות לזמן-מה את מותנו. בסופו של דבר השמידו את כולם בלי להבדיל, בעלי כרטיסים וחסרי כרטיסים. את המלאכה עשו הגרמנים בעזרת פריצי-החיות האוקראינים.
באיזורנו התחילו "האקציות" - ובשפה פשוטה השמדת היהודים - בקיץ 1942 ופקדו עיר אחרי עיר. מזיריץ, קורץ, וקוסטופול. אחר-כך שארית יהודי רובנה. לא פלא שכל הזמן חיינו בטוציין במתח, חשנו שאנחנו בתור. ידענו שזהו עניין של ימים או שבועות. הסתובבנו כמו מבולבלים וכל אחד חשב על תחבולת הצלה והיו שציפו לנס. יהודים שהצליחו להסתיר רכוש מסרו אותו לנוצרי שהבטיח לתת להם מחסה בעת ההשמדה. התחלנו להבין שההשמדה היא תהליך שאין לעצרו.
היו שציפו ליושרם של מכרים נוצרים. לי לא היו ידידים בין הנוצרים ולא הבטחתי לעצמי מציל מביניהם. כל פעם הופצו שמועות שחופרים בורות סמוך לעיירה. שמועה רודפת שמועה והיהודים אינם ישנים בלילות. מפיצי השמועות היו הרוצחים האוקראינים ותוך-כך הבטיחו ליהודים כביכול מיקלט בבתיהם כדי לרשת את רכושם.
המזימות התבצעו בצורה האכזרית ביותר. היו חופרים בקירבת העיר בור או מיספר בורות, לפי חישובים מדוייקים של מהנדסים שקבעו את גודל הבורות לפי מיספר היהודים בעיר. עד להיכן הגיעה השיפלות! ביום הגזירה היו שוטרים אוקראינים מאבטחים את מבואות העיר שלא יהיו נמלטים מהגיטו. כשהכול היה מוכן היו מגיעים כוחות הס.ס. בשעה מוקדמת בבוקר. ליהודים היתה ניתנת פקודה להתאסף במיגרש לא-רחוק מהבורות. המרצחים היו

מתרוצצים בבתי היהודים כחיות-טרף. במכות היו מגרשים מהבתים. כאשר פרצו זעקות-בכי היו הנאצים יורים בהמון והיה משתרר שקט. אז בא הגירוש לבורות, שם חיכו להם פריצי-החיות הס.ס. בכסיות הלבנות שביצעו את זוממם בדיוק גרמני. ה״מיבצעים״ יצאו לפועל לאור היום ולעיני שכנינו הנוצרים. הנוכחות ברצח-עם לא העיקה על מצפונם ולא הפריעה להם ללכת לכנסייה אחרי ששדדו, התעללו ורצחו. אחרי גמר האקציה היו תולים שלט: ״יודנריין״.

לבסוף נשארו יהודים בעיירות בודדות באזורנו. העיירות האחרונות שאני זוכר היו: זדולבונוב, אלכסנדריה, אנטונובקה וטוצ׳ין.

שבוע לפני ראש-השנה 1942 הגיע לטוצ׳ין הגביטסקומיסאר מרובנה. יחד עם הגביטסקומיסאר של טוצ׳ין ועוד אי-אלו מרצחים שפלים מהשלטון המקומי שאליהם הצטרפו החובש הומאניוק וגרישה דמיניוק, נערך סיור בעיירה ונקבע שטח לגיטו. הגיטו השתרע במיספר סימטאות סביב בתי-הכנסת. התכנית אושרה בו-במקום. עוד באותו יום הוזמנו הנגרים היהודים שנצטוו לפרק מיספר מיבני-עץ ולהקים מהלוחות גדר גבוהה סביב האתר שסומן כגיטו. יצאה הפקודה להתכונן לעבור לגיטו. אז ידענו שזה סופנו.

המבוכה היתה רבה. האוקראינים התרוצצו בעיירה כמחותנים בחתונה. הם ביקרו אצל יהודים בעלי רכוש והבטיחו להציל את משפחתם בעת צרה. הם גם הבטיחו להביא אוכל לידידיהם בגיטו. לכל ההבטחות היתה מגמה אחת: לרשת את שארית רכושם של היהודים. היהודים אחוזי היאוש ידעו שממילא לא יהיה מקום בגיטו לרהיטיהם וליתר מטלטליהם והם מסרו לשודדים את רכושם בתקווה שאולי יקבלו מהם קצת אוכל לילד או להורים החולים.

היום המר בא. ארבעה ימים לפני יום הכיפורים 1942 פורסם צו שעד יום ג׳, זאת אומרת יום אחר יום-הכיפורים היו חייבים כל היהודים בלי יוצא מהכלל להימצא בגיטו. והסגנון היה ידוע: יהודי שיימצא מחוץ לגיטו יוצא להורג. יומיים לפני יום-כיפור הועמדו משמרות של שוטרים וחיילים על כל דרכי הכניסה והיציאה של העיר.

התכוננו לעבור לגיטו. ישבנו בבית עצובים. לעזוב את הכול וללכת לגיטו! והגרוע מכל: ברור היה שצפוי לנו המוות. עוד אנחנו יושבים בדיכאון והנה נכנסת לביתנו אשה המציגה את עצמה בשם גברת לומאצקה, אשתו של מנהל בית-הספר. היה בידה מכתב מהשלטון המקומי ובו נאמר שעלינו למסור לה את ביתנו. זה היה בית חדש. השקענו בו עמל רב ואת כל רכושנו. היא ראתה אותנו אורזים את חפצינו ובוכים והביעה השתתפות בצערנו. ברגע מסויים נכנסה לחדר בתנו הגדולה חנהילה ז״ל בת ה-11, ילדה כשרונית, יפה ונבונה. אשת המנהל התרשמה מחנהילה ואמרה שכואב לה הלב שילדה כל-כך נחמדה תלך לגיטו ואם אין לנו התנגדות היא תקח אותה לביתה, כלומר תשאיר אותה בביתנו... והיא כבר תדאג להצלתה. מכיוון שאין לה ילדים היא מוכנה גם לאמץ את חנהילה. הזמן דחק. לא היתה שהות להיסוסים. הילדה היתה יקרה לנו וקשה מאוד היתה הפרידה ממנה, אבל לא ראינו שום מוצא טוב יותר.

החלטנו ללכת לגיטו בלי חנהילה. היא נשארה בביתנו שעבר לידי מנהל בית-הספר. בסתר-לבי חשבתי שאם נמות כולנו בגיטו תיאשר הבת זכר למשפחה. ידידינו ומכרינו שמחו על ההצלחה שלנו. תינצל לפחות בת אחת. למחרת עברנו לבית חמותי שהיה בשטח הגיטו. המנהל לומאצקי ואשתו עברו לביתנו וחנהילה נשארה אצלם.

במשך יום שישי התרוצצו היהודים מבוהלים ונסערים. כל הדרכים בעיירה היו בשמירה קפדנית של הצבא והמשטרה. כל אלה שהיססו כל הזמן אם לברוח או להישאר, כבר ידעו

שאיחרו את המועד. בכל זאת קיננה בי עוד התקווה למצוא פירצה ולהסתלק עם משפחתי מהגיטו. תיכננתי אפילו לקחת איתנו את חנהילה היקרה. מובן שלא היתה לי שום תכנית מעשית. בלי-הפסק רקמתי תכניות של בריחה וידעתי שספק רב אם נוכל לבצען.
בשבת החלטתי לצאת עם משפחתי מטוציין בשבילי השדות ולהגיע לביתו של מכר אוקראיני בשם פאבלו גיראסימצ׳יק. היו לנו איתו קשרי מסחר. כשהתחילו הצרות אמר לי פאבלו שבמצב קריטי נוכל תמיד לבוא אליו והוא יתן לנו מחסה בביתו. לא ידענו עדיין כי נוצרי שירשה ליהודי להיכנס לביתו יעמיד את עצמו בסכנת חיים. בערב יום-הכיפורים, יום א׳ בשבוע יצאנו כל המשפחה יחד עם חנהילה בשעה מוקדמת אל הכפר שובקוב מקום-מושבו של פאבלו.
היה עלינו לעבור מרחק 4 ק״מ. בימים שלווים היה זה טיול נחמד. בימים ההם היתה זו משימה בלתי-אפשרית. היינו צריכים לעבור על גשר-עץ שנשמר על-ידי המשטרה. לא היה לכך כל סיכוי. החלטתי ללכת דרך חורשה ולחצות את הנהר בסירה. מצאתי נער אוקראיני שברשותו היתה סירה. שילמתי לו והוא העביר אותנו לגדה השניה. לאושרנו לא היה קץ.
גברנו על המיכשול העיקרי! המרחק לביתו של פאבלו לא היה רב וציפיתי שנגיע בשלום. פתאום הופיעו ילדים אוקראינים רועי בקר. הם הקימו רעש גדול ואיימו שיזעיקו את השוטרים. התחלתי לנהל עם הפרחחים משא-ומתן, הצעתי להם כסף. הם היו עשרה ודרשו שאשלם לכל אחד בנפרד. כשמילאתי את רצונם איימו שוב בהלשנה לשוטרים שליד הגשר. שילמתי להם שוב ושוב. הם לקחו את הכסף וצעקו בקולי-קולות: ״יהודים בורחים מהגיטו!״ בזמן אחר הייתי מרביץ להם ולא מתייחס בכלל לצעקותיהם ולסחטנותם אבל עתה חיינו היו בידיהם. הממזרים החזיקו אותנו שעתיים במקום. הבנות שלי ידעו תמיד שאפשר לבטוח בי, ב״אבא הכול-יכולי״, והנה פתאום אנחנו חסרי-אונים מול ילדים מוסתים. הם התעללו בנו ואנחנו שתקנו. מפעם לפעם ניסינו להתחנן על נפשנו ולהם היה זה מין בילוי.
הסוף היה שהם פתחו בריצה להודיע לשוטרים. ראיתי מרחוק שוטרים רצים אלינו. פתחנו בריצה גם אנחנו בכיוון הכפר. המרחק בינינו ובין השוטרים היה בערך קילומטר. החזקנו את הילדות בידיים ורצנו. בשארית כוחותנו הגענו לבית הראשון של הכפר. לא היכרנו את בעל-הבית ולא תלינו בו תקוות. ראיתי את פניהן המבוהלות של הילדות שהבינו את הצפוי לנו ועל-כן רציתי שלפחות יירגעו קימעה. יש וחיי-שעה הם עולם ומלואו.
האיכר לא גירש אותנו. לא עבר זמן רב ומלאכי-החבלה השיגו אותנו. הם פרצו לביתו, היכו בקתות הרובים אותי ואת אשתי, זרקו אותנו החוצה וצעקו שהפרנו פקודה וברחנו מהעיירה (אכן, באמת היתה זו ״עבירה״ חמורה...). הם גירשו אותנו בכיוון הגשר וכל הדרך היכו וקיללו והזכירו את הצפוי לנו בגיטו. בלבי התפללתי שיביאו אותנו לגיטו ולא למשטרה. ידעתי שבמשטרה יירו בנו בו-במקום.
הגענו לגשר תוך מכות וגידופים. באותו זמן הגיע למקום קצין ס.ס. רכוב על אופנוע. הוא ראה את מצבנו, את הילדות שמיררו בבכי, והתחיל להתעניין בנו. האוקראינים סיפרו לו שברחנו מהגיטו. הגרמני שאל, למה הפרנו פקודה? לך תסביר לו שבסך-הכל רצינו להציל את נפשותינו. אמרתי לגרמני שהלכנו למסור את הבת הגדולה לאיכר משום שאין לנו במה להאכיל את המשפחה. הוא ידע שזו לא אמת אבל קורה שגם בין קציני ס.ס. נמצא אחד בעל רגש אנושי... הוא ציווה על השוטרים לשחרר אותנו כדי שנחזור ״הביתה״, לגיטו כמובן.
חזרנו לבית חמותי שבגיטו. הם חשבו שאנחנו כבר בעולם-האמת. ידענו שרק במקרה נשארנו

בחיים. היינו נרגשים ולא יכולנו להירגע מפחד ומהמתח הרב של אותו היום. שוב ניצלנו בנס אבל לא כל יום קורים נסים.

השעות חולפות ויהודים הולכים לבית-הכנסת לתפילת כל-נדרי. היו אלה ימים נוראים במלוא מובן המילה. גם אני הלכתי לבית-הכנסת. האווירה והתפילה היו שונות ממה שהיה בשנים הקודמות. פעם ראשונה ויחידה בחיי ראיתי נשים וגברים מצטופפים יחד. והתפילה! זו לא היתה קריאה ממחזור-התפילות. כל אחד ביטא את תפילתו בדרכו שלו. בכו, זעקו לשמיים. שמעתי צועקים "עשה למען תינוקות שלא חטאו!" היו שציפו שתפילה זכה זו תבטל או תרכך את רוע-הגזירה. אבל האווירה היתה נוראה והיאוש אכל בכולנו. היה ברור שזה הסוף. נסתמו שערי רחמים. היתה זו תפילת כל נדרי האחרונה בבית-המדרש בטוצ׳ין. כל אותו לילה לא עצמתי עין. לא נרגעתי מהארועים שעברו עלי במשך כל היום ובכל זאת לא יכולתי להשתחרר מרעיון הבריחה. שער הגיטו טרם ננעל. ידעתי שברגע שיינעל, לא תהיה עוד כל אפשרות לצאת מהגיטו.

בשעה מוקדמת יצאתי החוצה. יהודים הסתובבו ברחוב מפוחדים. שמועות רדפו שמועות והכחשות בצידן. סיפרו שחופרים בורות בדרך לרציץ והיה ברור שאלה נועדו ליהודי טוצ׳ין. חזרתי לחדרנו ולא סיפרתי לאשתי על האווירה ברחוב. רקמתי איתה יחד תכניות בריחה. היינו מתכננים ומייד מבטלים וכבר צצו תכניות חדשות. לא יכולתי לאמץ לי מחשבה שהכול אבוד. החלטנו להחזיר את חנהילה למנהל בית-הספר. אולי לפחות היא תינצל. ברחוב לא ניכר שהיום הוא יום-הכפורים. ראיתי יהודים טרודים בכל מיני עיסוקים רק כדי להעביר את הזמן. תמימותם של רבים התמיהה אותי. היה ברור שנשארו לנו שעות ספורות והנה יש גוררים בשארית-כוחותיהם ארון שבור או רהיט ישן אחר שלא יביא שום תועלת. אחדים גררו איתם דלתות וחלונות מבתיהם.

לפני הצהרים בא יושב ראש היודנראט שוורצמן מהגביטסקומיסאר והודיע שקיבל פקודה לספק לו תוך שעתיים כמות גדולה של שעוני-זהב, עורות למגפיים, חליפות חדשות וכו׳. אם לא תסופק הדרישה במועד שנקבע יישלחו מאה יהודים לעבודה בקייב. ידענו את המשמעות שלא היתה אלא הוצאה-להורג.

הרב הפסיק את תפילת החג בבית-הכנסת וביקש את הקהל ללכת הביתה ולהביא חפצים שעדיין נשארו להם, כדי להציל ממוות מאה יהודים. המתפללים התפזרו לבתיהם ועד לשעה הנקובה מילאו את תאוותיו של הרוצח. היתה הקלה מסויימת. דחו את הגזירה ובלבד שלא תהיה להם תואנה.

השעות חלפו. עוד מעט יחשיך. מי יודע מה יביא איתו הלילה? חנהילה היקרה ז״ל באה לבקר אותנו. ישבתי עם אשתי, שנינו מדוכאים. הילדות התרפקו עלינו. הן הבינו את המצב. אני עדיין לא ויתרתי על רעיון הבריחה. אני מנסה להיזכר בכל שמות בני-משפחתי אז, יום לפני האסון הגדול. אני, אשתי ושתי בנותינו; אחותי המבוגרת מרים עם בעלה יהודה שניידר ובתם ינטה בת ה-18; אחותי שרה הצעירה ממני ואחי אליהו שהיה אז בן 25; וכרגיל דודים, דודות ובני-דוד. משפחת אישתי: חמותי דבורה ושרה אחותה הצעירה של אישתי. שרה היתה פעילה בהשומר הצעיר ושנים היתה ספרנית בספריה של התנועה הציונית. היתה גם אלמנתו של פרידל שנרצח בין הראשונים לכניסת הגרמנים לטוצ׳ין, עם בתה בת השלוש.

ישבנו מכונסים בתוך עצמנו, שקועים בהרהורים. פתאום נכנס פאבלו. הוא היה נבוך, כאילו התבייש במעשי שכניו. הוא שמע וראה את הנעשה בגיטו. היה לו ברור ללא צל של ספק

שגורלנו נחרץ. הוא התקשה להביע את השתתפותו בצערם וסבלם של היהודים החפים-מפשע. הוא התלבט במה לעזור לנו ברגע הקריטי. סיפרנו לו על מצבנו ועל שאיפתנו לצאת מהגיטו ולו לימים ספורים ואז נראה איך יתפתחו העניינים. פאבלו ראה את מצוקתנו. הוא אמר שאם מדובר במסתור לזמן קצר, אנחנו יכולים לבוא אליו. בדרכו אלינו לא היתה שמירה על הגשר. החלטנו שאשתי והבת הקטנה יילכו עם פאבלו. חנהילה תישאר זמנית אצל המנהל בביתנו-לשעבר. אני אשאר בינתיים בגיטו לראות איך יתפתחו העניינים. אשתי הלכה עם הבת הקטנה בלב קל, כאילו הכול בסדר וכאילו יוצאות הן לביקור קצר. לא עלה על דעתה שהיא נפרדת לתמיד מחנהילה היקרה, מבני משפחתה הקרובים ומכל תושבי העיר. נפרדתי מאשתי ומבתי בלב כבד. הן הגיעו בערב בשלום לביתו של פאבלו. רק כעבור זמן ידענו להעריך איזה בן-אדם נפלא היה ידידנו פאבלו. הוא הגיש להן אוכל אחרי ימי מתח ויום צום. אשתי לא ישנה כל הלילה מתוך פחד שמא ראו אותה השכנים והם יביאו את המשטרה.
גם אני לא הצלחתי להירדם אותו לילה מתוך דאגה איך הגיעה אשתי לפאבלו. אחי אליהו הלך באותו יום אל אוקראיני שהבטיח להסתיר אותו במשקו. הוא מסר לו רכוש גדול והאוקראיני רצח אותו כעבור שלושה ימים.

משפחת חומוט

עברו יומיים ולא קיבלתי שום ידיעה מאשתי. יצאתי מביתי. ציפיתי לשמוע מילה טובה אבל בכל שאני פונה שומעות אוזני בשורות-איוב. אחדים סבורים ויודעים ממקור מוסמך שיהרגו רק את הגברים והנשים מעל 50 ומעלה. הנותרים יישארו לעבודה. אחרים טוענים שישאירו רק בעלי-מקצוע מעולים וכל האחרים יירצחו. הריאליסטים אומרים שאין טעם שנשלה את עצמנו בתקוות-שווא. הבורות מוכנים והרוצחים שוחרים לטרף. זה עניין של שעות. לכן, טוענים הם, אין מה להפסיד, צריכים להכין תכנית של התנגדות לרוצחים. ברור שלא נכניע את הנאצים אבל נפתיע אותם. נגרום להם נזק בנפש וברכוש.
כך מתפזרים האנשים אחוזי פחד, כל אחד לפינתו. שער הגיטו עדנו פתוח ואין שמירה ביציאה. בינתיים הגיעה בתי חנהילה לראות אותי ולהיוודע אולי קיבלתי ידיעה מאמא ומאחותה הקטנה. היא ראתה במו-עיניה את המתרחש סביבנו. היא חזרה אל המנהל בלב כבד. ביקשתי ממנה שתבוא גם ביום המחרת. ליוויתי אותה לביתי שהפך להיות ביתו של המנהל.

לפנות-ערב נפוצו שמועות שבלילה יקרה משהו. הלכתי עם זיסיה מהעיירה קריפה ועם עוזר מרקוס לביתו של שמואל גילברג, שהיה מחוץ לתחום הגיטו. שמואל היה היהודי היחיד שהורשה לגור מחוץ לגיטו משום שהגרמנים היו מעוניינים בלבד שייצרו בבית-המלאכה שלו. שם פגשנו מיספר יהודים שקיוו למצוא מיקלט. ביניהם היו יוסף קופרשטין ואשתו. ישבנו יחד שעות ארוכות והשתדלנו לעודד זה את זה. לבסוף נרדמנו בבגדינו. כבר זמן רב ישננו בבגדים, אפילו הילדים הקטנים. מוקדם בבוקר נשמעו קולות פראיים מבחוץ ולבית התפרצו שוטרים אוקראינים. הם גירשו אותנו החוצה בקללות ובגידופים והיכו בנו בקתות הרובים. הובילו אותנו לגיטו. כשהיינו בחוץ ראינו שמאות שוטרים אוקראינים הקיפו את הגיטו ורבים היו ליד השער. דחפו אותנו פנימה והגיפו את השער.

יהודי הגיטו עדיין ישנו ולא ידעו שהגיטו מוקף. השמועה פשטה חיש והאנשים יצאו מבתיהם. היתה מהומה והתרוצצות ללא מטרה. היה ברור שהקיץ הקץ ואין סיכוי כלשהו להינצל. הזמן אזל והלך. בבוקר קיבל היודנראט פקודה לספק מייד 50 פועלים: נגרים, בנאים וגם ללא-מקצוע. נוצר לחץ ליד השער. היו שקיוו לחמוק החוצה עם הפועלים שיצאו אף-על-פי שראו כי השער שמור על-ידי שוטרים רבים. השוטרים והאֶסאֶסמנים עשו שפטים במי שניסה לברוח מהגיטו. הלחץ ליד השער גבר-והלך למרות השמירה המוגברת.

התרוצצתי כמשוגע הלוך-ושוב, ידעתי שעוד מעט חנהילה היקרה תגיע כדי לבקרני כפי שנידברנו אמש. עכשיו היא תהיה טרף קל למרצחים. אני חייב לעכב בעדה. אני מתרוצץ לאורך הגדר ומחפש פירצה. אבל לאורך הגדר מוצבים שומרים מזויינים המצפים לקרבן.

אני רואה מרחוק בכאב את ביתי לשעבר. שם חנהילה שלי. המרחק בין הגדר לבין הבית קצר. רק הכביש מפריד. היום יש תנועה מוגברת על הכביש. אינני מוצא לי מנוחה. כל שניה אני עלול לאבד את בתי. לבסוף גמלה החלטתי: לקפוץ מעל לגדר שמול ביתי ולהגיע לחנהילה. ידעתי שאני מסכן את חיי. אחותי ויתר בני-משפחתי מפצירים בי שלא אסתכן. אין לי כל סיכוי. אני דרוך כחיה. עיני עוקבות בדריכות אחרי תנועות השוטרים.

ברגע מסויים היפנה השוטר שבקירבת-הגדר את מבטו בכיוון אחר ואני זינקתי מעל לגדר. חציתי את הכביש בריצה וכבר הייתי בסימטה מאחורי ביתי. שמעתי מיספר יריות.

פתחתי בשקט את הדלת שפנתה לחצר והייתי בפרוזדור. עליתי למחבוא המוסווה שבמו-ידי בניתי. המנהל ואשתו לא שמעו דבר. נשארתי במקומי זמן-מה. הייתי נסער וצמא. לא היתה לי תחושת זמן. לא שמעתי יריות. השוטר כנראה פחד לעזוב את הקטע שעליו הופקד ואולי לא היה מעוניין שיוודע כי בקטע שעליו הופקד ברח יהודי.

סבלנותי פקעה ויצאתי מהבונקר. דפקתי בדלת הכניסה שלא יחשדו שהייתי בפנים. היתה שם אשת-המנהל. שאלתי לשלום בתי. היא עדיין היתה במיטה. הוקל לי. הגברת שואלת למה באתי כל-כך מוקדם. לא סיפרתי לה שהגיטו כבר נעול ואין יוצא ואין בא. אמרתי כי יש שמועות שיסגרו את הגיטו וביקשתי שלא תרשה לחנהילה לצאת החוצה. נכנסתי לחדר-השינה. בתי כבר לא ישנה. שאלה למה הקדמתי לבוא. סיפרתי לה על המצב וביקשתי שתיזהר מאוד ובשעת הצורך שתעלה לעליית-הגג ותיכנס למחבוא. באותה הזדמנות גיליתי לאשת-המנהל על קיומו של המחבוא בעליית-הגג ויעצתי להשתמש בו בשעת הצורך. ידעתי שאם אצא מהבית יתפסו אותי השוטרים. אמרתי שלום לאשת-המנהל, יצאתי בדלת לחצר ונכנסתי למיקלט השני שבניתי ברפת. עשיתי רושם כאילו עזבתי את הבית. ישבתי שם. הוצאתי לבנה מתחת למדרגות ויכולתי לראות ולשמוע את המהומה שבגיטו. אחר-כך שמעתי את המשרת

של המנהל מספר כי מחר יחסלו את כל יהודי טוצ'ין. מחכים שקבוצה מהס.ס. תגיע מרובנה לנצח על הפעולה.
כעבור זמן נודע לי שיושב-ראש היודנראט הלך לגביטסקומיסאר לסדר עניינים שוטפים. הממונה הגרמני התעלם ממנו ולבסוף גירשו מעל פניו. היושב-ראש חזר לגיטו מדוכא. הוא לא ניסה להרגיע את היהודים כפי שנהג תמיד. הוא דיבר דברים גלויים ואמר שהמישחק אבוד והולכים לחסל את כולנו.
מהמיקלט שמעתי את הזעקות והבכי שהגיעו מהגיטו. רבים התאבדו. כאשר היה ברור לכולם שתוך זמן קצר ירצחו את כולם הוחלט שלא להקל על הרוצחים את המלאכה. ניתנה הוראה ברורה: כאשר תישמע היריה הראשונה כל אחד יצית את ביתו והכול יפרצו את הגדר ויברחו לכיוון בית-הקברות. מבית-הקברות יתאמץ כל אחד להגיע ליער הסמוך.
היה ברור שרבים ימותו בפעולה הזו, אבל אם יצייתו לגרמנים, כולם ימותו. "לא נלך כצאן לטבח!". צעירים מיהרו לחלק נפט לבתים. היו שמועות שיש גם מיספר כלי-נשק בגיטו. האם זה יעזור? מי יודע? דבר אחד היה ברור: לא יהיה להם קל לחסל אותנו. היום עבר במתח ובשמועות. כשהחשיך, נשמעו יריות ומייד פרצו זעקות אימים שכמותן לא שמעתי בחיי. מטח היריות גבר-והלך. הזעקות נדמו כמו לפי פקודה ובן-רגע הוצת הגיטו. הכול מסביב בער. ישבתי במיקלט מלא חרדה. לא יכולתי לצאת ולשתף את עצמי בנעשה בחוץ. פתאום שמעתי איוושה קלה ברפת ואחרי כמה דקות שמעתי את קולה הרך של בתי האהובה. היא באה אלי בלאט וביקשה שארשה לה להכנס אלי למיקלט. היא פחדה פחד נורא מהאש העצומה שהקיפה כל מה שהיה סביב ומהיריות שהדהדו באוויר. מעליית-הגג היא ראתה את כל מה שהתרחש בגיטו.
עד-היום איני יכול לסלוח לי על קשיחותי אז, שלא הכנסתי את חנהילה למיקלט שלי למרות כל הפצרותיה. אין-ספק שבאותה שעה עשיתי אל השיקול הנכון. אם המנהל יבוא לבקר אצלה ולא ימצא אותה הוא יגלה את המיקלט השני ואז הכול אבוד. אבל אסור היה לי לעשות שיקולים הגיוניים נוכח הפחד של בתי. התחננתי בפניה וביקשתי שתחזיק מעמד ותעשה מאמץ ותשוב למיקלט בעלית-הגג. הבטחתי לה שאם נהיה בסכנה אבוא אליה. דיברתי איתה כפי שמדברים לבין-אדם מבוגר. חנהילה הבינה את מצבנו. היא חזרה לעליית-הגג, למיקלט. האש הלכה והתפשטה. חשתי שאנחנו בסכנה. גם הבית שלנו עלול היה להידלק. החלטתי שאם השריפה תגיע לביתנו אעבור למיקלט של חנהילה ונישרף יחד.
שוטרים רבים שוטטו ברחוב ויהודי שהופיע נורה במקום. הגיטו בער כל הלילה. בבוקר התחילה האש לדעוך. דאגתי היתה נתונה לבתי. היו רגעים שחששתי שמא היא מתה מפחד. היא היתה סגורה לבדה במיקלט. אני מודה שבאותו זמן הסחתי דעתי מאחיותי ומיתר קרובי משפחתי שהתענו בגיטו ואולי כבר לא היו בחיים. רק על הילדה חשבתי וכל רגע היה כנצח. לבסוף שמעתי שנפתחה הדלת ואשת-המנהל יצאה מהבית. מן-הדין היה שתלך לבקר את הילדה אחרי לילה איום כזה, אבל היא הלכה קודם-כל להאכיל את העופות. אלה היו קרובים לה יותר. אמנם דיברה על אימוץ, אבל לבה לא היה לב אם.
חיכיתי בקוצר-רוח עד שנתפנתה לבתי וסוף-סוף זכיתי לשמוע את קולה הערב של הילדה. אבן נגולה מלבי. כששמעתי את צעדי בעלת-הבית שירדה מעליית-הגג ונכנסה לביתה. עליתי למיקלט. בתי עדיין היתה אחוזת-פחד מהלילה הנורא, מהאש שהיתה מסביב ומהיריות. כל הלילה היא ישבה בפינה חשוכה בעיניים עצומות שלא לראות את האש החזקה. לבסוף נרדמה.

אשת המנהל סיפרה לה שלא נותרו יהודים בטוצ'ין וכי גירשו אותם לקייב לעבודה. אישרתי את דברי המנהלת, אבל שנינו ידענו שאין זו אמת.

חשתי צורך דחוף לדעת מה קרה בגיטו באמת. אולי נשאר מישהו מהמשפחה או הידידים? ומה עלה בגורלן של אשתי ובתי הקטנה שהלכו לכפר? ההגיעו בשלום? אבל יציאה החוצה פירושה היה מוות.

מעליית-הגג יכולתי לראות את ההרס. הכול היה שרוף ורק שני בתים נשארו: ביתו של חיים-לייב חייט הסנדלר וביתו של ברל זלצמן. בין ההריסות היו מוטלות עשרות גוויות של מבוגרים ושל ילדים. שוטרים אוקראינים ואנשי ס.ס. ניצחו על העבודה שביצעו מרצחים אוקראינים. האוקראינים היו מעמיסים את הגופות על עגלות ומובילים אותן אל הבורות שהוכנו-מראש ואוקראינים אחרים אספו מטלטלים שונים שנשארו בין ההריסות. ראיתי את עירי שנחרבה בן-לילה על בניה.

פתאום ראיתי שני שוטרים מובילים את שבסל מרקוס. הוא הלך ראשון ובידו את. הם דחפו אותו וחבטו בו בקתות-רוביהם ואחר-כך הכריחו אותו לכרות קבר לעצמו ורצחו אותו. כך הוציאו כל פעם מיסכנים אחרים ממחבואיהם. אוקראינים שוטטו בין בתי היהודים שהיו מחוץ לגיטו, חיפשו בבתים וחפרו באדמה ומפעם-לפעם גילו חפצים מוחבאים שונים. הם חיפשו "אוצרות" כדי להתעשר מחורבנם של שכניהם-בעבר.

נשארתי עם בתי במיקלט כל אותו יום. שכחתי שיומיים לא בא אוכל אל פי. לא חשתי רעב. בתי עמדה על כך שאוכל איתה. חזרתי למיקלט השני שברפת. עכשיו עינו אותי המחשבות על גורל בני המשפחה והידידים. חרדתי גם לגורלן של אשתי ובתי הקטנה שהתחבאו אצל פאבלו.

מה ניתן היה לעשות? האם יכולתי להחיש להם עזרה כלשהי? ממילא היה אסור להישאר במיקלט. המנהל עלול היה למצוא אותי בבית ואז היה בא הקץ. אף-על-פי-כן נאלצתי להישאר שם מספר ימים. כל יום ביקרתי אצל בתי והיא התחלקה איתי באוכל שהביאו לה. כשבאתי אליה בשבת היא סיפרה לי בשמחה שאשת-המנהל הבטיחה להחזיר אותה לבית אחרי-הצהרים. כבר אין פוגעים ביהודים. לא האמנתי לסיפוריה של גברת לומאצקה, חשבתי שהיא רוצה לעודד את חנהילה ולכן היא מספרת לה דברים שאינם מתקבלים על-הדעת. אחרי-הצהרים חנהילה אמנם היתה בבית עם הגברת.

חנהילה מצאה שעת-כושר להתחמק מהבית ולהגיע בזהירות למיקלט שלי שברפת. היא סיפרה לי שראתה בחוץ את שמאי שפרינץ ואת אשתו זלדה. שמחתי שנותרו יהודים בעיר, אבל יצאתי מתוך ההנחה ש"אין להאמין לכלב" ואסור לסמוך על דיבוריהם של הרוצחים. נשארתי עוד יומיים במיקלט.

ביום שני, שבוע אחרי יום-כיפור יצאתי מהמיקלט ונכנסתי לבית בדלת הקידמית, כאילו רק עכשיו הגעתי מאי-שם. גברת לומאצקה נבהלה מהופעתי. השאלה הראשונה ששאלה היתה: "איך? איך שרדת?" אמרתי שהייתי ביער. חיבקתי את חנהילה, כאילו לא ראיתיה כל השבוע. הגברת סיפרה לי שהשמידו את היהודים באכזריות ובפראות. היא ובעלה עברו חוויה קשה כשהכול מסביב בער. היא לא תופסת איזה נס קרה שהבית לא נשרף! האש היתה קרובה והרוח הפריחה את הלהבות מעל לבית. הם שכבו כל הזמן על הריצפה ופחדו לקום, משום שירו מסביב. היא סיפרה שמכבי-אש הגיעו מרובנה לכבות את האש הגדולה. מה בדיוק קרה בגיטו? היא לא ידעה לספר. היא שמעה שיהודים רבים ברחו מהגיטו הבוער. נדמה היה לי

שהיא כאילו מצטערת שיותר מדי יהודים ברחו... היא הגישה לי אוכל.
בלעתי את האוכל ויצאתי לרחוב לחפש יהודים. הלכתי מהר. רגלי רעדו מפחד, הייתי נפעם ונרעש בראותי את עיי החורבות. הבתים הבודדים שלא נשרפו, נראו כמו גופות עירומים. הדלתות והחלונות הוסרו. ברחוב התגלגלו שברי רהיטים. באוויר נישא ריח של נוצות שרופות ואולי של גוויות חרוכות. נכנסתי בקוצר-רוח לביתה של בלומה ספוזיניק. אמרו לי ששם נמצאים יהודים ששרדו. בחדר הראשון ראיתי אישה זקנה במצב של גסיסה. היא סבלה מכוויות איומות, עד-כי לא יכולתי להכיר אותה. זעקותיה היו קורעות-לב. לצידה שכבו על קש מלוכלך חמישה תינוקות בני שנה שצרחו מרעב ומצמא. הוריהם נרצחו והם נשארו. לא היה מי שיטפל בהם. בחדר השני היו למעלה מעשרים יהודים במצב של אפיסת-כוחות. ביניהם היו יצחק שיינפלד, אשתו ושתי בנותיהם. הם היו בהכרה מלאה ויכולנו לשוחח על מצבנו. התחבקנו ובכינו.
הם סיפרו לי ואני סיפרתי להם על שבוע האימים שעבר עלינו. הם ראו את הזוועות. הם היו עדים לרציחתה של אחותי הבכירה מרים. על גורלם של יתר בני-משפחתי לא ידעו.
פגשתי שם גם את שמואל סגל הסנדלר, את ישראל-יעקב שקולניק ואת אשתו רויזל, את אהרון סוקניק, הרשל בנו של הילל מלמד שהיה עם עוד ילד, את אייזיק בן ירחמיאל ואת אשתו, טייבל בתו של שיקה זייציק עם חתנה, את אסתר אשתו של יחיאל פינקלפרב עם תינוקה ואת חנציה ברגרמן עם שתי בנותיה. בעלה מרדכי קשטן התאבד. מפיהם נודע לי שבעת שריפת הגיטו נהרגו ונחנקו למעלה ממאה אנשים. למעלה מאלפיים יהודים הצליחו לברוח במהומה. ביום חמישי ושישי אחרי שריפת הגיטו אספו האוקראינים אלף יהודים בטוציין, ביניהם פצועים וחלשים, הובילו אותם לבורות שהוכנו מראש וירו בהם שם. אחרי שריפת הגיטו היו האוקראינים חוטפים יהודים שלא הצליחו למצוא מיסתור. היו מרכזים אותם בטוציין באחד הבתים וכשמיספרם היה מגיע לעשרות אחדות היו מובילים אותם אל הבורות ויורים בהם. בחיפוש יהודים ובהבאתם למשטרה עסקו אזרחים אוקראינים שקיבלו תשלום מרכוש היהודים שנשדד. ביום שישי אחרי-הצהרים הועמדו כפריים לכסות את הבורות עם גופות הקורבנות.
היהודים החיים שניצודו בימים הבאים היו מובאים אל אחד הבתים שלא נשרפו ושם חיכו למותם. גם אלה שמצאתי בביתה של בלומה ספוזיניק היו מהניצודים על-ידי האוקראינים. הם ידעו שכל רגע עלולים להוציא אותם להורג ואפילו השלימו עם גורלם. בהיותי בביתה של ספוזניק נכנס פנימה קצין ס.ס. וקרא באוזניהם צו שלא יוציאו אותם להורג. הוקצו להם שני בתים ורק בהם יהיו חייבים לחיות, ויהיה עליהם להירשם במשטרה.
האנשים לא האמינו למשמע אוזניהם. השמחה היתה גדולה. ואני עומד ותוהה, האם זה חלום? בינתיים הגיעו שני אוקראינים עם שני תינוקות שמצאו בדרך. התינוקות בכו. היהודים לא היו מסוגלים לקבל את התינוקות משום שלא היה להם שום מזון. הפקיד שבא לרשום את היהודים ציווה עליהם לקבל את התינוקות והבטיח לדאוג למזון בשבילם.
הפקיד הלך. כעבור זמן-מה התקרבו לבית שני שוטרים אוקראינים. כשראיתי אותם מבעד לחלון ברחתי למחסן והסתתרתי בעליית-הגג. כשירדתי כבר לא היו התינוקות בבית. סיפרו לי שהשוטרים קראו לשמונה יהודים, נתנו להם כלי-חפירה וציוו עליהם לחפור בור בבית-הקברות. לשם העבירו בעגלה את כל התינוקות ללא הורים. הם ירו בילדים והכריחו את היהודים לכסות את קברם.

החלטתי לברוח מהבית ההוא ומהעיר. יצאתי בחשאי והגעתי לביתי לשעבר. המראה המזוויע בבית ספוזניק ליווה אותי בלי להרפות. רעדתי מפחד. אמרתי לבתי שאעשה נסיון להגיע לפאבלו לראות מה שלום אשתי ובתי הקטנה. בפרידה ביקשתי אותה שתיזהר כל הזמן ותישמר לנפשה. יצאתי לדרך מלא חרדה. לא ידעתי אז שזאת היא פרידה לתמיד.

בדרך פגשתי יהודים שחזרו העירה אחרי ששמעו שלא יפגעו עוד ביהודים. ביניהם היו אברהם למדן שהיה עושה חבלים וישעיהו רוטצימרינג הספר. למזלי הגעתי לביתו של פאבלו בשלום. קשה לתאר את פגישתי עם אשתי ובתי הקטנה. אשתי היתה בטוחה שלא תראה אותי עוד. סיפרתי לה מה שהיה ידוע לי על האסון הגדול. אשתי סיפרה לי על הפחדים והייסורים שעברו עליה כשראתה את הגיטו בוער ושמעה את הזעקה המרה של היהודים. גם פאבלו היה אחוז פחד כשראה את הגיטו עולה באש אבל הוא עשה הכול להרגיע את אשתי ואת בתי. הוא התייחס אליהן באדיבות ובעדינות. הוא העביר אותן למתבן והסתירן בין שקי התבואה והקש. כשהיה להן צפוף וחם הוא העלה אותן על ערימת השחת באותו המתבן. שם גם פגשתי אותן כשבאתי לכפר. כל הזמן הביא להן פאבלו אוכל ומשקה. נוכחתי לדעת שפאבלו הוא בן-אדם, איש טוב מאין כמוהו. הוא סיכן את חייו ואת בני-ביתו. איש עדין-נפש כזה לא ראיתי כל חיי. הוא לא היה מאושר מבואי וחשש שמא ראו אותי שכניו. הרגעתי אותו שאף אחד לא הבחין בי.

הוא אמנם נזכר שביקשתי מחסה לתקופה קצרה אבל הסכים כמובן שנישאר שלושתנו עד שיימצא מוצא אחר. הבטחתי לפאבלו שכאשר יתאספו יותר יהודים מטוציין נצטרף אליהם. חשבנו שהישועה קרובה ונשארנו בביתו. לא עלה בדעתנו שנישאר זמן רב, עד סוף המלחמה. פאבלו דאג למחסורנו והגיש לנו אוכל ביד רחבה. אבל לא יכולנו שלא לראות שאשתו רוגזת על הצרה שהביא לביתם. פאבלו היה מפוחד נורא וחשש מהלשנה. והעיקר: ידענו שפאבלו הוא איכר עני המפרנס בקושי את משפחתו והאוכל שהוא נותן לנו נחסך מפיות בני-ביתו. ביום שישי, 2.10.1942 ישבנו במתבן והחלטנו לעזוב ולחזור לטוציין. פתאום נשמעו יריות מכיוון טוציין. היינו נבהלים. פאבלו בא להרגיע אותנו. ניסינו לנחש את פשר היריות שהתגברו והלכו. היתה מועקה בלב. בכינו. פאבלו עשה כמיטב יכולתו לעודד אותנו. הוא פנה אלינו ברגש של רחמנות והשתתפות בצער. לבסוף אמר שיילך לטוציין להיוודע מה נשמע. הוא חזר מדוכא ואמר לנו שאנחנו נשארים אצלו, משום שאין לנו לאן ללכת. פאבלו סיפר כי הודעת הגרמנים שהופצה בציבור כי יהודים רשאיים לחזור העירה ולא יפגעו בהם, היתה מעשה-תרמית זדוני. כ-300 נפש התלקטו מחדש בטוציין. באותו יום שישי בשעה מוקדמת הופיעו אוקראינים וגרמנים בעיירה. הם הובילו את כל היהודים לבית-הקברות, ירו בהם וקברו במקום.

אמרנו לפאבלו שאנחנו עוזבים את ביתו כי אין זה לפי יכולתו לפרנס אותנו, שהרי הוא נותן לנו את לחמו. תשובתו היתה שבעת כזאת הוא לא יגרש אותנו מביתו. פאבלו חשש שמא אחד השכנים יודע על קיומנו ועל כן הכין לנו מיסתור בתוך ערימת-קש בחצרו. כך נאלצנו להתקיים כמו חיות בתוך הקש. היה צפוף. ביום היה חום נורא וריח דוחה נישא מהכלי שבו עשינו את צרכינו ושהיה לידנו כל היום. בלילה היה פאבלו מרוקן את הכלי. היה מאוד לא נעים שפאבלו נאלץ לשרת אותנו בצורה כזו. ישבנו בתוך הערימה מיספר שבועות. לא התרחצנו ולא החלפנו בגדים. הופיעו כינים. קיבלנו גרדת. נאלצנו להתרגל לצורת-חיים זו. עשינו חור קטן בגוש הקש כדי לקבל קצת אור ואוויר. היינו מפשיטים את בגדינו ופולים כינים. מצבנו התדרדר מיום ליום.

פעם בא אלינו פאבלו, כולו חרדה ופחד וביקש שנעזוב את משקו. הוא רצה להביא אותנו ליער והבטיח להביא לנו אוכל מפעם-לפעם. הוא הצטדק. יש לו שכנים רעים ואם יגלו שאנחנו בחצרו יבוא הקץ עליו ועל משפחתו. על שיבה לטוצ'ין כבר לא חשבנו. אמנם, יומיים אחרי רצח ה-300, שוב פורסם כי יהודים ששרדו רשאיים לחזור העירה. היה ברור שזאת תרמית חדשה אבל בשום מקום לא נמצא מחסה ולא היה אוכל וכל אוקראיני שפגש יהודי שדד אותו והסגיר למשטרה וקיבל ממנה קילוגרם מלח. בלית-ברירה ומתוך יאוש חזרו היהודים העירה. ושוב נתלקטו קרוב ל-200 נפש. ב-13.10.1942 רצחו אותם. התכסיס חזר על עצמו שוב ושוב. אחרי כל חיסול היתה מתפרסמת הודעה שמותר ליהודים לחזור ואלה שבאו כוונתם היתה לגמור עם הסבל ועם החיים.

ב-4.11.1942 היתה השחיטה האחרונה. אז נרצחה גם בתי היקרה חנהילה ז"ל. אחרי השחיטה ההיא פורסם צו, לפיו כל שיתן מסתור ליהודי יוצא להורג עם בני-ביתו ומשקו יישרף. צו אחרון זה הפיל אימה על פאבלו והוא בא ללחוץ עלינו שנצא בלילה ליער. הוא לא יכול לראות אותנו בבכיינו ועל-כן עזב אותנו לנפשנו וסתם את הפתח בשק.

עברו מיספר ימים. כל הזמן חשבנו על מוצא מהסבך. רצינו לשחרר את פאבלו הטוב מהלחץ ומהפחד שגרמנו לו ולמשפחתו. פתאום שמענו את נביחות הכלב שהיה קשור אל ערימת-הקש שלנו. ידענו שהכלב נובח רק על זרים שמתקרבים. ואמנם, תוך דקות ספורות ראינו דרך הרווחים שבקש שני שוטרים אוקראינים מתקרבים אלינו. הם סובבו בחצר והתעכבו ליד הערימה שלנו. הם חקרו את פאבלו אם ישנם אצלו יהודים ואולי אצל השכנים. פאבלו היה קצת במבוכה, אבל אמר שמזמן הוא לא ראה יהודים בסביבה. השוטרים טענו כי שדיווחו להם כי בסביבה נמצאים יהודים ומוטב שיודה בכך. פאבלו הכחיש בכל תוקף. השוטרים הלכו.

כעבור שעה קלה ראיתי שוטרים אוקראינים שהובילו את לייבל ברימן ואת אשתו המורה גניה, ילדם בן השנתיים ואחותה של אשתו. אחר-כך נודע לפאבלו שמצאו אותם בערימת-קש כמו זו שלנו במשק קרוב.

המצב החמיר. קרו מקרים שמשפחות נוצריות שלמות הוצאו להורג, בעוון הסתרת יהודים. לא יכולנו עוד להישאר. אם גילו יהודים בערימת קש, אין ספק שיגלו גם עלינו. כלו כל הקצים. היו רגעים שהיאוש השתלט עלינו וחשבנו להתאבד כולנו בטביעה בנהר הסמוך. פחדנו ללכת ליער משום ששמענו כי האוקראינים מתעללים ביהודים שהם מגלים, דורשים מהם לספר על יהודים נוספים בסביבה ולוחצים עליהם שיגלו איפה הסתירו את רכושם. שמענו על יהודים שנתפסו על-ידי השוטרים והתחננו שיירו בהם ובלבד שלא יוסיפו לענותם.

ערב אחד הביא לנו פאבלו אוכל ואמר שהוא רואה כי אין לנו לאן ללכת. הוא גם מבין את פחדנו מהחיים ביער. הוא החליט לחפור בור בתוך המתבן שישמש לנו כמיקלט עד יעבור זעם. הצטרפתי לפאבלו. חפרנו בור כל הלילה ליד המתבן והכניסה אליו היתה מהמתבן. את החול שהוצאנו שפך פאבלו לנהר כדי שלא יהיה סימן לחפירה. באותם ימים כל שינוי בשטח עורר חשד. עוד באותו לילה עברנו לבור. התנאים היו איומים. היו רטיבות וחוסר אוויר.

כשסיפרתי לפאבלו על הקשיים החדשים שנתגלו, הציע שנתחפר בתוך הקש שבמתבן. וכך עשינו. יכולנו רק לשכב. כשישבנו היו ראשינו בתוך הקש. כך חיינו בתוך הקש 16 חודשים. היום איני תופס, איך החזקנו מעמד. כששכבנו, תפסנו את כל השטח ואם אחד רצה להסתובב, נאלצנו שלושתנו להסתובב. גם הכלי לעשיית הצרכים היה כל הזמן בד' אמות שלנו ונדף ממנו

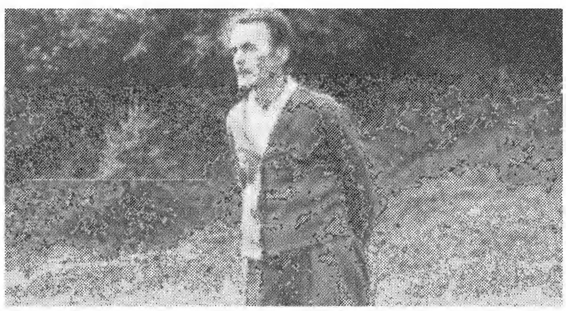
ריח צחנה. הבאנדרובצים הסתובבו בסביבה וביקרו בחצר ובאותם ימים לא יכול היה פאבלו להוציא את ה"כלי" שהתמלא. החום והצחנה היו ללא-נשוא. כינים ופרעושים הציקו, ביקורי עכברים היו דבר יום-ביומו.

עשינו חריץ צר בלוח של קיר המתבן כדי שיחדור קצת אור. היה זה אור קלוש שבעזרתו יכולנו לנקות קצת את בגדינו מהכינים ומהרמשים למיניהם. התרגלנו לאפילה וכאשר יכולנו לצאת החוצה לא סבלנו את האור. רגלינו התנפחו ושותקו מחוסר תנועה ומתזונה לקויה. לפעמים ניסינו לצעוד כמה צעדים ואז נאלצנו להיאחז בקירות המתבן.

מצבו הכלכלי של פאבלו היה ירוד. המשק היה זעיר והילדים היו קטנים והוא עבד לבדו. אין פלא שלא היה באפשרותו לפרנס אותנו. מזוננו העיקרי היה תפוחי-אדמה שבושלו עם הקליפה ועם הבוץ. היה חבל על כל פירור. תמיד היינו רעבים. מוזר שכל הזמן לא חלינו. אשתי סבלה ממחלת כבד ותמיד היתה בפיקוח רפואי. בזמן המלחמה התחסנה ולא היה לה אף התקף.

פאבלו היה זהיר. קרה שסבלנו מהחום בקיץ והוא לא הביא לנו מים משום שראה ילדים משחקים בקירבת-מקום והם הרי יכלו לספר להוריהם.

מה מוזר שלא רצינו למות, למרות התנאים הנוראים, למרות אבדן כל תקווה. לא פעם ריחף מעלינו המוות. המשטרה האוקראינית ערכה חיפושים וכשהצליחו לתפוס יהודי, היו מגבירים את החיפושים בהנחה למצוא בקירבת-מקום יהודים נוספים. והיתה צרה נוספת: ה"באנדרובצים". היו אלה פארטיזנים אוקראינים שרצחו יהודים. יום אחד החליטו לסדר מחסן-נשק במתבן של פאבלו. איזו שכנות טובה!...

פאבלו גיראסימצ'ק שהציל את משפחת הומוט

אנחנו ופאבלו, יחד היינו שרויים בפחד מתמיד. החשש היה כפול: הבאנדרובצים עלולים לגלות אותנו ומאידך, הגרמנים עלולים לגלות את מחסן-הנשק של האוקראינים. כך וגם כך אנחנו נהיה הקרבנות. הסכנה היתה מוחשית. פאבלו לא יכול היה להתנגד לבאנדרובצים כי הם לא אהבו התנגדות לדרישותיהם. כך ארבה לנו הסכנה יום-יום. מעל לכוחותי הוא לתאר את כל הארועים מלווי המתח שעברו עלינו במשך שנה וחצי, תקופת שהותנו אצל פאבלו. אספר רק על שני מקרים כשחשבנו שהנה-הנה הסוף.

מי שמאמין בנסים יכול להגיד שזה היה נס. לי אין מה לומר. יום אחד הופיעו אנשי ס.ס. במשאית בחצר. פאבלו לא היה אותה שעה במשק. הגרמנים רצו לקחת שחת. כשלא מצאו את בעל-הבית נכנסו למתבן והתחילו להוציא את השחת ששימשה לנו מגורים והסוואה. ראינו שהם כבר מתקרבים אלינו. חשנו שכל רגע הם עלולים לתקוע בנו קילשון ולגלות אותנו. לא היו לנו אשליות. זה הסוף המר. תקוותי היחידה היתה שאולי לא יתעללו לפני שירצחו.

לרגע דימיתי שאני חש את ידיהם על גבי. באותו רגע קריטי הופיע המלאך הטוב פאבלו. הוא היה נורא מבולבל אך התעשת מהר והעמיד פנים כנות של ידיד הגרמנים. הוא אמר להם שמסוכן לתת לסוסים שחת מעופשת. ותוך-כך הוביל אותם לחצרו של אביו ונתן להם את מבוקשם משם.
המקרה השני קרה כשהגרמנים כבר היו בנסיגה. עד-היום קשה לי לתפוס איך הם לא תפסו אותנו! אולי הם פחדו מאיתנו! הגרמנים חפרו חפירות-הגנה לאורך הנהר וקבעו את המיפקדה בביתו של פאבלו. 15 חיילים התמקמו במתבן ל-12 ימים. הם התפרשו על ערימת השחת שמתחתיה שכבנו. כל אותו הזמן היינו במצב-הכן. ידענו שאסור לנו להשתעל או להתעטש. מילא, אני ואשתי היינו ערים כל אותו הזמן, אבל הילדה היתה בת שמונה וגם עליה היה להיזהר. היינו רעבים וצמאים. לפאבלו לא היתה הזדמנות להתקרב אלינו. השומרים הסתובבו בלילה מעל לפתח שלנו. שוב מעשי נסים.
כאשר סוף סוף הסתלקו הגרמנים הפך האזור לגיהנום. התנהל קרב תותחים מעל לכפר. פגזים התעופפו מעלינו ונפלו בחצרות. התושבים ברחו ליער. גם פאבלו ומשפחתו ברחו. בכל פעם פרצה דליקה באחת החצרות. אנחנו שכבנו כ"משקיפים" וראינו את האש סביבנו. שוב מעשה-נסים: המתבן שלנו לא נדלק.
האמת היא שלמרות הסכנה מהפגזים ומהאש היתה לי ממש הנאה. שמחתי לאידם: גם בשובקוב האוקראינית, האנטישמית, בוערים בתים. מובן שאין כל השוואה בין האש שאחזה בטוצ׳ין לבין האש שפרצה בשובקוב, אבל שיחושו גם הם ולו במיקצת-שבמיקצת. הקרבות באזור לא ארכו זמן רב. ב-15.2.1944 שוחרר האזור על-ידי הצבא האדום.
נשארנו עוד מיספר ימים במחסה. חיכינו שיתייצב השלטון במקום. הרוצחים עוד השתוללו בסביבה. רצינו לדעת אם ישנם יהודים בסביבה ואיך מתייחסים הסובייטים ליהודים. כעבור מיספר ימים נודע לפאבלו שבטוצ׳ין נתלקטו יהודים ספורים. התחלנו בהכנות של שיבה לעיירתנו החריבה.
הצטרכנו להתרגל ללכת לאורך הקירות. הרגליים לא צייתו לנו. עדיין נזהרנו שלא ייוודע עלינו בכפר. הרוצחים האוקראינים רצחו יהודים ללא-רחם, הם פחדו שהיהודים ששרדו יעידו נגדם. ואכן, היו יהודים שעברו את כל מדורי הגיהנום הנאצי ונרצחו על-ידי האוקראינים אחרי השיחרור. נפרדנו מפאבלו ומבני-ביתו ושמנו פעמינו לטוצ׳ין.
אני חוזר ומעלה על-נס את יחסם האציל של פאבלו ואשתו כלפינו. לא זו בלבד שלא לקחו מאיתנו תשלום בעד כל מה שעשו למעננו אלא גם נתנו לנו בגדים וצידה לדרך. כשהגענו לביתם אשתי נתנה לפאבלו שעון-זהב. עכשיו כשעזבנו הוא החזיר את השעון. שניהם פאבלו ואשתו היו מאושרים כאשר ראו אותנו יוצאים מביתם אחרי כל הימים הנוראים שעברו עלינו.
בטוצ׳ין מצאנו 12 יהודים. קשה לתאר את הפגישה עם שרידים מעדה יהודית ערה ופעילה כפי שהיתה קהילתנו. איש-איש סיפר את סיפורו העצוב. בכינו כשזכרנו את יקירינו שנרצחו במיתות משונות. ואז חשנו את הבדידות האיומה. הסתדרנו כולנו בבית אחד ליד המשטרה הרוסית. כנופיות המרצחים השתוללו באזור ופחדנו מהתקפת-פתע. ערנותה של המשטרה הרוסית היתה ללא-דופי. לילה אחד הם עצרו כנופיה עם נשק ורימוני-יד ליד הבית שבו התגוררנו. שבוע אחרי שהגענו לטוצ׳ין חלו אשתי ובתי בטיפוס. חומן היה גבוה ומצבן היה קשה. רופא לא היה.
גוייסתי לצבא האדום. לא הועילו תחנוני שאשתי חולה ואין מי שיטפל בה ואני עצמי תשוש

מכל מה שעבר עלי. ב-20.3.1944 נשלחתי ברגל עם קבוצת מגוייסים אוקראינים לרובנה. בשבילי היה זה מסע מפרך. מרובנה נשלחתי לבריאנסק. שם הוצבתי ליחידת מילואים. עברנו טירונות. כל הזמן התייסרתי שאשתי ובתי נשארו חולות ואין מי שיסעד אותן בחולין. עבר עלי משבר קשה. מפעם-לפעם התעוררו בי הרהורי יאוש. רגע חשבתי שמוטב היה אילו הייתי ניספה עם יתר בני-עירי. עברו חודשיים ואז נפוצו שמועות שישלחו אותנו לחזית למערב פולין. רבים אכן נשלחו לחזית. אותי שלחו לסטאלינגראד לעבוד במיפעל תחמושת. נפסלתי לחזית מפאת גילי. כעבור זמן-מה ביקשתי חופשה לבקר את משפחתי וקיבלתי 10 ימים. תנועת הרכבות היתה משובשת ודרכי הביתה ארכה שמונה ימים. הייתי משוכנע שאסתדר עם מפקדי כשאחזור ליחידה. אבל יום אחד הלכתי עם אשתי והיתה ביקורת תעודות. התברר שהחופשה שלי נגמרה ונעצרתי כעריק. ב.נ.ק.ו.ד. אמרו לי שצפוי לי מאסר של 8 שנים. במאמצים רבים הסכים ראש הנ.ק.ו.ד. שעד למאסרי אוכל לישון בבית. הגעתי הביתה ומייד יצאתי ברגל לרובנה.

אשתי הצליחה להשיג נהג שהסיע אותה ואת הבת לרובנה. הצלחנו להצטרף לקבוצת פליטים שחזרו מרוסיה. נסענו ברכבת לחלם. כל הדרך פחדנו. חששנו שמא יגיע מיברק ויעצרו אותי. בחלם נשמנו לרווחה. יצאנו מתחום רוסיה והיינו בפולין. דווקא באותו יום הפציצו הגרמנים את חלם ובמיוחד את תחנת-הרכבת. היתה הרגשה מוזרה. איזה ביש מזל. אחרי כל מה שעבר עלינו, רעב, שכול, פחד וכו׳ - למות בהפצצה...

באפריל 1945 עברנו ללודז׳. פגשנו שם מכרים רבים. בספטמבר 1945 יצאנו עם קבוצת יהודים בדרכי ה״בריחה״ לאוסטריה. היו לנו תעודות מזוייפות של הצלב האדום. חצינו גבולות ברגל. לאשתי היה די קשה משום שהיתה בהריון.

אחרי טלטולים רבים הגענו ללינץ. שיכנו אותנו ב״בינדר מיכל״ באזור האמריקני. קודם-לכן היה זה מחנה של קציני ס.ס. התנאים היו טובים. ב-29.10.1945 נולד לנו בננו מיכאל. ערכנו לו ברית-מילה בפאר רב. לברית באו יהודים רבים משום שהיתה זו השמחה הראשונה אחרי המלחמה.

באוסטריה נשארנו שלוש שנים. בינואר 1949 הגענו לארצות-הברית. התחלנו להסתדר בתנאי-חיים נורמליים. בתנו גמרה את בית-הספר התיכון יחד עם בנות-גילה אף-כי החסירה ארבע שנות-לימוד. בננו שנולד באוסטריה כבר לומד בכיתה א׳. ואנחנו מקווים לתת לו חינוך יהודי טוב. אנחנו מאושרים שהגענו לארצות-הבית, ארץ שכל אזרח מרגיש בה חופשי ויכול להנות משוויון-זכויות מלא. אין אנו שוכחים את האסון הכבד שפקד אותנו ואת היקרים והאהובים שעונו ונרצחו על לא עוול בכפם.

אנחנו אסירי-תודה לידידנו הטוב פאבלו גירסימצ׳וק ולא שוכחים אותו אפילו לרגע. הוא ומשפחתו סיכנו את חייהם והצילו אותנו ממוות בטוח. למרות כל מאמצינו לא הצלחנו ליצור איתם קשר. אני מוכן לשלם כל מחיר ואפילו להסתכן כדי למצוא אותם ולגמול להם על מעשיהם הטובים. לצערנו הרב הדבר הוא קשה משום שהם נמצאים מאחורי ״מסך הברזל״. שמענו שגירשו את כל האוקראינים מאזורנו לסיביר. לאחרונה נשאו מאמצי פרי. הצלחנו לאתר את מצילנו פאבלו ואת משפחתו. אנחנו מקיימים עימהם קשרי מכתבים ונדאג לעזור להם כמיטב יכולתנו. אנחנו שמחים לקבל ידיעות טובות מישראל משתי אחיותי עם משפחותיהן מהארץ. מכל המשפחה הענפה של אשתי שרדו בן-הדוד שמחה שניידר החי עם משפחתו בפתח-תקוה ובת-דוד מניה חרבש הגרה עם משפחתה בראשון-לציון.

שרה טורוק

שרה טורוק בת זובה וצבי מלמד, נולדה בטוצ'ין, ב-1931 ועברה בילדותה עם משפחתה לקריפה. דברי עדותה ניגבו בינואר 1990.

אמי היתה ילידת טוצין, בתם של עקיבא ושיינה זילברברג. אבי היה יליד קריפה. הורי הסתדרו בקריפה ליד משפחת אבי. היתה להם חנות למימכר בדים. היו לי אחות טובה ואח שלמה. בשנת 1937 התחלתי ללמוד בבית-הספר הממלכתי.

עם כניסת הסובייטים בשנת 1939 סגרו הורי את החנות ואבי עבד בעבודות מזדמנות. אני מניחה שהורי הסתירו את הסחורה שנשארה בחנות. בעת שלטון הגרמנים יכולנו להשיג מזון תמורת בדים שההורים הסתירו.

עם פרוץ המלחמה בשנת 1941 היתה מבוכה בין היהודים. צעירים אחדים ברחו לרוסיה. רוב היהודים ציפו שיוכלו להסתדר עם הגרמנים ובמיוחד עם שכניהם האוקראינים.

אני זוכרת שיום אחד שלחו הגרמנים את אבי לכפר לאסוף תפוחי-אדמה. באותו זמן פשטו חיילים ברחוב היהודים ותפסו יהודים. אמא חששה שיהרגו אותם. גרמנים נכנסו גם לביתנו וקראו לאבי. אמא הסבירה להם שהגרמנים שלחו אותו להביא תפוחי-אדמה. בינתיים חזר אבא הביתה והגרמנים באו שוב לחפש אותו. אבא הצליח להסתתר בבית וכשהלכו, ברח בדלת האחורית לשדות. רצתי אחריו. הביתה לא יכולתי לחזור כי הרחוב היה מלא גרמנים. נכנסתי לביתם של קרובי-משפחה ונשארתי שם כל הלילה.

אהרון גרושקה

אבא הסתתר בביתו של איכר. למחרת בא האיכר לביתנו ואמר שאבא ביקש שיתנו לו סחורה. תמורת הבדים שאמא נתנה העביר האיכר את אבא לרובנה בעגלה מלאה קש. למחרת היום נודע שהיהודים שנתפסו נרצחו כולם. אהרון גרושקה, גיסו של אבי, היה היחיד שנפצע והגרמנים חשבוהו למת. בלילה הוא הגיע לבית משפחת פונימנסקי וסיפר על הרצח ההמוני. כשנודע למשפחת גרושקה שאהרון נשאר בחיים, הם החליטו להבריח אותו מקריפה. קרובי משפחה ברובנה שיחדו חייל גרמני, שבא במשאית צבאית לקחת את אהרון לרובנה. החייל הגיע, וראה ליד בית משפחת גרושקה התקהלות של אוקראינים. הוא לא רצה להסתכסך איתם וחזר לרובנה. אהרון נשאר איפוא בקריפה. המשפחה חששה לחייו

ובכסף רב שכרו איכר אוקראיני, שיעביר אותו לרובנה. האיכר הסתירו בעגלה ואיתו גם נסעו הוריו ואשתו. בדרך התנפלו עליהם אוקראינים. הוריו של אהרון ביקשו על נפשם ושילמו כסף. האוקראינים לקחו את כספם והציעו להם לנסוע ברחוב צדדי. שם נתקלו בכנופיה אחרת שרצחה אותם ורק אשתו של אהרון הצליחה להתחמק מידיהם בחסות האפלה. כל הלילה היתה בחצר הכנסייה ובבוקר חזרה לקריפה.

באותו זמן בא לביתנו איכר צ'כי בשם טונדה ואמר לאמי שהאוקראינים החליטו לרצוח את המשפחות של אותם יהודים שנרצחו לפני יומיים. הוא הציע לאמי שנברח בהקדם. אמא התלבשה בבגדי איכרים ונראתה כגויה. היא לקחה אותנו ואת הפרה שהיתה לנו והלכנו ברגל לרובנה מרחק 20 ק"מ. ברובנה היינו בביתו של יהודי ששמח לארח אותנו בזכות הפרה.

היינו תולשים קצת עשב בחצרות בשביל הפרה והיה לנו חלב. היה מחסור חמור במיצרכי-מזון. חלף שבוע ואמא החליטה לחזור לקריפה ולקחת משם מהחפצים שההורים הסתירו בבית. הצטרפתי אליה למסע. הייתי אז בת עשר, ילדה גדולה. כשהשגיחו השכנים באמא הזמינו אותה למשטרה שהיתה ממוקמת בבית דודי. עבר זמן ואמא לא חזרה. הלכתי לחפש אותה. כשהגעתי למשטרה ראיתי שוטר אוקראיני מכוון את הרובה אל אמא. פרצתי בצריחה. השוטר הנחית עלי מכה ברובהו וזרק אותי מהמדרגות לכביש. אמא ניצלה את הבהלה וחמקה לחדר הסמוך. שם ישב אוקראיני מכר שלנו ואמא הפעילה את תחנוניה. הוא שיחרר אותה בתנאי שתסגיר את אבא ותחזיר גם את הפרה, שהרי ליהודי אסור היה להחזיק פרה. אמא הגיעה הביתה ומיד יצאנו בדרך לרובנה.

חובה קדושה היא לי להזכיר את אחותה של אמי, דודתי חיה-לאה שנישאה ליעקב פודליסקר מראסניק. למשפחת פודליסקר היו נכסים בכפר: טחנת-קמח, חנות-מכולת ועוד. ליעקב היתה אחות נשואה. כל המשפחה המורחבת התגוררה בבית אחד. לדודתי היו שני ילדים, בן ובת. כשפרצה המלחמה ב-1941 התכוננה דודתי לברוח מהכפר עם כל המשפחה. השכנים האוקראינים ביקשו מהם שיישארו במקום ולא יאונה להם כל רע. הדודים שלי האמינו לשכניהם ונשארו. כשהופיעו הגרמנים בסביבה באו אוקראינים, הוציאו את יעקב ואת גיסו החוצה. ציוו עליהם לחפור בור ליד ביתם ירו בהם וציוו על הנשים לכסות את הבור. אחרי זאת לקחו הדודה וגיסתה את הילדים ויחד ברחו לרובנה. כאשר הם נשארו בלי כל אמצעי-קיום החליטו בלית ברירה לחזור לכפר שבו הסתירו תכשיטים ועוד מיני סחורה. בכוונתן היה לקחת איתן משהו מהרכוש, ולחזור לרובנה ולהתקיים מסחר-חליפין. היתה זאת שיטה מקובלת אצל יהודים רבים באותם הימים. האוקראינים עצרו אותן ודרשו שיגלו את האוצרות שהסתירו. הן מסרו את כל שהיה להן ובין היתר דלי מלא כלי-זהב. האוקראינים קיבלו את כל הרכוש ורצחו אותן ואת שני הילדים.

זה היה סופה של משפחת דודתי. יהי זכרם ברוך.

ברובנה היינו מיספר שבועות. אבא הסתתר כל הזמן משום שהאוקראינים חיפשו אותו. נשארנו בחוסר-כל. הסבא מטוציין עקיבא זילברברג הציע שנעבור לטוציין ונסבול ביחד. עברנו לביתו. הם בנו כוך בתוך הבית ואבא הסתתר בו כל הזמן. אמא התחילה לעבוד בבית-מלאכה לחוטי צמר שהורחב אז ביוזמתו של המהנדס גרוס. היא קיבלה כרטיס-עבודה שמשמעו אז היה כרטיס חיים. הייתי הולכת עם אמי לעבודה ותוך מישחק למדתי את מלאכת הטוויה. לא עלה בדעתי אז, שאותו מישחק יציל את חיי בבוא היום. מדי-פעם הייתי הולכת לקריפה לבקר את סבתי, אמו של אבי. הייתי מביאה משם קצת מזון שסבתא השיגה

בכפר. היה זה אז יסוד-החיים. יהודים היו מסכנים את חייהם כדי להשיג תפוחי-אדמה אחדים. פעם תפסו אותי האוקראינים ומסרו למשטרה. למזלי לא היה בידי אז שום דבר-אוכל "מוברח" ושוחררתי.
לפני ראש השנה תש"ג נודע שגודרים שטח שיהיה מיועד לגיטו. אמא סיכמה עם פולניה מהכפר שובקוב שתקבל אותי לביתה עד יעבור זעם. חשבנו אז שתוך מיספר שבועות ייגמר ההרג והחיים יחזרו לתיקנם. הייתי אצל הפולניה מיספר ימים. היא התייחסה אלי באופן יוצא מהכלל. כששמעתי שהורי עברו לגיטו ברחתי מביתה של הפולניה ובאתי לגיטו. רציתי להיות עם משפחתי. אמא הצטערה שעזבתי מקום בטוח. בגיטו היתה צפיפות איומה. היהודים היו אחוזי בהלה. היה ברור שזה הסוף. כולם פחדו מעינויים. השלימו עם העובדה שימותו.
בערב יום-כיפור ציוו על הגברים היהודים לצאת לעבודה לכאורה. אף-אחד לא יצא. הגיעו ידיעות שליד החורשה של קוטובסקי חפרו בורות גדולים שהיו מיועדים לקבורתם של יהודי טוצ'ין. יש לציין שבאותה עת כבר לא היו יהודים בכל העיירות שבסביבה. הם נרצחו מזמן. היה איפוא ברור שעתה הגיע תורם של יהודי טוצ'ין.
אז התגבש הרעיון של הצתת הגיטו. נמצאו חבריה שחילקו נפט ליושבי הגיטו. ההוראה היתה לשרוף את הבתים עם הרכוש, לפרוץ את הגדר ולברוח ולהתפזר ביערות הסביבה.
ביום רביעי בערב שמענו יריות ותוך שניות פרצו להבות מכל הבתים. הגדר נפרצה וכל אחד רץ בשאיפה להגיע ליערות. בעת השריפה נהרגו אנשים רבים. משפחות התפזרו. תינוקות אבדו להוריהם. אמא דאגה לשים על גופו של כל אחד מבני משפחתנו חפצים יקרי-ערך. התפזרנו בבהלה. אמא ברחה עם אחי בן השלוש. אבא הלך בכיוון אחר. גם אני נפרדתי מאחותי טובה. בדרך שמעה אמי בכי של ילד. היתה זו אחותי טובה, הם המשיכו שלושתם בדרכם.
בדרכי רציתי להצטרף לקבוצת בחורים, אבל הם גירשו אותי. בכל זאת רצתי אחריהם כי היה פחד להישאר לבד. הגענו ליער. לא היה לנו לא אוכל ולא מי-שתייה. גילינו שלוליות ושתינו ממימיהן. מיספר ימים התקיימנו מגרגרי-יער שמצאנו ומעלים ועשב-בר. בנדודי פגשתי אנשים שראו את הורי ואת אחותי. במשך הזמן התאחדנו כל המשפחה. הלכנו לבתי הכפריים לבקש אוכל.
ילדים רבים נרצחו או נמסרו למשטרה על-ידי האוקראינים. אז נפוצו שמועות שהיהודים יכולים לחזור לטוצ'ין וירשו להם לעבוד ולהתקיים. החלטנו לחזור, משום שאי-אפשר היה להחזיק מעמד בקור וברעב. הגענו לטוצ'ין ונכנסנו לבית של יהודי בפרבר העיר שהיה ריק מיושביו. אמא הלכה לגיטו ומצאה שם קבוצת יהודים מיואשים, בודדים, שרידים ממשפחות, שבאו כמונו בהתאם לכרוז שפירסמו הגרמנים. הם ידעו שהגרמנים מוליכים שולל, אבל כשל כוחם ולמעשה באו "לגמור עם הצרות". הם יעצו לאמא לברוח כל עוד יש לנו כוח וכל עוד אנחנו משפחה. אמא חזרה וסיפרה מה שראתה.
יצאנו משם, אחד אחד. ללכת יחד לא היה סיכוי. אני ואחותי הגענו לביתה של הפולניה שרצתה לאמץ אותי. היא הזדעזעה מהמראה שלנו. היינו מלוכלכות, קפואות ורעבות. היא עזרה לנו להתרחץ, נתנה בגדים יבשים והעיקר, הגישה אוכל חם. אכלנו ועלינו לעליית-הגג. שם סידרה לנו האישה מצע בתוך הקש וגם כיסתה אותנו בקש. ביתה היה במרכז הכפר והיה פחד שיבואו לחפש.
בלילה הגיעה אמא לאותו בית בלי שידעה שאנחנו שם. הפולניה העלתה גם את אמא לעליית-הגג. היינו בקש כמו שני אפרוחים. אמא שמחה מאוד. להשאר שם היה מסוכן. היא רק אכלה

משהו, נחה קצת ויצאה לדרך.
גם אני נפרדתי מאחותי ונדדתי מבית לבית, ביקשתי אוכל ומחסה. בבית אחד הצעתי לעזור בטווית חוטים. הם לא האמינו שילדה יהודיה יודעת לטוות ונדהמו מעבודתי המקצועית. עד-מהרה התפרסמתי בכפר כמומחית. הכפריות חיפשו אותי והזמינו לגור בבתיהן ולטוות להן חוטים מפשתן, או מצמר.
במשך הזמן מצאתי את אבי והירשו לו להיות לידי. כך היינו עוברים ממשק למשק. היו אלו משקים מרוחקים ממרכז הכפר ורוב הפולנים חשבו אותי לפולניה. אבי הסתתר כל הזמן. כך עברו עלינו רוב חודשי החורף של 1942/43. מובן שהיו מפעם-לפעם תקריות שונות.
ידעתי שאמי ואחי נמצאים באותה סביבה, אבל לא עלה בידינו להיפגש במשך כל החורף. גם אחותי טובה נדדה בקירבת-מקום. היא היתה בקושי בת שבע ונאלצה ללחום את מלחמת-הקיום לבדה. יום אחד יצאתי לחצר ובעל המשק הותקף בטירוף ורצה להרוג אותי בקלשון שהיה בידיו. אולי שמע שפולני הוצא להורג לאחר שמצאו בביתו יהודי. ראיתי את הפולני מזנק עלי והקלשון בידו. אינני תופסת באיזו זריזות הצלחתי להימלט.
התרחקתי מהסביבה ההיא ונאלצתי לחפש איכר אחר שיסכים לתת לי מחסה. בלילה חזרתי לקרוא לאבא. שוב הסתדרנו. אבא היה רוב הזמן במחסן ואני עבדתי בטווייה. ערב אחד שמעתי את נביחת הכלבים, סימן שאנשים זרים מתקרבים. בעל-הבית יצא לחצר וראה אנשים מזויינים. הוא הספיק להזהיר אותי שאסתתר. היו אלה שוטרים. הבית הכיל חדר אחד גדול ודלת אחת. לא היתה אפשרות להימלט החוצה. הספקתי לזחול אל מתחת לדרגש שעליו ישנו כל בני-המשפחה וגם אני. השוטרים נכנסו עם כלב-זאב. שאלו אם נמצאים יהודים בבית. הפולניה ענתה בשלילה. השוטרים אמרו שדיווחו להם שיהודי משוטט בסביבה וחושדים שהוא בביתה. הם התכוונו לאבי. הזהירו שאם יופיע יהודי יהיה עליה לדווח למשטרה והיא תקבל קילוגרם מלח וגם חליפה. כל הזמן ריחרח הכלב מסביבי וקשה לתאר את פחדי. אבא נמצא אז בעליית-הגג. לבסוף ביקשו השוטרים וודקה. בעלת-הבית ענתה שאין לה. השוטרים איימו בחיפוש והאיכרה אמרה שלא איכפת לה. אינני יודעת איך היה נגמר המשא-ומתן לולא שכן שהיה במקרה בבית. הוא הציע לשוטרים משקה ולקח אותם איתו. השוטרים יצאו מהבית ובעלת-הבית התמוטטה מהתרגשות. לאחר זאת היא ביקשה ממני שנעזוב אבי ואני את ביתה. לא קל היה לה לשחק את הדמות הרגועה.
בלילה יצאנו אבי ואני לחפש מחסה חדש. כמה זמן נוכל להחזיק מעמד בתנאים שכאלו? לא היה לנו זמן לחשוב. שעות נדדנו בקור בבגדים קרועים ובלויים. חיפשנו מחסה ועייפים עד מוות גילינו ערימת-קש בשדה. הוצאנו מבפנים קצת קש והתחפרנו. נשארנו שם עד הבוקר. בבוקר ראה היערן את עקבותנו בשלג, ניגש לערימה וקרא לנו לצאת. לא הגבנו. הוא איים שיצית את הקש ואנחנו לא ענינו. למזלנו הלך לדרכו. בלילה יצאנו משם והגענו לבית-הקברות של הפולנים. מצאנו אחוזת-קבר. נכנסנו למיבנה ונשארנו בו יומיים. בימים הטובים היינו פוחדים להתקרב לבית-קברות. הפעם פחדנו לא ממתים כי אם מאנשים חיים. כשהרעב הציק יצאנו לחפש מזון ומקום שאפשר יהיה להתחמם בו ולייבש את הבגדים.
בקיץ 1943 התחילו הבאנדרובצים לרדוף את הפולנים ורבים מהם נאלצו לברוח מבתיהם. אוקראיני אחד סיפר לנו שבסביבות קודרינקה נתלקטו יהודים רבים שנכנסו לגור בבתיהם הנטושים של הפולנים. הם התהלכו חופשיים ועבדו אצל אוקראינים. הבאנדרובצים לחצו אז על הפולנים והניחו ליהודים. לא ידענו כמה זמן יימשך המצב הזה, אבל גם חיי-שעה טובים.

אותו איכר העביר אותנו לקודרינקה בעגלתו, כמובן בתשלום. מצאנו שם קרובי משפחה וידידים רבים. שוב התאחדה כל המשפחה. לשמחתנו לא היה גבול. רק משפחות בודדות נשארו בשלמותן. רוב היהודים היו שרידים בודדים ממשפחותיהם. קודרינקה הפכה להיות קהילה יהודית.

הסתדרנו בבתים. החיים היו כמעט נורמליים. ישננו במיטות, אכלנו בצורה מסודרת. המצב הזה נמשך בערך שלושה חודשים. ערב אחד פרצה בהלה. אמרו שהבאנדרובצים הורגים יהודים. אחרי שבועות של חיים שלווים שוב היתה מנוסה. באותו לילה היו הרוגים ופצועים וזה היה על סף השיחרור.

בין ההרוגים באותו לילה היה קרוב משפחתי יעקל שף. חלפו רק ימים ספורים והופיעו הסובייטים.

דובה והרש מלמד

דובה והרש מלמד היו תושבי העיירה קריפה (הורינגורוד) בעת פרוץ המלחמה. דובה והרש הגיעו ארצה אחרי המלחמה. הם נפטרו בישראל.

כאשר פרצה המלחמה בשנת 1941 גרנו בעיירה הקטנה הורינגרוד שבפי היהודים נקראה קריפה 7 ק"מ מטוצ'ין. היתה לנו חנות למימכר בדים. בקריפה היו חמישים משפחות יהודיות. בשבת, ב-6 ביולי 1941. הגיעה לקריפה מכונית ומתוכה יצאו חמישה אוקראינים. היו אלה איכרים מכפרי הסביבה. ביניהם היו קוליה בנו של הכומר ותיאודור סמיניוק. הם לבשו בגדים אזרחיים אך ענדו סרטים בצבעי תכלת-צהוב. הם אמרו שבאו להזעיק פועלים כדי לחלץ מכונית ששקעה בבוץ ליד הנהר. היה זה תירוץ. הם אספו 25 יהודים, הוציאו אותם אל מחוץ לעיר, ציוו עליהם לחפור בורות ואחר-כך ירו בהם.
למחרת-היום הם חזרו למקום ההרג, גררו את הגופות, השליכו לתוך הבורות וכיסו אותם. אחד מאותם יהודים נשאר בחיים והגיע פצוע קשה בזחילה הביתה.*
אחרי המקרה הזה התחילו הגברים היהודים לברוח מקריפה אל הערים והעיירות בסביבה הקרובה: לרובנה , טוצ'ין הושץ ועוד. המשטרה האוקראינית דרשה שהגברים יתייצבו כל יום לעבודת-כפייה. אלה שלא הופיעו לעבודה, בני משפחותיהם הוצאו להורג. משפחות שלמות החלו להימלט מקריפה.
השכנים הנוצרים רוקנו מייד את בתי היהודים שננטשו. המשטרה הגבירה את השמירה בדרכים, אנשיה עשקו את הנמלטים ואחר-כך רצחו אותם.
בקריפה נשארו רק 30 יהודים זקנים שלא היו מסוגלים לעבוד. עד יום יציאתנו מקריפה, עדיין לא היה שלטון גרמני במקום ורק האוקראינים השתוללו שם. מקריפה ברחנו לרובנה ואחרי מיספר שבועות עברנו לטוצ'ין, עיר הולדתה של דובה. כל היתר ידוע מעדויותיהם של השרידים האחרים.

*היה זה אהרון גרושקה. המשפחה ניסתה להבריחו מקריפה, אבל הוא נתפס על-ידי הרוצחים האוקראינים ונרצח ביחד עם הוריו.

פייגה סטולר

פייגה סטולר בת גולדה וחנינא מתגוררת בקנדה ואת עדותה הקליט יוסף זילברברג בעת ביקורת בישראל ב-1988.

עד המלחמה ב-1939 גרנו בטוצ'ין בחצר-ביתו של חיים שפרינץ. אמא ניהלה מזנון לא-רחוק מביתנו. חיים שפרינץ בנה בית-כנסת סמוך לביתו.

עם כניסת הגרמנים ב-1941 היה מחסור במיצרכי-מזון. התפתח סחר-חליפין. מי שהיו לו חפצי-ערך קיבל תמורתם מזון מהאיכרים. לחיים שפרינץ היה מלאי תפוחי-אדמה והוא חילק אותם לשכנים.

הגרמנים והאוקראינים שדדו את היהודים. היו יהודים שגידלו מעט עופות ליד בתיהם וגם אלה נשדדו על-ידי הגרמנים.

יום אחד אספו הגרמנים נשים יהודיות, ציוו עליהן להוציא את ספרי-התורה מבית-הכנסת ולשרוף אותם. תוך-כך היכו הגרמנים את הנשים באכזריות. שלושה שבועות אחרי כניסת הגרמנים לעירנו אספו האוקראינים יותר מ-20 יהודים והביאו אותם למשטרה. אחר-כך נודע שהוציאו אותם לבוסתן ושם רצחו אותם.

כאשר נצטווינו לעבור לגיטו נכנסנו לגור אצל הדודה שרה שביתה היה בתחום הגיטו. כאשר היתה ההצתה הגדולה של הגיטו קראו צעירים ליהודים לברוח לכל עבר. רבים ניסו לטפס על הגדר והיו מהם שנורו ונשארו תלויים שם. כשברחתי מהגיטו הייתי זמן-מה אצל "פולקסדויטשה" בשם בגינסקי. הייתי מוציאה את פרותיו למירעה. היה שם רוצח אוקראיני מהעיירה זיאלינקה, שחיפש יהודים בכל מקום. היה שודד מהם את רכושם ואחר-כך מוסר אותם למשטרה ומקבל קילוגרם מלח בעד כל יהודי שהסגיר. הוא רצח את פרל בת שרה-לאה ויעקב קרפ.

יום אחד הסתתרתי בערימת-קש. הרוצח חיפש בערימה. הוא תקע קלשון בקש. ראיתי אותו והייתי מפוחדת. למזלי הוא לא מצא אותי.

פישל רוזגוביץ, צבי קורנפיין, האחים שף ונתן שולמן בנו בונקרים ביער. נתן שולמן הציל אותי ביער. הייתי זמן מה עם האחים שף בבונקר. הצרות התחילו כשירד השלג. הרוצחים גילו את הבונקרים לפי העקבות בשלג.

אשה אחת מזיאלינקה חלתה ולא יכלה ללכת. יעקל שף סחב אותה על גבו. האשה התחננה שישאירו אותה במקום מכיוון שממילא לא תחזיק מעמד ואין טעם להסתכן בגללה.

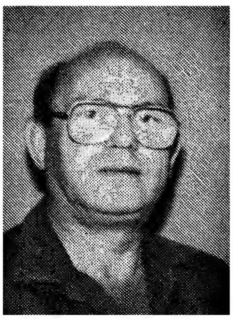
התורים של פייגה - חנינה וגולדה סטולר

בשנת 1943 גירשו האוקראינים את הפולנים מקודרינקה ויהודים רבים התיישבו בבתים שננטשו על-ידי המגורשים. שם מצאו מיצרכי מזון בשפע. היתה זו תקופה קצרה שיהודים התהלכו "חופשיים" בסביבה ועבדו אצל האוקראינים. גם אני הייתי שם מיספר שבועות.כשהופיעו הפארטיזנים הרוסים, חזרו הפולנים לבתיהם ומצאו בהם את היהודים. הם הלשינו על היהודים כאילו שיתפו פעולה עם הבאנדרובצים. וכך קרה שהפארטיזנים הוציאו להורג את יעקל שף, את הרשל חייט ועוד בחור ממזידיץ. הם גם עמדו להרוג את הירש מלמד, בעלה של דובה אבל ילדו פרץ בבכי מר והתחנן על חיי אביו. למעשה הבאנדרובצים רצחו יהודים אפילו יותר מאשר הגרמנים. היתה איתנו אישה עם שתי בנות. אחת מהן בשם רחל דעתה נטרפה עליה מרוב צרות ולבסוף התאבדה. את אורי ושיקה שף גייסו לצבא האדום. שיקה נפל בחזית.

בשנת 1945 התרכזו ברובנה קצת יהודים. אחדים מהם גרו ברחוב שפיטאלנה. היה שם קפיטן יהודי מהנ.ק.ו.ד. היהודים סיפרו לו כי הומאניוק החובש מטוצ׳ין שיתף פעולה עם הנאצים וגרם למותם של יהודים רבים. מעולם לא הגיש עזרה רפואית ליהודים נזקקים. הקפיטן דאג שהומאניוק ייאסר ויישפט ויגורש לסיביר.

בתקופה ההיא חליתי. כשהגעתי לאיטליה סידרו אותי בסנאטוריום. סבלתי בעיקר מסיוטי-לילה.

זאב פורטנוי

זאב בן בתיה ופנחס פורטנוי נולד בטוצ'ין ב-1932 וכל ימי המלחמה עברו עליו בילדותו. זאב פורטנוי גר עם משפחתו בהרצליה.

ביתנו עמד בסמוך לשוק מאחורי ביתו של הרב גולובה. אבי היה חייט. היו לי שלוש אחיות: גיטל, מניה, ואטל. בביתנו גרה גם הסבתא איטה. האחיות למדו בבית-הספר ואני מגיל ארבע התחלתי ללכת לחדר. בשנת 1938 עברתי לבית-הספר הממלכתי הדתי שהוקם בביתה של גיטל שך.

עם כניסת הסובייטים ב-1939 המשיך אבא בעבודה במקצועו, אבל לא כחייט עצמאי אלא בקואופרטיב שנוסד בביתו של הרב גלזר. ב-1940 התחלתי ללמוד בבית-ספר שהוקם על ידי הסובייטים בבניין בית-החולים לשעבר. שפות-הלימוד היו יידיש ואוקראינית. גם אחיותי למדו באותו בית-ספר. היו שם כיתות המשך, מעין בית-ספר תיכון עממי.

ביוני 1941 פלשו הגרמנים. הצבא הסובייטי העמיד תותחים מעל הגיבעה שליד הכנסייה הקתולית. לא היה להם שימוש רב משום שהסובייטים נסוגו מהעיר כעבור ימים ספורים.

יהודי העיירה היו אובדי-עצות ולא ידעו מה ילד־יום. המהנהיגות היהודית המסורתית הושתקה מזמן. צעירים רבים גוייסו או נסעו לעבוד במקומות אחרים. משום-כך היה מחסור בבני-נוער שהיו יכולים לארגן משהו או להציע איזה רעיון. משפחות צעירות לא רבות, אולי עשרות, ברחו מזרחה אל-פנים רוסיה. המבוגרים ובעלי משפחות עם ילדים קטנים חששו לצאת לקראת הבלתי-ידוע.

יהודה רוטנברג דיבר על לבם של אנשים שימלטו את נפשם. הוא הזהיר שהגרמנים ישמידו את כל היהודים. אבל היו שלעגו לו ואמרו שיילך "הקומוניסט הזה". סיפרו שנמצאו גם יהודים ששתו "לחיים" כשראו את הסובייטים במנוסתם. מבחינה מסויימת היה הדבר מובן שכן, היו שסבלו עלבונות בעת השלטון הסובייטי. האוקראינים שבשלטון המקומי הסובייטי היו אנטישמים והתייחסו לכל יהודי כאל קאפיטליסט ו"אקספלאטאטור". לבחור היהודי שהיה בשלטון המקומי לא היה האומץ להגן על שכנו שעמל קשה כדי לפרנס את משפחתו.

כשהועלתה במשפחתנו השאלה, האם לברוח מהבית, נזכרה אמי, שהיתה ילידת נובוגראד-וולינסק, בפרעות פטלורה בשלהי מלחמת העולם הראשונה. היא הגיעה לטוצ'ין כפליטת-חרב. עכשיו החלטנו להישאר במקום. הגישה היתה: "אם נגזר למות, אז בכבוד ובבית".

מובן שאף אחד לא העלה בדעתו את הצפוי. ובכל זאת אבי הרחיב את המרתף, בנה קיר מלוחות והסווה אותו בעצי-הסקה וקש. המקום נועד להיות למיסתור בשעות קשות. ציפינו לעבור איכשהו בין הטיפין.

לאחר צאת הרוסים, עוד לפני כניסת הגרמנים, התחילו האוקראינים שבאו במיוחד "לסגור חשבונות" עם יהודים שלפי דעתם קיפחו אותם בעבר. בהתחלת יולי 1941 נכנסו הגרמנים. קם שלטון מקומי של אוקראינים ובראשו קומנדאנט גרמני. בימים הראשונים אספו האוקראינים קבוצת יהודים מהאינטלגנציה. היו ביניהם מאיר זילברברג, רופא-השיניים גמר, רוזנברג ועוד. כולם נרצחו בעינויים קשים.

כעבור יום או יומיים ערכו האוקראינים פוגרום ורצחו יהודים ברחוב ובבתים. רבים הוכו קשות. נשדד ונהרס רכוש רב. יצא צו לענוד על השרוול סרט לבן עם מגן-דוד. מאוחר יותר הוחלף הסרט בטלאי צהוב על החזה ועל הגב.

הוקם יודנראט בראשותו של גצל שוורצמן. מאיר הימלפרב היה עוזרו. חברי הוועד הזה חוייבו למלא את דרישות הגרמנים. בהתחלה דרשו שיספקו להם מגפיים, פרוות, תכשיטים וכו׳. ה"הזמנות" שלהם הלכו ותפחו והיהודים נשארו בחוסר-כל. אחר-כך לקחו יהודים, לכאורה לעבודה. אף אחד מהם לא חזר.

הגיעו שמועות שבעיירות הסביבה רצחו את כל היהודים. בין הפליטים שהגיעו לטוצ׳ין בשנת 1939 היה מהנדס מלודז׳ בשם גרוס. הוא הצליח לשכנע את הקומנדאנט שכדאי להפעיל את בתי-המלאכה לצמר וללבד ואת הבורסקאות וכו׳ ולספק את התוצרת לגרמנים. העובדים קיבלו כרטיסי-עבודה שלמעשה היוו "כרטיסי-חיים". המועסקים חשו בטחון שלא יישלחו לעבוד אל מחוץ-לעיר. נוצר מצב שיהודים רבים בסביבה הקרובה נרצחו כמעט עד אחד אבל יהודי טוצ׳ין ישבו בבתיהם, אפילו לא בגיטו, ועבדו בשביל הגרמנים.

עם זאת, ברור ששוד ורצח היו תופעות יומיומיות. אבל רוב היהודים נשארו לגור בבתיהם. היתה חרדה מוצדקת שהמצב הזה לא יימשך לאורך-ימים אבל בכל זאת צץ מפעם-לפעם זיק של תקווה: אולי ירחם?... ציפו לישועה קרובה.

התחילו להגיע פליטים מהעיירות השכנות, אסור היה לקלוט יהודים מבחוץ אבל יהודי טוצ׳ין לא שעו לפקודה הזאת. היודנראט סיפק לאותם שרידים תעודות מזוייפות והם סודרו בעבודה. בכפר שובקוב הסמוך לטוצ׳ין התיישב גרמני במשקו של פולני. הוא הזמין את אבי לעבוד אצלו בחייטות. כל יום היה מביא את אבא מהבית אליו לעבודה ומחזיר אותו וכך כל השבוע. אבא היה מביא הביתה מיצרכי-מזון. בשבילנו היתה זו תקופה טובה יחסית אבל היא לא ארכה.

כשנודע בטוצ׳ין כי בעיירות הסביבה היו אקציות, ובאחדות מהן הושמדו כל היהודים, התחילו בעלי-אמצעים לחפש מקומות מיקלט מחוץ לעיירה, למשפחותיהם או לפחות לאחד מבני-המשפחה. אבי מסר לאוקראיני בשם טדוס מכונת-תפירה ורהיטים ובלבד שיסכים לקבל אותי לעבודה במשקו. הייתי רועה את הבקר של האיכר וחוזר בערב הביתה.

לפני ראש-השנה 1942 גדרו הגרמנים מיספר רחובות בטוצ׳ין. השטח המגודר היה מיועד לגיטו. היהודים עקבו בדריכות אחרי פעולות הגרמנים. היה ברור שתורנו הגיע. בערב יום-הכפורים ניתן צו ליהודים לעבור לגיטו.

אבי אמר לי אז שלא אוסיף לחזור הביתה ממשקו של האיכר. ברור שעומדים לכלוא את היהודים בגיטו ואחר-כך לחסל אותם. הגרמני שהעסיק את אבא פיטר אותו ויעץ לו לברוח

מהעיירה. באותו יום התחילו לרכז את היהודים בגיטו. עשיתי כמצוות אבי. לא חזרתי לגיטו. נשארתי אצל טדוס. מרחוק ראיתי את העיירה עולה באש. היו צעקות ובכי. שמעתי יריות ויהודים התחילו להגיע לשדהו של טדוס. רבים עברו לידי. קראו לי להצטרף אליהם ולא ידעתי מה לעשות. בסך-הכול הייתי בן תשע. בין הבורחים היתה דודתי שרה שקראה לי להצטרף אבל אני מילאתי את הוראות אבי ונשארתי בביתו של טדוס. האוקראינים רדפו אחרי היהודים הבורחים והרגו את כל מי שהצליחו לתפוס. טדוס בא לשדה לקחת אותי לביתו. הפרות חזרו בעצמן לרפת. הצעקות והבכי נמשכו כל אותו לילה. ילדים אבדו להוריהם. היו מקרים שההורים נרצחו והילדים מיררו בבכי. טדוס הושיב אותי על התנור כדי שאתחמם. נפל עלי פחד נורא. לא הפסקתי לבכות. אמו של טדוס ניסתה להרגיע אותי והבטיחה שהם יגנו עלי.

מאוחר בלילה בא פישל רוזגוביץ שהיה מבוגר ממני בשמונה שנים. הוא הציע שאצטרף אליו ויחד נחפש מיקלט ביער הסמוך. הוא גם הזהיר אותי שלא אסמוך על טדוס. ואכן, אותו טדוס ואחיו היו שוטרים בעת כניסת הגרמנים ואחרי ששדדו הרבה רכוש יהודי עזבו את העבודה במשטרה. בתיהם היו מלאים חפצי-ערך של יהודים.

אני דחיתי את הצעתו של פישל ונשארתי אצל טדוס. נרדמתי בשעה מאוחרת ושלא כרגיל, גם התעוררתי בשעה מאוחרת. טדוס כבר עבד בחצר. כשיצאתי החוצה שמעתי צעקות ואנחות של פצועים. השוטרים האוקראינים וסתם איכרים רדפו אחרי יהודים נמלטים. הם הרגו בקלשונים ובמקלות ילדים ומבוגרים. היתה להם הזדמנות לתת פורקן ליצר הרצח שהיה טבוע בדמם.

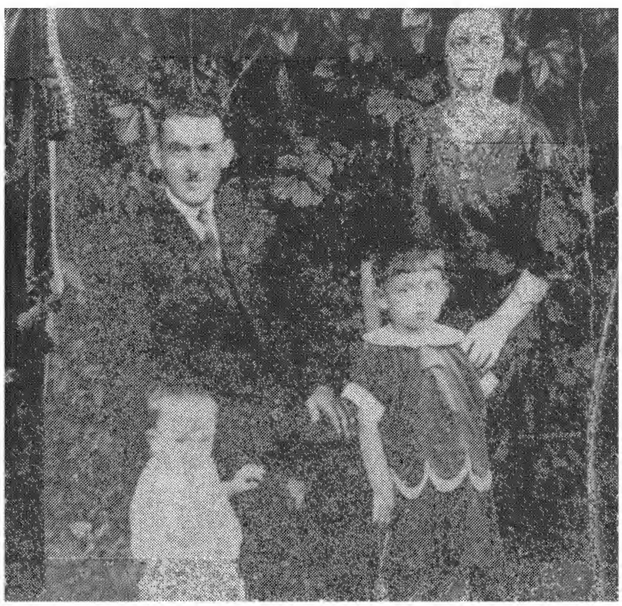
טדוס היה עסוק בפריקת העגלה שהיתה עמוסה ברהיטים וחפצים שונים של יהודים. הוא קרא לי לעזור לו ואמר שאחר-כך יביא אותי אל אבי המחכה לי ליד בית-הכנסת. הוא הסיע אותי בעגלה. בדרך ראיתי גוויות של יהודים וביניהן פצועים שלא הוגשה להם שום עזרה. אוקראינים עסקו באיסוף הגופות ובהובלתן למלבניה של שמואל זילברברג. שם השליכו אותן לבורות עזובים שנוצרו שם כתוצאה מחפירת החומר ללבנים וכיסו אותם בשכבת חול. בעד פינוי הגופות קיבלו האוקראינים רכוש של יהודים.

בטוציין הוריד אותי טדוס מהעגלה ליד הכניסה לפארק, סמוך לזיאנדרמריה. הוא צעק עלי והסביר לי שזה מקומי. ידעתי שסופי קרב. לא היה זמן לתכנן תכניות. כל שניה הייתי עלול להירצח. התחלתי לרוץ בכל כוחותי. רציתי להגיע אל השדה הפתוח. העיקר היה להתרחק מהעיירה. הגעתי עד הכנסיה הפראבוסלאבית שעמדה על גיבעה ומסביבה גדר קלועה. נשכבתי בתעלה ליד הגדר ומרוב עייפות נרדמתי.

התעוררתי בלילה והתחלתי ללכת. הלכתי כל הלילה. בבוקר הגעתי לכפר וורנוב. נכנסתי לביתו של סטפאן, אוקראיני שהכיר את אבי. אבא נתן לו חלק מהרכוש, על כל צרה שתבוא. סטפאן קיבל אותי, נתן אוכל חם והלבישני בגדי איכר. הוא מילא תרמיל-בד עם מזון והביא אותי בעגלתו ליער פוסטומיט. פגשתי שם יהודים רבים מטוציין. איש מהם לא ידע מה עלה בגורל משפחתי. משפחות התפזרו. הורים לא ידעו אם ילדיהם חיים. ילדים חיפשו את הוריהם. מי שהצליח להימלט מהרוצחים ניתנו לו החיים לזמן-מה. מי שפיגר ולא הצליח נרצח בדם קר. אלו שהתקבצו ביער פוסטומיט ניסו להתארגן. המבוגרים שלחו את הילדים לבקש אוכל מהכפריים. האוקראינים הסגירו יהודים לזיאנדרמים וקיבלו תמורתם רכוש-יהודים. היו שגירשו אותם, או שיסו בהם את הכלבים. בכל זאת היו גם איכרים שנתנו לנו מזון. קרה גם

שאיכר השאיר ילד יהודי בביתו והעסיק אותו ברעיית צאן. ברור שזה לא היה לאורך-זמן משום שתמיד נמצאו אוקראינים קנאים שהלשינו על נותני המחסה ליהודים. יוצאים מן הכלל לטובה היו בני הכתות השונות: הבאפטיסטים, הסובוטניקים וכו׳. אלה האכילו תמיד את הנרדפים ונתנו להם מחסה, לפחות לימים ספורים. אבל גם הם היו נאלצים להיזהר מפני שכניהם שבלאו-הכי התייחסו אליהם בחשדנות. היו איכרים שהזהירו אותי שלא אתקרב לבתים מסויימים שכן, בעליהם עלולים להסגירני לגרמנים.
באותו זמן פגשתי את הרשל אוקסנגורן. בטוצ׳ין גרה משפחתו בשכנות עם בית-הורי. פעם-בפעם מצאנו שנינו עבודה אצל אחד האיכרים. איכר אחד נתן לשנינו מחסה במתבן. היינו ישנים ביום ודשים את התבואה בלילה. יום אחד הודיע לנו האיכר שעלינו לעזוב את משקו כי דבר קיומנו נודע לשכנו וחייו בסכנה. חזרנו ליער למקום שהיינו קודם-לכן והזדעזענו. כל היהודים נרצחו. היו הרוגים בבונקר ואחרים היו פזורים ביער. הלכנו משם ללא מטרה מוגדרת. בדרך פגשנו קבוצת יהודים. היו להם שני רובים.
קרה שיהודים ארבו לשוטרים גרמנים או אוקראינים, הרגו אותם ולקחו את נשקם. עכשיו ראינו מרחוק שני שוטרים אוקראינים רוכבים על אופניים. המבוגרים בחבורה תיכננו לארוב להם ולהוציא מהם את נשקם, אבל לרוע-המזל הקדימו השוטרים ופתחו עליהם באש מנשק אוטומטי. אני וחברי הרשל היינו בקצה החבורה והספקנו לקפוץ לתעלה. רוב אנשי הקבוצה שלנו נהרגו. הרשל נפצע קל ברגלו. חבשתי את הפצע כפי שיכולתי. חזרנו ליער פוסטומיט. שוב נדדנו מכפר לכפר וביקשנו מזון. שמחנו כשקיבלנו עבודה למיספר ימים במשק שבקצה הכפר.
יום אחד שהינו בוורנוב בביתה של איכרה מכת השטונדיסטים. בעלת-הבית האכילה אותנו והזהירה שלא נישאר במקום. היא יעצה ללכת לכפר פיליפקי ליד מזיריץ׳. לדבריה היו מצויים שם שטונדיסטים רבים שירשו לנו להישאר אצלם ולעבוד. ואכן, הסתדרנו שם בעבודה. קיווינו לנוח במקצת מהטלטולים. ערב אחד הגישו לנו ארוחת-ערב והרשל שהיה שומר מסורת יצא לחצר להתפלל. הוא לא רצה להתפלל בביתו של נוצרי. פתאום שמעתי יריות. זינקתי החוצה ראיתי את הרשל מתבוסס בדמו.
ברחתי מהמקום ושוב נדדתי ביערות, במקומות שקודם-לכן היו בהם ריכוזי יהידים. לא מצאתי אף יהודי. החלטתי ללכת לוורנוב אל מכרי סטפאן. הוא סיפר לי ששכן שלו העביר את בית-הבד של פרידל מטוצ׳ין והוא ימליץ שיעסיק אותי. האיש העסיק אותי שבוע ימים. הייתי יושב על גלגל-שיניים עשוי עץ שהניע את כל ״המיפעל״ ומזרז את הסוסים.
קיוויתי להישאר במקום זמן-מה אבל הדברים התגלגלו אחרת. יום אחד הגיעו טדוס ואחיו להפיק שמן. טדוס נדהם כשראה אותי. היה בטוח שמזמן הרגו אותי. סיפר לי שיהודים חוזרים לטוצ׳ין, אין הורגים אותם עוד והחיים חוזרים למסלולם. הוא הזמין אותי לעבור אליו עד שהעניינים יתבהרו. האמנתי לו. הוא הסיע אותי לטוצ׳ין ושאל על חפצים שאבי הסתיר. אמרתי לו שאבא קבר סחורה במרתף. טדוס הציע לי ללכת לביתו של החייט הרשל בן חיים גיטלמן.
בביתו של הרשל מצאתי מיספר יהודים תשושים במצב של אפיסת כוחות. היה שם ברל ולדמן שהיה שמש בקלויז, ברל פונטיק ועוד. הם שכבו על הריצפה בלי הכרה. היחיד שהיה מסוגל לשוחח היה המורה בארו. הוא סיפר לי שהגיע יום קודם-לכן מווסקודאב. הורי נרצחו לעיניו. לדבריו הודיעו הגרמנים שהיהודים רשאיים לחזור לטוצ׳ין אבל כשנאספים רבים, מביאים אותם למלבניה של זילברברג ויורים בהם. אף-כי הוא יודע זאת בוודאות, הגיע הנה.

הוא רוצה למות. אין עוד כוח להמשיך.
סיפרתי לבארו כי טדוס הציע לי לבוא לביתו והוא יעץ לי לקבל את ההזמנה. וכי היה לי מוצא אחר? לפני שעזבתי את העיירה נכנסתי לבית-הורי. מצאתי אותו פרוץ והרוס.
הלכתי אל השדות. בין בית-הקברות לבית-המרחץ ראיתי כלבים גוררים בפיותיהם אברי בני-אדם. באתי לביתו של טדוס. הוא היה עסוק בפריקת הרכוש של משפחתי שהביא בעגלה. אמו קיבלה אותי כאילו בחביבות והבטיחה לטפל בי. שוב התחלתי לעבוד אצלם. רוב הזמן רעיתי את הבקר. למרות כל הלקחים שלמדתי בחודשים האחרונים לא עלה על דעתי שטדוס עלול להסגיר אותי לז'אנדמריה. הרי הייתי בסך-הכל רק בן תשע.
כשחזרתי עם הבקר מהמירעה הגישו לי אוכל. פתאום שמעתי יריות. הבנתי שהורגים יהודים כפי שבארו סיפר לי. הייתי תמיד דרוך וחושי מחודדים. גם בזמן האכילה היו עיני נעוצות בחלון, לראות את הנעשה בחוץ. והנה ראיתי שני שוטרים על אופניים. הם פנו לטדוס שהיה בחצר והוא הצביע בכיוון הבית. הבנתי כי הוא-הוא שהודיע לשוטרים על בואי אליו ועכשיו אמר להם שאני בפנים. רצתי לדלת אבל אמו של טדוס חסמה את היציאה ואמרה שהפעם

משפחת פורטנוי (בשנות השלושים)

לא אמלט. הז'אנדרמים כפתו את ידי ורגלי והושיבו אותי על האופניים. ילד קטן ורזה הייתי. הם נסעו אתי לז'אנדמריה. בדרך עצרו ונכנסו לביתו של עובד בטחנת-הקמח ואותי השאירו על האופניים. נערים אוקראינים התאספו סביבי והתייחסו אלי כאל חיה בכלוב. קיללו, ירקו וצבטו אותי. ידי היו כבולות. שמעתי צעקות מהחצר. מאוחר יותר נודע לי שהשוטרים רצו להרוג אותי בחצר ולזרוק את גווייתי לנחל אבל בעלת-הבית התנגדה וגערה בהם. היא לא רצתה שיישפך דם בחצר ביתה. אם הם אנשי חוק, שיביאו אותי למיפקדתם.
הם לקחו אותי לז'אנדמריה ונעלו בחדרון שהיו בו חלון עם סורגים ודלת למישרד. היו שם

בגדים וחפצים עזובים, כנראה של יהודים ש"טופלו" שם. על הריצפה ועל הקירות היו סימני דם. היה ברור שאלו עקבות של יהודים שנרצחו וסוף זה גם היה צפוי לי. כעבור יומיים הכניסו לחדרי יהודי שהיה בהלם. הוא לא דיבר ולא השיב לשאלותי. הוא רק כתב על הקיר את המילה "KOREC". קורץ היתה עיר במרחק 40 ק"מ מטוצ'ין.

השוטרים היו מוציאים אותנו שלוש פעמים ביום לחצר. שם היתה לנו אפשרות לשתות מים. האכילו אותנו בשאריות של ארוחותיהם. יום אחד ציווה הקצין להוציא אותנו מהחדר. על שכני המבוגר הוא ציווה לחפור בור. היה ברור שהבור מיועד לקבורת שנינו. אותי לקח הקצין למיסעדה שלהם. הוא פקד עלי לחטוב עצים למטבח ונכנס לאכול. לאחר שסעד ציווה להביא עצים לדירתו שהיתה בביתו של הרשל גרמן מול המיסעדה. כמות העצים היתה גדולה ולכן הלכתי מיספר פעמים הלוך-ושוב. הקצין השגיח שלא אברח והטיל עלי לסדר את העצים לייבוש. הוא עקב אחרי מחלון ביתו. ברגע מסויים שמעתי שהקצין עבר לחדר אחר ואמרתי לעצמי שזאת שעת הכושר שלי. ממילא לא היה מה להפסיד. בן-רגע עברתי מעל לגדר. רצתי בתוך בוסתן ולבסוף הגעתי לשדה בור. לא ידעתי אם רודפים אחרי והמשכתי לרוץ. לאן? על זה לא חשבתי.

אחרי ריצה ממושכת ראיתי שאני בדרך לכפר ריסווינקה. הגעתי לשדות שמאחורי ביתו של אברהם גרמן. שם היו כורים כבול בעת שלטון הסובייטים. ירדתי לאחד הבורות שנוצרו אחרי הוצאת הכבול. נרדמתי והתעוררתי בלילה רטוב וקפוא. הייתי מבולבל. לא זכרתי איך הגעתי לשם. לאט-לאט שיחזרתי את ארועי אותו יום. נזכרתי שבבוקר הכינו לי קבר. הווה אומר: הצלתי את חיי. לכמה זמן? מי יודע?

הייתי יחף. רגלי התקשו מהבוץ ומהקוצים. ידעתי שעלי לנצל את הלילה כדי להגיע למקום כלשהו, לנוח ולייבש את בגדי המטונפים. האמת היא שלא ידעתי לאן ללכת. צריך הייתי להיאחז במשהו, אפילו לא מציאותי. ראיתי כוכב זוהר ויצאתי בכיוון הכוכב. נדמה היה לי שהכוכב מתקדם ואולי הוא קרץ לי? הלכתי שעות באותו הכיוון. הייתי דרוך ומתוח עד בלי-גבול. כל רשרוש הפחיד אותי, כל צל של שיח היה בעיני אדם האורב לי. הלכתי בשדות-בור, דרכתי בבוץ ובחולות. עם אור הבוקר הגעתי לדרך עפר שהובילה לכפר וורנוב. נראה שהצלחתי לעשות דרך ארוכה כל-כך בלי להיתפס והיה זה הודות לערפל הסמיך באותו לילה. ואולי הכוכב הוביל אותי בדרך בטוחה? מי יכול לדעת?

שוב נכנסתי לביתו של מכרי סטפאן. הוא היה נדהם ומפוחד. אף-על-פי-כן הגיש לי אוכל ונתן בגדים. בגדי היו קרועים ובלויים. סטפאן מילא לי תרמיל מזון והוביל אותי ליער הסמוך. לא הסתיר את הרגשתו שסכנה מרחפת על ביתו. כשנמצאו יהודים בביתו של כפרי היו שורפים את הבית על יושביו. אין פלא שכפריים פחדו לעזור ליהודים.

שוב הייתי ביער פוסטומיט. לשווא חיפשתי יהודים. במקומות שרק לפני מיספר חודשים המו מיהודים מצאתי רק גוויות. תעיתי ביער מיספר ימים ולבסוף הגעתי למשק בקירבת היער, לא הרחק מקוסטופול. היה זה כפר אוזירקי. בעל הבית היה סנדלר והיה לו גם משק חקלאי. ביקשתי אוכל והגישו לי. הסנדלר הסכים לקבל אותי לעבודה אף-כי הבין שיהודי אני. עזרתי לו במשק ובסנדלרות.

עברו ימים ספורים ולכפר הגיעו גרמנים לגבות מהכפריים את מיכסת המזון שהיו חייבים לספק. התושבים לא ששו למסור להם את מיטב יבולם וקמה סערת רוחות. בתוך המהומה התארגנו מיספר תושבים והרגו את הגרמנים. למחרת-היום הגיעה יחידת גסטאפו מרובנה

ושרפה את הכפר על תושביו. רק מעטים הצליחו להימלט. אני ברחתי עם משפחת הסנדלר ליער.
למחרת-היום חזר הסנדלר לכפר לראות איך נגמרה פעולת-העונשין. הסתבר שהגרמנים גמרו את מלאכתם ושבו לרובנה. על-כן חזרה משפחתו לביתה שלא ניזוק. מטיבי ונותן לחמי חזר לעבוד במשק ובסנדלרות ואני עזרתי על-ידו. הוא הציע לי לאמץ את שמו של נער פולני בן-גילי שנרצח בעת פעולת-העונשין. בעת העבודה היה משנן באוזני את הפרטים האישיים של הנער ההרוג. הכול הלך למישרין חוץ משם-המשפחה KRISCINSKI שהתקשיתי לבטא. הסנדלר שרצה בטובתי והיה מעוניין שאלמד מהר ככל-האפשר את שמי החדש. לכן, כל פעם שביטאתי לא-נכון את השם היה דוקר לי ביד במרצע. השם נחרט לא רק בזכרוני, אלא גם השאיר צלקת על ידי עד-היום.
כעבור מיספר ימים ארז לי הסנדלר קצת מזון ובגדים, הביא אותי בעגלה לקצה השני של העיר בקרבת פוסטומיט ועזב אותי לנפשי. נכנסתי לבית יפה מוקף גינה. ציפיתי שאיכר עשיר ישמח להעסיק פועל חקלאי תמורת אוכל. דרישותי היו צנועות. בעלת-הבית התעניינה במוצאי. סיפרתי לה על הכפר אוזירקי שנחרב ועל משפחתי הפולנית שנרצחה, כפי שלימד אותי הסנדלר. האישה הלכה לכאורה להביא לי אוכל אבל חזרה עם מקל והתנפלה עלי במכות. בקושי הצלחתי לברוח. למדתי לקח לא להיכנס לבתי איכרים עשירים.
האיכרים העניים בדרך כלל היו נותנים מעט אוכל ומבקשים להסתלק מייד. ואיני מתפלא שהם פחדו להכניס יהודי לחצר. בלית-ברירה נדדתי מכפר לכפר, ביקשתי עבודה במשק או מחסה למיספר ימים. הגעתי לכפר ראסניק, לא רחוק מהעיירה הושץ. במקרה נכנסתי לביתו של זקן-הכפר. בעל-הבית לא היה אבל היו שם נשים אחדות שבאו לסדר עניינים שונים. הן התעניינו בי וסיפרתי את "סיפורי" בפעם המי-יודע-כמה. כששמעו על הכפר אוזירקי ועל גורלם המר של התושבים רצו כולם לעזור ליתום.
בינתיים חזר זקן-הכפר לביתו והודיע שהוא יחליט מי יקבל אותי. למחרת-היום הזמין אליו זוג איכרים חשוכי ילדים והציע להם לאמץ אותי כבנם. הם הסכימו, לקחו אותי עימם והתייחסו אלי כאל בנם. הם דאגו לכל מחסורי וכבר התעורר בי זיק של תקווה, שהנה-הנה בא הקץ לכל הטלטולים והמתחים. אבל הימים הטובים לא ארכו. ביום אי נסע האיכר לבקר את אחיו ולקח אותי איתו. היו שם ילדים בגילי. שיחקנו והמבוגרים שוחחו ביניהם. לא ידעתי על מה דיברו. בערב חזרנו הביתה ולא אמרו לי דבר. למחרת סיפרה האשה לבעלה, שחלמה חלום מוזר ומפחיד. היא חוששת שיש צרה בבית. הבעל אמר שאולי אני חולה ולקח אותי למרפאה, כאילו הוא דאג לבריאותי. כל הדרך הוא אחז בידי. התעורר בי חשד שלא מתוך ידידות הוא מחזיק בידי אלא מחשש שאברח. התחלתי להבין שכל הסיפור על החלום אינו אלא הצגה. שמעתי סיפורים על ילדי יהודים שהובאו למרפאה ונתגלה שהם נימולים. מאותו הרגע התחלתי לחשוב על בריחה.
האיכר פגש במרפאה מכרים והם שוחחו ביניהם. הסתכלתי סביבי וחיפשתי הזדמנות לחמוק החוצה. אישה נכנסה לחדר הרופא ונכנסתי אחריה. עברתי לחדר האחות ומשם-החוצה. רצתי בכל כוחותי בכיוון העיירה הושץ. כשהתעייפתי נכנסתי לאחד הבתים. אולי אוכל לנוח ואולי גם יתנו לאכול? בחצר ובבית היה רכוש יהודי והבית נראה כחנות רהיטים. האיכר קיבל אותי בסבר פנים יפות. סיפרתי את סיפורי על אוזירקי, שריפת הכפר על-ידי הגרמנים ורציחת תושביו. האיכר סיפר לי שהוא הגיע לכפר ממערב פולין, לפי ההסכם של חילופי-אוכלוסין בין

רוסיה וגרמניה. היה לו משק גדול וגם הוא עסק בסנדלרות והיתה לו עבודה לרוב. נשארתי אצלו. היה לו בקר והייתי מוציא את הפרות למירעה ומפעם-לפעם עוזר לו בסנדלרות. האיש הבטיח לתפור לי מגפיים. היה סוף 1942. איזו מחשבה הבזיקה במוחי: הייתכן שכל מה שעבר עלי לאחרונה, התרחש בשלושה חודשים ולא יותר? לי היה נדמה שכבר שנים אני נע-ונד כחיה נרדפת.

עברו שבעה ימים ואולי עשרה ואיכר בא להזמין מגפיים. ראה אותי ושאל מי אני. מעבידי סיפר לו את סיפורי על אוזירקי אבל האיכר אמר שלפני שבוע הגיע לכפר ראסניק ילד שסיפר סיפור דומה והתברר שהיה יהודי שהוליך את כולם שולל. בעל-הבית שלי החליט לבדוק אם יש אמת בחשד הלקוח שלו. מטיבי מאתמול הודיע לי שאם יתברר שאני יהודי, הוא ימסור אותי לגסטאפו ויקבל כפרס רכוש יהודי. זהו עסק מכניס. הוא ניסה לגרור אותי למתבן ואני נאבקתי איתו. לבסוף סגר אותי שם והלך להזעיק את המשטרה. ידעתי שחיי בסכנה, לכן, בשארית כוחותי שברתי שני לוחות בקיר ונמלטתי.

רצתי בשדה והסנדלר רדף אחרי באופניים. עברתי ליד בית-חרושת לסוכר בכפר באבין. שם ראיתי פירצה בגדר וחדרתי פנימה. נשים ניקו שם סלק-סוכר. התיישבתי לידן ועבדתי כמותן. הן התעניינו בי. שוב ושוב סיפרתי אותו סיפור. זה כבר הלך אצלי כמו מתקליט. אישה אחת אמרה ששכן שלה מחפש עובד והוא ישמח לקבל אותי. המשכתי בניקוי הסלק ופתאום ראיתי מכונית משטרה נכנסת לחצר ובה הסנדלר הרודף אחרי. התחמקתי לפני שהשגיחו בי. יצאתי לכביש בפירצה שנכנסתי. שם חנתה משאית צבאית. טיפסתי לארגז האחורי והמכונית זזה ממקומה. לא ידעתי לאן אנו נוסעים. למי זה היה חשוב? העיקר היה להתרחק מהמקום. הספקתי אפילו לנמנם בארגז. המכונית נעצרה בחריקה רועשת. קפצתי החוצה בלי שהנהג הבחין בי. נמצאתי במרכזו של כפר גדול. היו שם בתים יפים עם גגות-פח. כבר ידעתי מנסיוני שאין להיכנס לבתים של איכרים עשירים. הלכתי איפוא עד שהגעתי לביקתה עלובה של זוג זקנים בקצה הכפר. הם האכילו אותי ולא התעניינו בי ובפרטים האישיים שלי. הם סיפרו שאין להם ילדים והם "פולקסדויטשה". לא הבנתי את ההגדרה "פולקסדויטשה" וגם אני לא שאלתי שאלות. אחר-כך סיפרו שהם עתידים לקבל משק מבוסס של ציכי שגורש ואם אסכים להצטרף למשפחתם יהיו מוכנים לרשום אותי כבנם. כל הסיפור על הכפר אוזירקי ירד מהפרק ולא הוזכר עוד.

מאותו יום הפכתי להיות אוקראיני בשם קיריליוק. עברתי עימהם לקוואסילוב. שם הם קיבלו משק מסודר. עבדנו שלושתנו מהנץ החמה ועד מאוחר בערב. את התוצרת הם היו מוסרים לגרמנים.

כעבור זמן קצר הופיע גרמני ורשם את הילדים לבית-הספר. היו שם שלוש כיתות. למדנו גרמנית, חשבון ותרגילי-סדר. למדתי עד הצהריים ואחר-כך עבדתי במשק. יום אחד הופיע גרמני צעיר בבית-ספרנו ואירגן סניף של "היטלריוגנד". הגיעו מחנכים, היו מישחקי-חברה, היתה מקהלה והמדריכים שמחו בהישגינו. פעם-בפעם חוייבנו להופיע ביישובים שתים ולהפגין את הישגינו. הייתי בכיתה הנמוכה אך תוך זמן קצר העבירו אותי לכיתה גבוהה יותר בגלל התקדמותי בלימודים. לפעמים הייתי מתלווה אל אשת האיכר בנסיעתה לרובנה כדי למסור תוצרת ולקבל מיצרכים לבית ולמשק. יום אחד בכניסה לרובנו, ראיתי קבוצת יהודים מובלים כנראה להשמדה. רוב תושבי הגיטו חוסלו מזמן ונשארו רק בעלי-מקצוע מבוקשים שהגרמנים השאירו ועכשיו הגיעו גם הם לקצה-הדרך. בעלת-הבית שלי שהיתה פולקסדויטשה קיבלה את

השמדת היהודים כדבר המובן-מאליו. אני נאלצתי להעמיד פנים אדישות. זה היה בקיץ 1943. בכל פעם שהיה נדמה לי שהסתדרתי איכשהו בא ארוע שטלטל אותי טלטלה עזה ונאלצתי להתחיל הכול מחדש. וכך קרה גם הפעם. כחברי ה"היטלריוגנד" קיבלנו הוראה להיפרד מהמשפחות. כשבאתי להיפרד מהאיכר שלי הוא התרגז ואמר שאימץ אותי כדי שאעבוד במשקו ואין הוא מעוניין שאשרת את הגרמנים. אחרי צעקות רבות גירש אותי מביתו. שוב הייתי בן-בלי-בית.

חזרתי לפנימיה וסיפרתי למנהל שגורשתי מבית מאמצי. המנהל התעניין לסיבת הגירוש וסיפרתי את הסיפור שהמצאתי. המנהל הציע לי ללון בפנימיה ובבוקר יהיה עלי להתייצב בז'אנדרמריה האוקראינית ברובנה או במוסד לילדים מחוסרי-בית. בז'אנדרמריה ראיתי את השוטרים שתפסו אותי בביתו של טדוס והסתלקתי משם לפני שהספיקו להשגיח בי. פניתי להנהלת המוסד לילדים חסרי-בית וקיבלו אותי בלי בעיות. מילאו טפסים, שאלו על עברי ואני הצטרכתי לא לטעות בפרטים שמסרתי. הן הספקתי כבר להיות אוקראיני וגם פולני. קיבלתי בגדים ששדדו מיהודים ונשלחתי לבית-ילדים.

בבית-הילדים היו בני גילים שונים, מגיל שנה ועד גיל עשר ויותר. היו רק שתי מטפלות. הגדולים צריכים היו לטפל בקטנים לפי הוראות המטפלות. נדמה היה לי שהסיפור על הכפר אוזירקי שהגרמנים שרפו על תושביו, דרמטי יותר מהסיפור על הפולקסדויטשים והייתי שוב "קרשצינסקי" היתום, שהוריו נרצחו בפעולת-עונשין. ביום א' היינו מתרחצים בגיגית, לובשים בגדי-חג והולכים לכנסייה. חששתי שיזדמנו בכנסייה שוטרים שיכירו אותי. לכן פרצתי בבכי מר כשעמדנו ללכת לכנסייה. המטפלת החליטה שאני חולה ועלי לשכב במיטה.

כעבור מיספר שבועות התקבלה הוראה להעביר את הילדים הגדולים לבית-ילדים בקלוואן. במקום החדש היו ילדים פולנים, אוקראינים ורוסים. היתה שנאה עזה בין האוקראינים לפולנים. "זייד" היתה מילת-גנאי מקובלת. התרגלתי להגיב על הביטוי "זייד" בשוויון-נפש. התזונה היתה גרועה. ראשי הכפרים היו מספקים מזון דל, לפעמים מקולקל.

המנהלת היתה אוקראינית קפדנית וקשוחה. למרות האיסור לצאת בלי אישור המנהלת היו ילדים מסתלקים מבית-הילדים, מבקרים בבתי-הכפריים ומבקשים אוכל. לפעמים היינו עובדים קצת במשק תמורת אוכל. המנהלת שנאה את ילדי הפולנים. היה מקרה שילד פולני הלך לכפר לעבוד והמנהלת מסרה אותו לז'אנדרמריה האוקראינית וזו שלחה אותו להעמיס קורות בקרון רכבת. הוא מצא שם את מותו. לא ידענו אם נהרג בתאונה או סתם חוסל.

פעמיים בשבוע היו מופיעים בבית-הילדים כומר פראבוסלאבי וכומר קתולי ללמד שיעורי דת ותפילה. היו עורכים שם בחינות והמצטיינים היו מקבלים כפרס צלב, מדליון, או דמויות של קדושים. רוב התלמידים לא התעניינו בשיעורי-הדת. תמיד נשארו בשיעור תלמידים בודדים. הבנתי שעלי להישאר בכל השיעורים כדי שלא יחשדו בי. תוך זמן קצר התפרסמתי כתלמיד מצטיין.

הייתי גם במקהלת הכנסייה ואפילו נעשיתי יד-ימינו של הכומר. כל באי בית-התפילה הכירו אותי. לפעמים חשבתי שללא כל כוונה הרחקתי-לכת, אבל לא היתה לי דרך נסיגה. כל יום א' היה אחד המתפללים לוקח אותי לארוחת-חג. לכנסייה היו באים פולנים, הונגרים וגרמנים. בשבת אחר-הצהריים היינו מתרחצים בזוגות בגיגית והיינו הולכים עירומים למנהלת לקבל לבנים נקיים. תמיד זכרתי את דברי אבי להיזהר שלא יגלו שאני נימול. לכן הייתי הולך אל המנהלת עטוף במגבת. היא היתה מתרגזת שאני מלכלך את המגבת ומתנהג בצורה שונה

מיתר הילדים. ברצון הסכמתי וגם הדגשתי שאני שונה מיתר הילדים.
שבת אחת החלטתי לא ללכת לרחצה ובמקום זה יצאתי דרך פירצה בגדר והלכתי לכפר לבקש אוכל. הגעתי לביתה של נזירה. היא התעניינה בי, שאלה על החיים בבית-הילדים ועל עברי. היא התרשמה מסיפורי, אספה משכנותיה דברי-מאפה ונתנה לי. בסוף אמרה שאני רשאי לבוא לביתה כל-אימת שארצה וגם להביא איתי חברים. חברי קיבלו בשמחה את האוכל שהבאתי. בשבת הבאה הלכנו לשם קבוצה גדולה. המנהלת שמה לב שחסרים ילדים רבים וחיכתה לנו ליד השער עם איש מהז׳אנדרמריה. נתפסנו בקלקלתנו. את המזון היא לקחה למטבח והזהירה אותנו שאם נחזור על המעשה נימסר כולנו לז׳אנדרמריה. זה היה איום רציני. בשבת הבאה החבר׳ה פחדו לצאת. רק אני יצאתי עם נער פולני. חזרנו מוקדם ואת כל השלל מסרנו לחבר׳ה.

מול בית-הילדים שלנו היה פעם בית-ספר תיכון. בימי המלחמה שוכנו בו חיילים הונגרים. לפעמים, כשהיה לי זמן פנוי, הייתי מסתכל בסקרנות בהונגרים. יום אחד ניגש אלי חייל ובידו מסטינג ושתי קופסאות גפרורים. החייל לא ידע פולנית. הוא אמר לי את המילה ״חלב״ בפולנית. היה ברור שהוא רוצה חלב תמורת הגפרורים. באותו זמן מיצרכים כמו גפרורים, סבון וכד׳ היו יקרי המציאות. רצתי דרך הפירצה שבגדר לכפר הסמוך. תמורת הגפרורים קבלתי חלב וביצים.

כשנודע לחיילים ההונגרים שיש אפשרות לעשות סחר-חליפין נהייתי לספק שלהם. הייתי רץ מההונגרים לכפר וחזרה וכולם היו מרוצים משרותי. כך הגעתי למטבח שלהם. הטבח ידע אוקראינית. היתה לו שליטה על מיצרכים רבים והוא היה מעוניין לעשות עסקים בקנה-מידה רחב. סיפרתי לו שהמנהלת שלנו קשוחה ומגלה יחס רע לילדים הפולנים. הוא הציע לי לעבוד במטבח.

הסכמתי. הייתי מנקה דוודים, קולף תפוחי-אדמה ועושה כל עבודה אחרת. כל החיילים הכירו אותי. ילדי בית-היתומים, כאשר ראו אותי שם, החלו לבוא אלי ולבקש אוכל. אני נעניתי להם ברצון. כאשר נודע למנהלת בית-הילדים שאני במחנה ההונגרים, באה להחזיר אותי. לא הניחו לה להיכנס למחנה והיא הגישה תלונה למפקד היחידה.

זה פקד לגרש כל ילד שיבוא מבית-הילדים. הטבח התעלם מההוראה. יום אחד, כשהייתי עסוק בניקוי דוד שהיה גדול ממני, בא המפקד למטבח לביקורת-פתע ומצא אותי. הוא נזף בטבח וציווה לגרשני מייד.

עברתי לחיל-הקשר. החיילים שהכירו אותי מזמן קיבלוני ברצון. בלילה הייתי יושב ליד מכשיר-הקשר והחייל התורן יכול היה לנמנם להנאתו. כשהיה זמזום במכשיר הייתי מעיר אותו. הייתי אורח רצוי גם באורוות. שם עזרתי בניקוי הסוסים. יום אחד בא סגן-המפקד וראה אותי מטפל בסוסו. הוא זכר אותי מהכנסייה הקתולית. עכשיו הוליך אותי למטבח וציווה על הטבח לאפשר לי להתרחץ ואחרי זה לשלוח אותי אליו. הוא גילה כלפי אותות חיבה. נתן הוראה להשליך את בגדי המרופטים ולתת לי מדים לפי המידה שלי. הוא אפילו הבטיח לקחת אותי למסע החופשה שלו להונגריה. בינתיים המשכתי בעבודה, פעם במטבח ופעם בניקוי הסוסים וגם האלחוטאים היו מזמינים אותי לפעמים.

עבר זמן-מה והיחידה קיבלה הוראה לעבור מזרחה. בזמן העברת הציוד לתחנת-הרכבת בזדולבונוב הזדמן למקום המפקד שבשעתו ציווה לגרשני. עכשיו הוא חזר על פקודתו. שוטטתי בסביבה עד הערב וכאשר זזה הרכבת עליתי לקרון מלא סוסים.

הגענו למירופול. שם אימצו אותי האלחוטאים. החייל-התורן ליד מכשיר-הקשר יכול היה לישון בשקט כאשר הייתי מחליף אותו. לילה אחד בא מפקד הקשר לביקורת ומצא אותי. מרוב פחד התחלתי לבכות. ידעתי שאם יגרשו אותי שוב לא יהיה לי לאן ללכת. הסביבה היתה זרה ועויינת. שנאה עזה בערה בין האוקראינים לפולנים. הקצין שהיה קתולי וגם דיבר פולנית הבין את מצבי והרגיע אותי. עוד מהכנסייה הייתי בעיניו פולני כשר. מצבי נגע ללבו עד-כדי כך, שציווה עלי לבוא למחרת-היום למיסעדת הקצינים. שם קיבל אותי בחיבה. הסתדרתי בעבודה במטבח של שומרי מסילת-הרכבת יחד עם בחור פולני בשם ולאדק. עבדנו במטבח וטיפלנו בעופות ובבעלי-החיים שגודלו במחסן. הכול היה טוב ויפה אלא שהטבח היה קפדן ורגזן ובכל הזדמנות היה מנחית עלינו מכות.
בקיץ 1943 העבירו את מחלקת האספקה למירופול. יום אחד בא לשם קצין בכיר. ראה אותי ושאל את הטבח, מה עושה ילד במטבח. הטבח סיפר שבאתי עם חיל-הקשר ואני עוזר לו. כעבור מיספר ימים בא עוזרו של הקצין עם הוראה להביא אותי אליו. לא הבנתי את סיבת התעניינותו בי. הוא נטל יום-חופש ובילה איתי כל היום בהשתזפות בשמש ומפעם-לפעם צילם אותי. הקצין יצא לחופשה ואני חזרתי לעיסוקי במטבח. עברו שבועיים ושוב הוזמנתי לקצין. הוא סיפר לי שבילה חופשה בביתו והתייעץ עם אשתו בדבר אימוצי, משום שאין להם ילדים. הוא הספיק כבר להתעניין בעברי ועכשיו נחוצה רק הסכמתי. ידעתי שבכל חקירות ה"עבר" שלי לא העלה אלא את השקרים שבדיתי. לא דחיתי את ההצעה. וכי היתה לי ברירה? הוזמנו מדים לפי מידתי ונערכה מסיבת קצינים לכבוד הארוע. מאז היה הקצין לוקח אותי איתו לכל מסעותיו.
יום אחד התקבלה פקודה לסגת מהמקום בגלל התקרבות החזית. עברנו לפרוסקורוב והתקדמנו בכיוון סטאניסלאב. היחידה התמקמה לחנייה בכפר סמוך לסטאניסלאב. האזור שרץ באנדרובצים וקציניהם הזמינו את הקצינים ההונגרים למסיבה. בעת המסיבה החזיק אותי הקפיטן על ברכיו. אחד הבאנדרובצים שהתעכב לידינו העיר שאני נראה כיהודי. ואני משום-מה פרצתי בבכי. האמת נתגלתה והקפיטן חמתו בערה בו להשחית. איך העזותי להוליכו שולל ולגרום לו בושות כאלה? לאפתעתי "הגן" עלי דווקא הקצין האוקראיני שעורר את חשד יהדותי. הוא אמר שאם הצלחתי לשרוד עד-עתה, מן הראוי שאוסיף להיות נע-ונד ככלב גם להבא. אני הסתלקתי משם מהר. לפחות חיי היו לי לשלל.
שוטטתי אנה-ואנה ולא ידעתי מה אעשה. ראיתי חייל מוביל עצי-הסקה מהיער והצטרפתי אליו. הוא שמח על העזרה וכל אותו יום עבדתי בהעמסת עצים ובפריקתם. העצים היו מיועדים לחימום דירות הקצינים שגרו בביתו של הכומר. הבאנו את העצים והכומר יצא להראות לנו את המחסן. כשראיתי את הכומר כרעתי על ברכי ושקעתי בתפילה כפי שלימדוני בבית-הילדים. הקצינים יצאו מכליהם מכעס וממש רצו להרוג אותי אבל הכומר הגן עלי. סיפרתי לו בפעם המי-יודע-כמה את "הסיפור על הכפר אוזירקי". דומה שכבר שיכנעתי את עצמי שמוצאי הוא באמת מאוזירקי. ומה הסתבר שגם הכומר היה מאוזירקי! הוא ידע על חיסול הכפר על-ידי הנאצים ואמר לקצינים שאנחנו שנינו מאותו הכפר ושהורי היו שכניו. הוא סיפר פרטים על האסון שפקד את תושבי הכפר. הכומר עזב את אוזירקי לפני שנים וגם לא היה שם זמן רב ולא היתה לו סיבה שלא להאמין שאני באמת אותו הנער הפולני שאת שמו נשאתי.
הקצין שלי שמע מחבריו על פגישתי עם הכומר ועתה הצטער על שנגרר אחרי חשדותיו של

קצין הבאנדרובצים. הוא פייס אותי ושוב קירבני אליו. חלפו ימים לא-רבים וניתנה פקודה לצאת לחזית. במיפקדה הוחלט להעביר את הכומר ואחותו למחנה של פולנים בהונגריה ולשלוח אותי לביתו של הקפיטן המאמץ. נער פולני נוסף היה אמור להישאר בעבודה אצל המלווה שלנו. הכינו לנו תעודות מתאימות וברכבת הגענו לגבול הונגריה-פולין.
הביקורת היתה קפדנית. לבסוף סגרו אותנו במרתף. למחרת בא קצין גסטאפו, לקח את התעודות ואת המכתב שהיה בידינו ומסר אותנו לזיאנדרמריה האוקראינית. אחרי בדיקת התעודות וחקירה ממושכת שילחו את הכומר ואחותו למיידאנק ואותי ואת חברי הפולני שלחו להונגריה. הגענו למחנה בכפר סיאנקי. עבדו שם יהודים ממחנה-עבודה סמוך. בתחנת-הרכבת היו עוברים מישלוחי יהודים מהונגריה למחנות-עבודה ולמחנות-השמדה. ההונגרים היו עורכים חיפושים אצל המגורשים ושודדים את כל רכושם. היו משאירים רק את הבגדים שעליהם.
קצין המחנה חקר אותי ואת חברי הפולני ושלח אותנו לעבודה במטבח. לפעמים היו פוקדים עלי לאסוף את החפצים שהם שדדו מהיהודים ולמיינם לצורך אחסנה. חיילים היו יוצאים לחופשה ולא-אחת כשחזרו, כבר לא מצאו את יחידתם שיצאה בינתיים לחזית. את אלה היו מצרפים ליחידות אחרות ושולחים גם אותם לחזית. הניידות היתה שם רבה. החיילים היו מעבירים את זמנם הפנוי במישחקי קלפים. אני וחברי היינו עוקבים אחרי המישחקים ובמשך הזמן התחילו גם לשתף אותנו. קרה גם שזכינו בכספם של החיילים והדבר הרגיז אותם. טענו שרימינו אותם והנחיתו עלינו מכות וגם תלונה הגישו נגדנו.
הקצין ציווה לכלוא אותנו במרתף. היה שם מיכל לחימום מים למקלחת החיילים. אני וחברי היינו נערים קלי-דעת ובכל הזדמנות המצאנו לנו מישחקים. החלטנו להריק את המיכל ממימיו. בעינינו היה זה סתם תעלול. במציאות לא היה זה מצחיק. החיילים באו להתקלח ובברזים לא היו מים. יתרה מזאת, אחדים ניכוו כאשר נגעו בצינורות הלוהטים. שוב הוגשה תלונה לקצין. הוציאו אותנו לשדה, קשרו את ידינו ורגלינו והספיגו בנו מכות נמרצות. חזרנו מוכים וזבי-דם. השכיבו אותנו במחסן פחם. היהודים ממחנה-העבודה ראו את מצבנו וטיפלו בנו. היתה לי הזדמנות להתוודע אליהם כיהודי והם שמחו שנמצא עוד יהודי אחד.
אחרי המקרה הזה הפרידו בין שנינו כדי שלא נשתולל. עברתי לעבוד במטבח הקצינים. האחראי היה סגן קתולי צעיר שהציע לי פעם לבקר בכנסיית הכפר. שם הכרנו משפחה פולנית, אם ושתי בנות. הן הזמינו אותנו לביתן. הסגן לא ידע פולנית ואני שימשתי לו מתורגמן. מאז היינו אורחים רצויים בביתן.
יום אחד ביקשו הבנות מהסגן שיכין להן עוגה ליום-ההולדת של אמן. הבאנו את העוגה. הבנות ערכו את השולחן ואני עזרתי לבעלת-הבית במטבח. לפתע דפק מישהו על הדלת. פתחתי ונבהלתי. עמד לפני בן-אדם רזה ומוזנח בבלואי סחבות. חשבתי שאולי זה יהודי. הוא קרא בשמי ואז הכרתי את הכומר שהציל את חיי. הוא היה שבור ומושפל. אחותו מתה והוא הצליח לברוח ממיידאנק בעת הפצצה. עכשיו נודע לי שאמו של הכומר היא אחותה של המארחת שלנו. איך הגורל מתעתע בנו! קשה היה לתאר שצל-אדם זה היה לפני מיספר שבועות כהן-דת בעל הדרת-פנים!
הוא סיפר על התופת הקרויה מיידאנק. הוא ביקש שיעזרו לו להגיע לכפר-הולדתו ולמות ליד אמו. במשך ימים ספורים הוא חזר ככל-האפשר לאיתנו וקיבל מראה שלא החשידו כפליט ממיידאנק. המארחת שלנו ביקשה מהסגן שיעזור לו להגיע לקירבת קו-החזית. כעבור מיספר ימים לקח הסגן גייפ והעלה עליו את הכומר. גם אני נתלוויתי למסע. הגענו לקירבת החזית

ושם נפרדנו מהכומר. הוא הלך לדרכו ואנחנו חזרנו למחנה. ניתנה פקודה לסגת להונגריה משום שהצבא הסובייטי התקדם במהירות. כל הזמן היו הפצצות.
ההונגרים היו בנסיגה מתמדת והקצינים החליטו להיפטר ממני. כשהגענו למישקולץ ציווה הקצין למסור אותי לזקן-הכפר. זה הביא אותי אל אחותו שבכפר הסמוך. בעלה היה נכה. היתה להם בת בגילי. הם אימצו אותי ורשמו לבית-הספר יחד עם בתם. עד-הצהריים הייתי לומד ואחרי-הצהריים עבדתי במשק. התייחסו אלי יפה. לפעמים היינו מבקרים אצל זקן-הכפר.
בינתיים נכנסו הסובייטים לכפר. הקצינים הרוסים היו באים לביתו של זקן-הכפר, דורשים אנשים לעבודה ומטפלים בסידורים שונים אחרים. פעם שמעו אותי מדבר אוקראינית. הם התעניינו איפה למדתי שפה זו ואם ישנם עוד דוברי אוקראינית או רוסית. אמרתי שאני יליד אוקראינה וטולטלתי בעת המלחמה כפליט ושאיתי הגיע עוד פולני. עוד באותו היום לקחו אותי ואת חברי ולאדק והעבירו למחנה שבו ריכזו שבויים רוסים, או ולאסובצים* ודוברי רוסית אחרים שנחשדו בשיתוף-פעולה עם הנאצים. במחנה היתה שמירה קפדנית. הריגול הנגדי חקר אותנו לפעמים בלוויית מכות. לבסוף הביאו אותנו למחנה בבודאפסט שבו רוכזו משוחררי מחנות הנאצים. בעת החקירה שמתי לב שהחוקרים ידעו עלי דברים שלא מסרתי להם. הסתבר שחברי ולאדק הלשין עלי.
כאן עלי לציין עוד עובדה: בשנת 1940 עברו גרמנים רבים מאזור-הכיבוש הרוסי לגרמניה, לפי הסכם חלופי-אוכלוסין בין רוסיה וגרמניה. הגרמנים שלחו רבים מילדי אותם הגרמנים לבתי-ספר מיוחדים והחזירו אותם למקומות-הולדתם כסוכנים גרמניים. עכשיו חשדו בי הסובייטים שאני אחד מאלה וספגתי מכות לרוב וכינויים מעליבים כמו "נבלה גרמנית". לא שיערתי שעם השיחרור יצופו בעיות כאלה. מוזר שלא עלה בדעתי לספר להם שאני יהודי. הנכון הוא שאחרי כל מה שעבר עלי השתדלתי להשכיח את העבר. בית הורי כאילו נמחק מזכרוני. המציאות לימדה אותי להיות פעם אוקראיני ופעם פולני.
כעבור זמן-מה שלחו אותי ועוד שישה ילדים לנ.ק.ו.ד. שם נתנו לנו מיסמכים שעל-פיהם יכולנו לחזור למקומות-הולדתנו. ציוו עלינו להתייצב בנ.ק.ו.ד. בכל מקום שיהיו עיכובים. הצהרתי שמוצאי מרובנה, ושלחו אותי לרובנה. עד שהגענו לרכבת נעלמו מהחבורה ארבעה נערים.
הסמל שליווה אותנו מסר לי את התעודות ועלינו לרכבת. נסענו לצירנוביץ דרך רומניה. הרכבת נסעה לאט. כשהגענו לגבול ליד צירנוביץ מסרנו את התעודות לשוטר צבאי. החייל התקשר עם הממונים וציווה לנו לחכות. הגיעה משאית עם חיילים. הביאו אותנו לנ.ק.ו.ד. שם שלחו אותנו למחסן להחליף בגדים במקום בגדינו המכונמים. היה לנו חבל להיפרד מבגדינו שהיו לפי מידותינו ולכן לבשנו את הבגדים החדשים על הישנים. משום-מה נכנסה בנו רוח שטות להשתלט על החייל שחיכה לנו ולברוח. כשנכנס החייל לקרוא לנו התנפלנו עליו והרבצנו לו מכות. הגיעו חיילים. אסרו אותנו והביאו למחנה של הבאנדרובצים. חקרו אותנו ביום ובלילה. האוכל היה דל ביותר. נשארתי שם שלושה שבועות בקירוב.
פעם לקח אותי הקצין לעדור בגינה של דירתו. נכנסתי לבית לבקש אוכל. תמיד הייתי רעב. ומה שומעות אוזני? איזו נעימה עריבה כאילו בקעה מהחדר הסמוך. הצצתי פנימה וראיתי יהודי עטוף בטלית עומד בתפילה.

*ולאסובצים - חיילים סובייטיים שהצטרפו אל הגנרל הסובייטי הבוגד ולאסוב ופעלו בפיקודו לצד הגרמנים.

אחרי כל מה שעבר עלי ואחרי שניתקתי את עצמי מעברי הייתי מזועזע עד עומק נשמתי. יהודי עטוף בטלית! היה זה מראה שלא מן העולם הזה. בדרכי חזרה למחנה ראיתי יהודים הולכים מבית-הכנסת. זה היה באביב 1945.

כעבור מיספר ימים שוחררתי מהמחנה וקיבלתי מכתב לנ.ק.ו.ד. ברובנה. תנועת הרכבות היתה משובשת. עברו יומיים עד שהגעתי לשפטובקה. הלכתי לחפש אוכל. כסף לא היה לי. בדרך עצרה אותי אישה אוקראינית. היא ראתה שהיה עלי בד פלנל שבו היינו עוטפים את הרגליים במקום גרביים ורצתה לקנות את הבד. הציעה לי סכום הגון לפי המושגים של אז. חלצתי את הנעליים ומכרתי לה את הבד. בכסף קניתי כד לבן ולחם.

סעדתי את לבי בשוק ונרדמתי. חלמתי על המשפחה ואת אבי ראיתי בדמות אותו יהודי עטוף בטלית שנקרה לי לפני יומיים. זכר המשפחה, שכאילו נעקרה מלבי, חזר אלי. אז נזכרתי שלאמי היה אח שחי עם משפחתו בנובוגראד-ווליניסק, לא הרחק משפטובקה. החלטתי לנסוע לשם. לא ידעתי לא כתובת ולא שם-משפחה. ידעתי רק שדודי היה פעם כובען. הלכתי לתחנת-הרכבת וחיכיתי שעות רבות עד שהגיעה הרכבת. הגעתי בבוקר לנובוגראד-ווליניסק. אחרי חיפושים רבים מצאתי את ביתו של הכובען. זה היה באמת ביתו של הדוד.

היו שם יהודים רבים שהתלקטו אחרי המלחמה. אחדים פנו אלי בשאלות, מה אני מוכר ומה ברצוני לקנות. ראיתי את דודי בחדר הסמוך, יושב וגוזר בד לכובעים. הכרתיו לפי מראהו. הוא לא שם אלי לב בבואי. עוד יהודי אחד - אין זה מוסיף ואין זה גורע.

שאלתי אותו אם הוא בעל-הבית וענה בחיוב. אמרתי שאני מעוניין לשוחח איתו. ודאי חשב שאני רוצה להציע לו עיסקה כלשהי ורמז לי להיכנס למחסן. שם שאלתי אותו אם היו לו קרובי-משפחה בטוצ׳ין. כן, בוודאי! אח, דוד והאחות בתיה! הסרתי את הכובע הצבאי שהסתיר את פני ואמרתי: ״אני הבן של בתיה!״. הדוד התעלף מהתרגשות ובבית חשבו שרצחתי אותו.באו אנשים לפגוש אותי וביניהם הדודה שהכירה אותי מיד. זה היה ב-11 אפריל 1945.

לפי עצת בני המשפחה נשארתי זמנית אצל הדוד והתחלתי לעבוד איתו. לפעמים הייתי מוכר כובעים בשוק. קשה היה להיכנס לשיגרת החיים החדשה. לא יכולתי לישון בלילות. כל הזוועות שראיתי במשך שלוש השנים עברו לנגד עיני כמו בסרט. חלמתי חלומות-אימים. הייתי צועק בשנתי. חשתי שלא אוכל להמשיך כך. מקץ ארבעה שבועות הודעתי שאני נוסע לטוצ׳ין לראות במו עיני מה נשאר שם. אולי אמצא קרוב משפחה או חבר ואולי מישהו יספר פרטים על משפחתי. הדודה לא הסכימה שאסע לבדי והצטרפה אלי.

הגענו לרובנה. שם פגשנו את מיכאל זייציק עם משפחתו. הדודה נשארה איתם ואני המשכתי לטוצ׳ין. הסתובבתי ליד בניין השלטון המקומי. ציפיתי לפגוש יהודים. להתקרב למרכז העיירה, המקום שחיו בו המוני יהודים וכולם נרצחו באכזריות, לא היה בי הכוח. אישה באה לקראתי ושאלה מי אני ומה אני מחפש. סיפרתי לה שאני יליד טוצ׳ין וכל מה שעבר עלי. התברר שהיא יהודיה וגם הכירה את משפחתי. היא היתה אשתו של פקיד סובייטי בשם קאפוסטין שהגיע ב-1939 לטוצ׳ין לארגן את השלטון המקומי. הוזמנתי לביתם. בינתיים גם הגיע הבעל. הם היו מעוניינים לשמוע על סבלותיהם של היהודים במשך המלחמה.

היום הבא נועד להיות ״יום-הנצחון״ וקאפוסטין ופקידי מפלגה אחרים נסעו לכפרים להודיע לוועדים שיקיימו את הטכס. הצטרפתי אליהם. הוא הבטיח להביא אותי לרובנה. באותו לילה התנפלו באנדרובצים על אנשי הנ.ק.ו.ד. בטוצ׳ין. מזלו של קאפוסטין היה שנסע. כל פקידי

השלטון שנשארו בטוצ'ין נרצחו.
למחרת בבוקר הגיעו חיילים רוסים לחפש את הבאנדרובצים. הם פגשו אותנו בבגדים אזרחיים עם נשק וחשדו שאנחנו שייכים לכנופיות. עצרו את כל החבורה שלנו והביאו לנ.ק.ו.ד. ברובנה. שם הכירו את קאפוסטין. ביקשו כמובן סליחה ושיחררו את כולנו. ככל שייראה הדבר מוזר, ארועים כאלו היו שכיחים בשלהי המלחמה.
הגעתי לרובנה לביתו של זייצ'יק. שם דאגו לי כי שמעו על השתוללות כנופיות הבאנדרובצים בטוצ'ין. בייחוד פחדה הדודה. באותו יום חזרנו לנובוגראד.
נשארתי בנובוגראד חצי שנה ועבדתי עם הדוד. באותו זמן התחתנה בתו ועברה לגור בלנינגראד. הגיס שלה הציע שאעבור גם אני והוא יסדר אותי בלימודים בבית-ספר מפורסם. למדתי חצי שנה במכינה בלנינגראד והייתי אמור להתחיל בסתיו בלימודים הסדירים בבית-הספר. אבל בסופו של דבר בוטלה התכנית מסיבות שונות וחזרתי למשפחת הדוד בנובוגראד-וולינסק.
בנובוגראד עבדתי בעבודות שונות עד 1952. ושוב נסעתי ללנינגראד, הפעם כדי ללמוד בבית-ספר למסחר. למדתי ועבדתי. בשנת 1955 פגשתי את בן-דודי זאב שפיגלמן. הוא סיפר לי על קרובי משפחה וידידים ששמע על קיומם. ילידי פולין יכלו אז לחזור לפולין. יצאתי לפולין ותוך זמן קצר הגעתי ארצה.
זכרונות העבר מלווים אותי עד היום בכל מוראותיהם והיו ימים שלא מצאתי לעצמי מרגוע עד שנתתי ביטוי פיוטי לרגשותי, רגשותיו של ילד יתום ועזוב, בשפת אמי ואבי שהיתה גם שפת-ילדותי. אני רואה בשורות הבאות חלק בלתי-נפרד מעדותי:

ווען דער דייטש איז אנגעקומען
בין אין געוועזן קליין,
מיינע טאטע-מאמע צוגענומען
געלאזן מיר אליין;
זינט דער דייטש איז אנגעקומען
האט ער דאס לעבן צוגענומען,
געשפרייט יסורים און געוויין.

פון דעמאלט האב איך זיך געוואלגערט
איבער גארער וועלט,
שלעפערדיק און הונגעריק
אין ווינטער און אין קעלט.
ווו זאל איך גיין ווו זאל איך שטיין?
נישט אהין און נישט צוריק
אין ווייטיק און אין עלנט!

געבליבן נאר אויף מוטשעניניעס...
געוואלד, דאס לעבן איז מיר נמאס!
אָ מענטשן, האט אויף מיר רחמנות:
דער טויט איז נאנט, דער שונא מאכט הכנות.
א יתומיל - מיין ריי דערנענטערט זיך, אוי וויי!
פון זייער גרוב צו הערן טאטע-מאמע מיין געשריי?*

*בתרגום מילולי:
כאשר הגיע הגרמני/הייתי ילד קטן/אבי ואמי נלקחו ממני/ונשארתי בדד./ הגרמני בא/ וגזל את החיים/ זרע ייסורים ובכי.
מאז התגלגלתי/ על-פני העולם כולו/ רדום ורעב/ בחורף ובקור./ לאן אלך והיכן אעמיד רגליו?/ לא קדימה ולא לאחור/ בדווי ובבדידות.
חיי ניתנו לי רק לעינויים./ אבוי! חיי היו לי לזרא!/ אנשים, רחמו עלי!/ המוות קרב והשונא מתכונן./ יתום עלוב אני, אוי לי שתורי מתקרב!/ האם אבא-אמא המוטלים בבור ישמעו את זעקת-ענותי?

גודל פיקס

גודל פיקס בן רחל ודב יליד 1923 היה חייל בצבא הסובייטי, נפל בשבי הגרמנים וברח. התגלגל במקומות שונים עד סוף המלחמה. אחרי הבסת הנאצים חזר לטוצ'ין וחי בה כיהודי יחיד מיספר שנים. גודל פיקס חי כיום בבת-ים.

נולדתי בטוצ'ין ב-1923. גרנו ברחוב שהוביל לכפר וורנוב בשכנות עם אוקראינים שעסקו בחקלאות. היינו המשפחה היהודית היחידה ברחוב. היו לי שלוש אחיות: אטל, רבקה ומלכה. אבי היה נגר וכך גם הסבא והדוד שלי. מגיל ארבע למדתי אצל מלמד ומגיל שבע, בעקבות אחותי הבכירה, בבית-הספר העממי הממלכתי.
לאחר כניסת הסובייטים לעירנו בשנת 1939 המשיך אבי במקצועו וגם אני התחלתי לעבוד אצל נגר כמתלמד. אחיותי למדו בבית-הספר שיסדו הסובייטים ושפת-ההוראה היתה אוקראינית.
כשפלשו הגרמנים בשנת 1941 ברחתי עם קבוצת צעירים לרוסיה. הלכנו ברגל עד קייב, מרחק של 400 ק"מ. מקייב שלחו אותנו לרוסטוב. ברוסטוב גוייסתי לצבא האדום והוצבתי ביחידת מילואים. שלחו אותנו כתגבורת לחזית. תוך זמן קצר כותרנו על-ידי הגרמנים ונפלנו בשבי.
נשארתי בשבי שלושה חודשים. כל הזמן העסיקו אותנו בעבודות שונות. זמן-מה עבדנו בפינוי הריסות של הפצצות. פגשתי שם בחור יהודי מבסארביה. לא ידוע לי אם היו בינינו יהודים נוספים. למזלנו לא ידע איש שאנחנו יהודים, אחרת היו מלשינים עלינו לגרמנים. הם היו שואלים כל פעם, אם ישנם בינינו יהודים או קומוניסטים.
אני וחברי חלמנו כל הזמן על בריחה מהמחנה. יום אחד הייתי בעבודה בקבוצה של עשרים שבויים וחייל גרמני שמר עלינו. השמירה לא היתה קפדנית, משום שהשבויים האוקראינים לא התכוונו לברוח. במקרה עברה שם בחורה אוקראינית והחייל השומר עלינו שוחח איתה זמן ממושך. שמנו לב שהם שקועים בשיחה ערה. עקבנו אחריהם. כאשר ראינו שהם נכנסים לבית שהיה במקום-העבודה שלנו, החלטנו שזאת הזדמנות-חיינו. פתחנו במנוסה דרך השדות. הגענו לכפר מרוחק משם. השתדלנו להיראות יותר מיסכנים משהיינו. הכפריות נתנו לנו בגדים ואוכל. הן חשבו אותנו לאוקראינים.
שאיפתנו היתה להתרחק מהגרמנים ולהתקדם מזרחה לעומק רוסיה. את הדרך לא הכרנו ופחדנו לשאול את האזרחים המקומיים שלא יחשדו בנו שברחנו מהשבי. יום אחד ראינו רכבת עם חיילים. חשבנו שאלה חיילים רוסים ורק כשעלינו עליה התברר לנו שנקלענו לרכבת של חיילים גרמנים. פחדנו פחד רב. ניצלנו הזדמנות כשהרכבת האטה וקפצנו מהקרון. החיילים קראו לנו, אבל בינתיים התרחקה הרכבת.

אחיותיו של גוגל פיקס (לפני המלחמה): אתל, רבקה ומלכה

נדדנו בכפרים כקבצנים עד שיום אחד פגשנו חיילים סובייטיים. שמחנו שהצלחנו להגיע לרוסים, אבל אלה הביאו אותנו לנ.ק.ו.ד. שם הכניסו אותנו למעצר והתחילו חקירות שנמשכו זמן רב. היינו כלואים שמונה חודשים. אחר-כך העבירו אותנו לעבודה במיכרות-פחם. נשארתי שש שנים במחנה-עבודה על תקן של מגורש.

בשנת 1948 הזמינו אותי במפתיע למיפקדה של המחנה. נתנו לי דרכון, כרטיס-רכבת למוסקבה וקצת כסף. לא התעכבתי במוסקבה. לא היה לי עניין בכך. רציתי להגיע לטוצ'ין, לפגוש אולי מישהו ממשפחתי או מחברי. הגעתי לטוצ'ין. היה ידוע לי שהעיירה נחרבה אבל לא שיערתי את גודל ההרס עד שראיתי במו-עיני. נשארו בתים ספורים: הבתים של ישעיהו ויעקב ברימן שהיו מחוץ לעיירה, הבית של מיכאל שיינפלד, הבתים של לייזר שך ושל ישראל מרקוס. בתי היהודים בדרך לגשר ברחוב זאמקובה נשארו כי שם היוו היהודים מיעוט והדליקה שהשתוללה בגיטו לא הגיעה לשם. אני מצאתי בטוצ'ין ארבע משפחות יהודיות. הם חזרו מרוסיה אחרי המלחמה. היו אלה אשתו של מנדל ויינר ואיתה שלוש בנות ובן, מרדכי קניידל ואחיו, בני שנידר החייט ויצחק גלקל.

בית הורי עמד על תילו. גרו בו שלוש משפחות. שתיים של אוקראינים מטוצ'ין וקצין לשכת-הגיוס. אישה אחת שמצאתי בביתנו היתה בעבר עובדת לפעמים אצל הורי. היא גם מילאה את תפקיד הגוי-של-שבת. היא קיבלה אותי בלבביות. לעומת זאת, הקצין מלשכת-הגיוס לא נתן לי דריסת-רגל בחצר בית הורי. הוא התנפל עלי. למרות האקדח שהיה לו נאבקתי איתו. הוא התלונן עלי במשטרה והטילו עלי קנס.

בנו של בעל טחנת-הקמח קריסט יעץ לי לתבוע מהשלטונות את הכרת זכותי לבית-הורי. ואכן התקיים משפט ואחרי שנתיים קיבלתי את בית-הורי והשכנים נאלצו להתפנות. בשבועות הראשונים לבואי לטוצ'ין גרתי אצל קניידל שהיה אופה.

בינואר 1949 נשאתי לאישה את לאה ויינר ועברנו לגור בביתו של גצל שוורצמן שהיה אז בבעלותה של גויה. שילמתי לה שכר-דירה. בשנת 1951 עברנו לבית-הורי. כל הזמן עבדתי כנגר ביחידה צבאית בטוצ'ין.

נולדו לנו שני בנים ובת. בשנת 1957 עברנו לפולין ובשנת 1959 הגענו ארצה.
בזמן היותי בטוצ'ין רכשתי לי ידידים מבין האוקראינים שהכירו את הורי, ובמיוחד את אבי, שהיה מבצע עבודות נגרות בבתיהם. שכני סטפאן אוקונצוק סיפר לי שהאוקראינים התעללו באבי, הכריחו אותו לעלות על גג ביתו ולקפוץ למטה עשרות פעמים. הם התכוונו להתיש את כוחותיו עד מוות. לבסוף נשאר שוכב על האדמה ללא נוע וללא הכרה. הרוצחים חשבו שהוא מת והלכו לדרכם. בינתיים התאושש אבא קימעה ובשארית כוחותיו הגיע רצוץ לאחד הכפרים.
איכר שבנה בית מרוחק מהכפר הזמין את אבי והוא חי שם מיספר חודשים ועבד למחייתו.
אחותי אטל רצתה להגיע לכפר. אוקראינים אזרחים רדפו אחריה ותפסו אותה ליד הנחל, סמוך לביתנו. הם רצחו אותה לאור היום, לעיני עוברים ושבים. איש מהשכנים לא מחה על כך. היתה אדישות.
אחותי רבקה הסתתרה בארובת ביתו של תנא (תנחום) וולך. הדבר נודע לאוקראינים. הם הוציאו אותה משם ורצחוה במקום. אמא ואחותי מלכה היו בגן העירוני מול ביתו של הרשל גרמן. המנוולים גילו אותן ורדפו אחריהן כציידים אחרי חיות נרדפות. הם השיגו אותן ורצחו בדם קר. אני מדגיש וחוזר ומדגיש: אף אחד מבין האוקראינים שהיו מבקרים בקביעות בכנסייה לא ניסה להגן עליהן. הרוצחים האוקראינים ידעו שאבי נמצא באחד הכפרים והם דאגו להודיע לו שרצחו את בני משפחתו.
אבא נכנס לדכאון ואחרי ימים אחדים התייצב בז'אנדרמריה הגרמנית כדי שיהרגו גם אותו. הם רצחו אותו. נודע לי מעדי-ראייה שאת שייליק גילברג הגיס של אמי תפסו האוקראינים והתעללו בו קשות. לבסוף קשרו אותו לזנבו של סוס, הריצו את הסוס במשך שעות ושייליק הנגרר התחנן שיירו בו. הם לא עשו לו את החסד והריצו את הסוס עד שנפח את נשמתו.

יעקב צ'יובוק

יעקב בן רודיה וחנן צ'יבוק נולד בטוצ'ין ב-1934.
בעדותו מתוארות שנות ילדותו בימי הכיבוש הנאצי.

כאשר פרצה המלחמה היינו שני אחים, אני ואחי הצעיר יליד 1937, לאחר שאחותנו דוציה מתה ברובנה. אבי היה חוכר בוסתנים. הוא דאג לקטיף הפרי, העברתו העירה, ומכירתו לרוכלים. חלק אוחסן במרתפים לחורף. מגיל ארבע למדתי בחדר כמו יתר הילדים בעיירה. עם כניסת הסובייטים בשנת 1939 הפסיק אבי את העסקים שלו והתחיל לעבוד במרפאה העירונית ואני למדתי בבית-ספר. גרנו מחוץ לעיר. היה לנו שטח אדמה גדול ליד הבית וגידלנו עליו ירקות. בשכנות גרו בני המשפחה המורחבת שלנו, "שבט הציובוקים". כשהיינו נפגשים בחגים, היה הבית מלא מבוגרים וילדים, כולם אנשי עבודה, נפחים ועובדים בענף הפירות.
ביולי 1941 נכנסו הגרמנים. החיילים עברו ליד ביתנו. החיילים הקרביים לא פגעו בנו. האוקראינים ערכו קבלת-פנים לגרמנים. פרשו שטיח אדום וזרקו פרחים לעבר החיילים. ברכותיהם לגרמנים היו מלוות בצעקות "מוות ליהודים".
אוקראינים התמנו לתפקידים של ראש עיר וראש משטרה ותפסו גם את יתר המישרות. נמצאו אוקראינים ששרתו כפעילים את שלטון הסובייטים ועם כניסת הגרמנים היו מראשי הפורעים ביהודים. בימים הראשונים עדיין היה שקט יחסי ברחוב שלנו. האוקראינים עדיין לא העיזו לפגוע ביהודים. אבל הפוגרום לא איחר לבוא. הם שדדו, הרסו, והיכו באכזריות. במרכז העיר היו יהודים הרוגים.
הקימו יודנראט, ובראשו גצל שוורצמן ועוזרו מאיר הימלפרב. בראש המשטרה היהודית מינו את ברל זלצמן. ניתנה פקודה למסור לשלטונות את הפרוות, זהב וחפצי-ערך באיום שהלא-מצייתים יוצאו להורג. קבוצת בחורים מטוצ'ין חשבה שברובנה חייהם יהיו יותר בטוחים והחליטה לברוח לשם. ראש המשטרה ראה אותם בדרכם, תפס אותם והחזירם לטוצ'ין. הם נעצרו. אני זוכר שמיכאל רזניק שוחרר לאחר שמשפחתו שילמה כסף רב.
בבתי-המלאכה המשיכו בעבודה והפועלים קיבלו כרטיסי-עבודה שנחשבו אז "כרטיסי-חיים". בעלי מקומות-עבודה קבועים לא נשלחו לעבוד מחוץ לעיר. קרה ואלה שנשלחו לעבוד, לא היו בטוחים אם יחזרו. ורבים לא חזרו.
אבי נשלח לכרות עצים ביער בשובקוב וחזר כעבור מיספר שבועות. היהודים נצטוו לענוד

טלאי צהוב על החזה ועל הגב. יש לציין שרוב הצרות היו ליהודים שבמרכז העיירה. ברחוב הצדדי שלנו היה שקט זמני. האיכרים הוסיפו לבוא אל בעלי-המלאכה היהודים, הסנדלרים, החייטים, הנפחים וכו׳. בתמורה לשירותים קיבלו בעלי-המלאכה תוצרת חקלאית. ברור שגם זאת היתה עבירה על החוק. אסור היה ליהודי לבוא במגע עם נוצרי.
נוצר סחר-חליפין: מזון תמורת חפץ בעל-ערך. באותו זמן המפרנסים העיקריים היו ילדים. ילד זריז היה יוצא מהעיירה באין-רואים, מבקש או לוקח במשיכה צורכי אוכל נפש. אם התמזל לו המזל, הביא הביתה תפוחי-אדמה או פרוסת לחם. בחורף היו מוכרחים לחמם קצת את הבית ועצים לא היו. ילד זריז היה מסתכן ומביא צרור ענפים יבשים או שברי לוחות מגדר. טבעי שבמקרים רבים נתפסו ילדים ״על-חם״. אם שיחק להם המזל חזרו הביתה מוכים ופצועים. יהודי שלא היו לו חפצים להחליף ולא היה מסוגל לבקש מהאיכרים היה גווע מרעב ומקור.
יהודי טוצ׳ין היו ״בני מזל״ באזור, כי נועדו להיות האחרונים לחיסול. בעוד שבעיירות אחרות הקימו גיטאות והתחילו להרוג את היהודים ישבו רוב יהודי טוצ׳ין בבתיהם ועבדו בבתי-מלאכה. היה בעיירה מהנדס בשם גרוס שבא כפליט מלודז׳ בשנת 1939. הוא השפיע על הקומנדנט הגרמני שהיהודים יעבדו בכל בתי=המלאכה והתוצרת תישלח לגרמנים. יהודים רבים מעיירות הסביבה הסתננו לטוצ׳ין למרות האיסור החמור וסודרו בעבודה וגם כרטיסי-עבודה קיבלו.
הגרמנים הקימו ז׳אנדמריה אוקראינית. הם חילקו להם מדים ונשק ואלה שמחו להציק ליהודים. ריצאק הצולע היה במשטרה. סטדניק היה ראש המשטרה. פרוקופ ורבים שהיו פעילים בעת השלטון הסובייטי היו מראשי הפורעים ביהודים. יום אחד אסף פרוקופ 11 יהודים מהאינטליגנציה. היו ביניהם רופא-השיניים גמר וגולדברג פליט מוורשה. את שמות האחרים אינני זוכר. הובילו אותם למשטרה וירו בהם. לילה אחד נכנסו פורעים אוקראינים לביתו של סיומה ספוזניק. את אשתו טייבל בת גדליה שך רצחו. התינוק שכב לידה ונשאר בחיים. השכנות טיפלו בו זמן-מה. אינני יודע מה עלה בגורלו של סיומה. אותו לילה רצחו את שתי בנותיו של וולף חיסדו. וולף עצמו נמלט לרוסיה. פעם תפסו האוקראינים את אמי בחוץ בלי טלאי. הרביצו לה מכות-רצח ואמרו שאם יתפסו פעם נוספת בלי הטלאי יהרגו אותה.

יעקב צ׳בוק עם חבר (1944)

אבא השיג כרטיס עבודה בתשלום והיה רוב הזמן בבית. אמי עסקה בסחר-חליפין. החליפה חפצים שונים במיצרכי-מזון ואת המזון מכרה ליהודים. למעשה פרנסה אמי את המשפחה.
היתה חרדה גדולה בין היהודים. פחד החיסול היה תלוי מעל לראשנו. המצב הזה נמשך עד ספטמבר 1942. לפני ראש-השנה 1942 אספו הגרמנים עצים ממחסני העצים של היהודים והעמידו יהודים לבנות גדר לוחות סביב אזור שהיה מיועד לגיטו. מעל הלוחות מתחו חוטי תיל דוקרני. השער היה ליד בית-הבד של קריצמן. לפני יום-כיפור ניתן צו ליהודים לעבור לגיטו. רגב תושבי העיירה נכנסו לגיטו. ביתנו היה מרוחק ממרכז העיירה ולא ידענו על הגזירה.

אמא רצתה ללכת לקנות חלב אצל שכנה. ליוויתי אותה מרחוק וראיתי שני שוטרים אוקראינים. הם לא ראו אותנו ואני הספקתי להזהיר את אמא וחזרנו הביתה. נכנסתי לביתו של דודי איציה הנפח. הרשל בנו של איציה ברח בכיוון הנהר. שוטרים אוקראינים רדפו אחריו, ירו בו והוא נפל במקום.

שוטרים נכנסו לביתנו ופקדו לעבור לגיטו. אספנו קצת חפצים ומזון וביחד עם שכנינו הלכנו לגיטו. השכנים האוקראינים ציפו שנסתלק כדי לשדוד כל מה שנשאר בבתים. כשהגענו לשער הגיטו עמד שם אהרון קפלן ואמר שעשינו שטות שלא ברחנו. עומדים להרוג את כולם. כבר היה ידוע שבחורשת קוטובסקי הכינו בורות בשביל קבר-אחים ליהודים. נפוצו שמועות שבלילה יוציאו להורג את כל היהודים בחורשת קוטובסקי.

היה ברור שזה הסוף. יש לציין כי כאשר נודע שמקימים גדר סביב אזור הגיטו, נמצאו מיספר צעירים שאמרו לכל היהודים שיצטיידו בנפט. הציבור לא ידע לשם-מה נחוץ נפט. היו כמויות נפט בבתי היהודים וכשעברו לגיטו העבירו איתם גם את הנפט.

אחרי יום כיפור כבר לא הוציאו את היהודים לעבודה. שוטרים אוקראינים וחיילים גרמנים הגיעו לקירבת הגיטו. הגיטו היה לא-רחוק מבית-הקברות. הם התמקמו על גבעה ליד בית-הקברות, וראו מגבוה את הנעשה בפנים וגם יכלו לירות משם. בצהריים הגיע איש הגסטפו ודרש שצעירים יתייצבו בלי דיחוי לעבודה. ראש היודנראט ענה שאין באפשרותו לאסוף עובדים בלי פסק-זמן כלשהו. מחוץ לגיטו נראתה תכונה רבה. אזרחים אוקראינים באו לשדוד. בגיטו נפוצה שמועה שראש היודנראט נורה למוות.

מהבוקר נאמר ליהודים שברגע שיראו בית בוער בגיטו, ישפוך כל אחד את הנפט שברשותו על ביתו או על הגדר ויצית אותם. פתאום ראו להבות עולות מאחד הבתים, ותוך רגעים ספורים פרצה האש מכל הכיוונים. נשמעו יריות. גם בחורים יהודים ירו ממיספר זעום של כלי-נשק. חבריה קראו ליהודים לפרוץ את הגדר ולברוח מהגיטו. היו מקרי התאבדות. מאות יהודים נהרו לגדר שנפרצה במיספר מקומות. ליד הגדר נפלו מאות אנשים אבל רבים פרצו החוצה וברחו. האוקראינים והגרמנים דלקו אחריהם וירו כל הזמן. רוב הנמלטים רצו בכיוון בית-הקברות. משם קיוו לצאת לשדות וליער, אבל נפתחה עליהם אש גם מבית-הקברות. בכל זאת הצליחו כאלפיים יהודים להגיע ליערות.

אמא אמרה לאבי, שיברח אתי והיא תישאר עם אחי הקטן. לה אין כוח לזה. ברחתי עם אבי. גם אמי ואחי ברחו אחר-כך. הצלחנו שנינו להגיע ליער ליד קודרינקה. אמי רצה עם אחי בן השנתיים.

אוקראינים יצאו עם קילשונים לשדוד את רכושם הדל של היהודים. היו שהפשיטו את בגדיהם של יהודים ולקחו גם את נעליהם. טוב היה כשזה נגמר רק בשוד כי במקרים רבים רצחו את הנשדדים.

ביער קודרינקה שכבנו ארבעה ימים ולא ידענו איפה אנחנו נמצאים. היינו רעבים ופחדנו לצאת לבקש אוכל. לא היינו יחידים. היו עימנו יהודים רבים מטוציין ומעיירות הסביבה. לבסוף הסתכננו ונכנסנו לביתו של פולני. הוא נתן לנו אוכל ואמר שבתוך היער, עמוק יותר, מסתתרים יהודים נוספים. נדדנו ביער והגענו עד יער פוסטומיט. אחרי חיפושים רבים מצאנו את אמא ואת אחי הקטן. אמא היה לבושה שמלת קרעים ורעדה מקור. היא סיפרה ששדדו את בגדיה ואת מעט האוכל שהיה לה.

חזרנו לקודרינקה. שם התקבצו עשרות יהודים. אמא היתה יושבת בריחוק מקום מהקבוצה

משום שהיהודים דרשו ממנה שתחנוק את התינוק כדי שלא יבכה ולא יסגיר את הקבוצה.
הפולנים אמנם לא רצחו כמו האוקראינים, אבל אוכל לא רצו לתת לנו. אני, ילד בן שמונה, כבר למדתי לגנוב מזון. ידעתי את סידורי הסגירה של המחסנים בכפרים. מקובל היה להסתיר את המפתח ליד המחסן. הייתי מוצא את המפתח, לוקח כמות קטנה של מזון וסוגר. לקחתי כמויות קטנות כדי שלא יכירו.
התקרב החורף. לאמא לא היו בגדים. החלטנו ללכת לאוקראיני שהשארנו אצלו חפצים שלנו, לקחת קצת בגדים. האוקראיני יצא לקראתנו עם קילשון ושיסה בנו את כלביו. בקושי נמלטנו.
ראינו הודעה שהיהודים הנותרים-בחיים רשאיים לחזור לגיטו. לא יפגעו בהם עוד משום שהם דרושים לעבודה. לא האמננו לדברי הגרמנים ונכנסנו לגיטו לקחת בגדים לאמא. ידעתי שיהודים רבים הסתירו בגדים במקומות שונים. בגיטו היו יהודים לא מעטים. חלקם האמינו לגרמנים ואחרים לא יכלו להמשיך בשיטוט ביערות. הקור והרעב שברו אותם.
בעת שהותנו בגיטו הופיעו במפתיע גרמנים. הם פשטו בכוח על היהודים שחזרו מחוסר ברירה. נכנסנו אמא ואני לבונקר וסגרנו את המיכסה מעלינו. היו שם נרות ומים. אינני יודע כמה זמן נשארנו שם. לא ידענו אם עדיין יום או בא לילה. לבסוף פתחתי את המיכסה. היתה שעה מאוחרת בלילה. מסביב היה שקט. ברחנו בכיוון היער והלכנו בשוליו. נשארו לנו עוד 5 ק״מ עד הבונקר שלנו, אבל כאן ציפתה לנו צרה. עלינו על מארב. שני גרמנים שנראו לי גבוהים מאוד הופיעו לפתע מולנו. הם הובילו אותנו אל העיירה. החיילים עשו הפסקת עישון וכאשר הוציאו את הסיגריות והגפרורים החלטתי לברוח. הייתי קטן ורזה. היה חושך וסביבי היו שיחים. קפצתי לתעלה וכבר אני ביער. החיילים צעקו שאם אחזור לא יקרה לי דבר, אבל אם אמשיך בבריחתי יהרגו אותי. הם ירו ואני רצתי, מעדתי, נפלתי והמשכתי לרוץ. לא שמתי לב שנפצעתי בברך. הגעתי אל אבי.
הייתי בהלם, לא תפסתי את משמעות הדבר: יצאתי עם אמא וחזרתי לבדי. לאט-לאט התחלתי להבין שקרה לנו דבר נורא. אמא לא תחזור. זמן-מה גמגמתי. ניטל ממני הדיבור הרגיל. נשארנו שלושתנו בבונקר במשך כל החורף. אבא נכנס לדיכאון ואני דאגתי לפרנסת המשפחה. עם הפשרת השלג התמלא הבונקר מים. ליד הבונקר שלנו היו עוד שני בונקרים. דרי הבונקרים הדליקו מדורה להתחמם ולייבש את בגדיהם. רצינו להצטרף אליהם לזמן-מה אך הם לא רצו לקבל אותנו, טענו שצפוף גם בלעדינו. נדדנו ללא מטרה.
בלכתנו שמענו יריות. אחר-כך נודע לנו שחיילים גרמנים הופיעו ביער והיהודים לא שמעו. הם נרצחו כולם. הגענו לקודרינקה. האיכרים לא הירשו לנו להיכנס לבתיהם. הם אמרו שהגרמנים בסביבה ואין הם רוצים להסתכן. המשכנו בהליכה. אחי הקטן היה מקורר והכחיל כולו. נכנסנו לביתו של איכר שריחם עלינו. הוא עשה כמיטב יכולתו לעזור לילד החולה. אני ואבא הספקנו לייבש את בגדינו ולהתחמם. נשארנו שם כל היום. בלילה יצאנו שוב לדרך-הנדודים.
באין ברירה חזרנו לבונקר שבו היינו יום קודם לכן. בדרך התגלה לנו מחזה מחריד. במקום התגוללו גוויותיהם של היהודים שראינו ביום הקודם סביב המדורה. אנחנו התארגנו בבונקר שלהם. ירד שלג וכיסה את גופות ההרוגים ואת שלוליות הדם הרב שלידן. הדאגה לאספקת המזון הוטלה עלי. יום אחד הלכתי בדרכי לבקש קצת אוכל. ירד שלג כל היום והתחילה סופת-שלג. לא יכולתי לחזור לבונקר. נשארתי בכפר והסתתרתי במתבן בלי ידיעת בעליו.
הגעתי לבונקר רק כעבור ארבעה ימים ומצאתי את אבי ואת אחי מתים. לא היו על

גופותיהם סימני אלימות. הם מתו כנראה מקור ומרעב. נשארתי בדד, יחיד בעולם עוין.
התרחקתי מהמקום ההוא והגעתי לפוהורילובקה, כפר של אוקראינים לאומניים. הכפר היה ריק מאדם כי הגרמנים חיסלו את כל התושבים. חייתי שם מיספר שבועות. אוכל היה בשפע. אחר-כך עברתי לבית של פולנים. היה זה משק בודד, מרוחק מהכפר. הם לא התעניינו במוצאי ושמחו לקבל אותי לעבודה. שוב עברו מיספר שבועות של חיים "כמעט נורמליים". למרות יחסם הטוב אלי, הייתי כל הזמן במתח. ידעתי שכל רגע עלולה לצוף אפתעה לא נעימה. כל הזמן חשתי כאילו אני עומד על עברי-פי-תהום.
באותו הזמן התחילו האוקראינים לרדוף ולרצוח את הפולנים. פולנים רבים ברחו לסביבה מאוכלסת בפולנים ואחרים חפרו בורות ובנו בונקרים ביערות והעבירו לשם גם רכוש. אלה חיו שם רוב הזמן עם משפחותיהם. במשך הזמן הגיעו הפולנים להסדר כלשהו עם האוקראינים. אז חזרו הפולנים לבתיהם ואל מסלולם הרגיל. בכל זאת הם שמרו בלילות. גרתי אז אצל פולני והייתי רועה את בקרו. הבית היה ליד חורשה שבהמשכה השתרע יער. בחדר בו ישנתי היה חלון שפנה לחורשה. התרגלתי להיות חצי ער בשנתי.
לילה אחד שמעתי רעש מוזר שהגיע מהחורשה. קפצתי דרך החלון החוצה ובמהירות עברתי ליער. שמעתי יריות וצעקות. העמקתי רחוק ליער. בימים הבאים נודע לי שהרגו את כל תושבי הכפר. כמובן שלא חזרתי לשם.
במקום אחד נקלעתי לקבוצת יהודים. הם לא רצו לקבל אותי. כל אחד דאג לעצמו. המשכתי בנדודי והגעתי למשק של אוקראיני. בבית ובחצר היו כמויות גדולות של רכוש יהודי וגם פולני. ביקשתי את האיכר שיקבל אותי לעבודה. הוא שאל מי אני, ומה מעשי. סיפרתי לו שאני מהכפר פוהורילובקה. הוא ידע שרוב תושבי הכפר נרצחו וקיבל אותי לעבודה. לאיכר היו שני בנים ראשי-כנופיות. נשארתי בבית ההוא חודשים רבים. המשק שימש מרכז ומקום מיפגש של הבאנדרובצים.
לא עלה בדעתם של הפורעים שאני יהודי. הטבתי לדבר אוקראינית. הם קראו לי יאן או יאשא. כשהיו חוזרים מפעולה היו מכבדים אותי בממתקים ששדדו מהפולנים. רעיתי את בקרו של האיכר. מזון לא חסר שם. מפעם-לפעם הייתי משאיר ביער קצת מזון. ידעתי שיהודים ימצאו אותו.
התרגלתי לאורח-החיים של איכרים אוקראינים. התנהגתי כמוהם. יום אחד הזמין אותי האיכר להתרחץ באגם. הוא התפשט ואני נכנסתי למים במכנסיים. האיכר התחיל לחשוד בי שאני יהודי. בלילה שמעתי שהוא מספר לאישתו שאני יהודי ערמומי והולכתי אותם שולל. אני מכיר את כולם ואת מעשיהם והוא חושש שאם יחזרו הסובייטים אלשין עליהם. הוא החליט ללכת איתי לביצה ושם לחסל אותי. לא היתה לי ברירה אלא להסתלק בהקדם.
חלפו ימים אחדים ואמרתי לאיכר שברצוני לבקר אצל אחד השכנים. הוא הרשה לי אבל הזהיר שעלי לחזור מוקדם. יצאתי והאיכר יצא אחרי כאילו ללוות אותי. בלכתי העפתי מבטים לאחור והוא כל הזמן עקב אחרי. כשהתרחקתי יותר ולא ראיתי עוד את האיכר שיניתי כיוון. שמתי פני ליער והחשתי את צעדי. הגעתי לכפר פולני עזוב. היו שם בונקרים ואוכל בשפע. נשארתי שם עד החורף.
כשבא החורף הלכתי לחפש יהודים. הגעתי לקודרינקה, גם הוא כפר עזוב של פולנים שברחו מהבאנדרובצים. ואכן הבאנדרובצים לא הציקו אז ליהודים. חיו שם יהודים במיספר בתים, ממש "קהילה", בעיקר של בעלי-מלאכה שהתחילו לעבוד אצל האוקראינים. הם הסתדרו

משפחת צ׳בוק ביום חג

בבתים וישנו במיטות. רבים התחילו להאמין כי כאן נגמרו הצרות. זה היה בחורף 1943/4.
לילה אחד הגיע יהודי פצוע בראשו וצעק שהבאנדרובצים הורגים את היהודים משום שהסובייטים מתקרבים. התחילה מנוסה. אני נמנמתי על הריצפה. קמתי ורצתי עם כולם. היתה זאת מנוסה מבוהלת, לא ידעו לאן לברוח. אחדים הציעו לרוץ בכיוון הנהר סלוץ.
היו לי סנדלי-עץ ובעת הריצה הם דפקו על האדמה הקפואה. היו שהתרגזו וצעקו שאם לא אפסיק את הדפיקות יחנקו אותי. התעלמתי מאיומיהם ורצתי מאחוריהם לא-הרחק מהם. בינתיים אבד לי סנדל אחד. השלכתי את השני ורצתי יחף. נכנסנו ליער ושם נשארנו כשבועיים. לא היה שם מחסה ונאלצנו להיות ביער פתוח בקור העז ובשלג. המבוגרים השיגו אוכל. רגלי קפאו ולא הייתי מסוגל ללכת לבקש אוכל. היו שריחמו עלי ונתנו משהו להחיות את הנפש.
שוב התחילו נדודים. הייתי מפגר מרחק רב מהקבוצה. התאמצתי לשמור איתם קשר-עין. יום אחד הגעתי למצב קריטי ולא יכולתי עוד לזוז ממקומי. ואז הופיע פישל רוזגוביץ ז״ל שהעמיס אותי על גבו. אחרי מיספר קילומטרים התעייף ואז לקח אותי יצחק קורנפיין. לא מן הנמנע ששני האנשים האלו הצילו אותי אז ממוות. בינתיים החלפתי כוח והמשכתי בשארית כוחותי. רגלי היו קפואות ופצועות.
הגענו לפרשת-דרכים ולא יכולנו להחליט לאן לפנות. בין-כה ובין-כה ראינו איש רכוב על סוס מתקרב מולנו. ברגע הראשון נבהלנו. אבל כאשר ראיתי כוכב מחומש על כובעו הבנתי שהוא פארטיזן רוסי. צעקתי אליו בכל כוחותי. הוא התקרב וראה את רגלי הפצועות. הגיעו עוד פארטיזנים. הוא הושיב אותי בעגלה רתומה לשוורים. כל החבורה שלנו הלכה בעקבות הפארטיזנים. הם סידרו אותנו בבתי האיכרים. אותי הכניסו לביתו של איכר פולני שהיו בו כבר לפחות חמישה יהודים. כל אחד תפס לו פינה בבית. לי לא נשאר מקום והתמקמתי מתחת לשולחן. היתה שם צפיפות איומה. רגלי שפצעיהן נפתחו היו מכוסות דם ומוגלה. לא יכולתי לזוז מהמקום.

בעלת הבית התחילה להתרגז. אין ספק שלא היה לה נוח איתנו. יום אחד דרשה מאיתנו להחליט מי יעזוב את הבית ומי יישאר, כי לכולם אין מקום. הברירה בידינו: או המבוגרים או הילד החולה. הילד החולה הייתי אני אבל לי לא היה מה להגיד. אישה אחת אמרה לי שעומדים לקחת אותי אל רופא הפארטיזנים. ודאי שלא התנגדתי. למחרת היום לקחו אותי בתה של האיכרה יחד עם אישה יהודיה והובילו בעגלת-יד לתוך היער, הורידו אותי לתעלה עמוקה והסתלקו.

החורף היה בעיצומו. הייתי יחף. הפצעים על הרגליים הציקו והקור לא הירפה. חשתי שזה המוות. צרחתי בכל כוחותי. אישה אוקראינית שמעה את צעקותי ובאה לראות מה קרה. היא שאלה למה אני בוכה ומה מעשי בתעלה. אני זוכר שעניתי כי קר לי...

האישה הזמינה אותי לביתה אבל לא הייתי מסוגל ללכת. היא נשאה אותי בזרועותיה. בביתה היתה משפחה יהודית מטוצ'ין. היום הם חיים בקנדה. ראש המשפחה ביקש מהאיכר שיביאו אלי את רופא הפארטיזנים. הרופא קבע שרגלי קפאו ויש לקטוע אותן. לא הסכמתי. טענתי שנשארתי יחיד מהמשפחה ואיני רוצה להישאר בחיים נכה. הרופא הסכים לטפל ברגלי אבל לא היו לו אמצעים. יום אחד הציע שאסע למוסקבה ושם אוכיח שגם נכים יכולים להביא תועלת. העבירו אותי לבית אחר באותו כפר וכל היום שכבתי בלי-נוע על התנור. הכאבים היו איומים ולא יכולתי להירדם בלילות. זחלתי על ארבע לעשות את צרכי.

יום אחד הגיעו לכפר צנחנים רוסיים וביניהם שתי חובשות יהודיות. הן לא יכלו לעזור לי אבל נתנו לי בד של מיצנחים. בעלת-הבית מכרה את הבד ויכלה לקנות מיצרכי-מזון. כך לפחות עזרו לי מבחינה כלכלית. נשארתי שם חודשיים בקירוב. האיכרה לא רצתה לטפל בי וראש הכפר העביר אותי לבית אחר. בינתיים חלף זמן והרוסים שיחררו את כל אוקראינה. רגלי התרפאו במקצת. בקושי עמדתי והתחלתי להתאמן בהליכה. השגתי קביים.

הגיע קיץ 1944. כל פעם היו מעבירים אותי מבית לבית. שלחו אותי לרעות את הבקר. יום אחד פגשתי יהודי מברית-המועצות ששירת בצבא האדום. הוא לקח אותי לרובנה. במחסום הכניסה לעיר שאל את השוטר היכן יש בית-יתומים. השוטר היפנה אותנו לחברו היהודי וזה הוליך אותי לביתו. משם עברתי לביתו של יהודי אחר שבו היו מרוכזים חמישה יתומים. חילקו אותנו בין המשפחות היהודיות שחזרו לרובנה. כך נקלעתי לביתה של אישה בשם פולה שהיתה טובה אלי מאוד, ממש כאל בן. כשחליתי בדיזינטריה העבירו אותי לבית-חולים ופולה ביקרה אותי בקביעות. הבראתי וחזרתי לביתה. פולה הלכה איתי לחייט והזמינה לי חליפה.

אצל החייט פגשתי אחות מהצבא האדום וכך לגמרי במקרה שמעתי מפיה שבת-דוד שלי יוכבד משרתת בצבא האדום.

יוכבד הגיעה אלי כעבור שבוע. היא העבירה אותי לבית אמה ויחד עברנו לברזנה. שם התחלתי ללמוד. עם דודתי הגעתי לפולין.

צבי קורנפיין

צבי בן בלומה ואברהם קורנפיין נולד בטוצ'ין ב-1923.
עדותו נגבתה במקום-מגוריו בחיפה בפברואר 1990.

אבי סחר בתוצרת חקלאית: תבואות, בהמות ועורות. ברוב ימות השבוע הוא נדד בכפרים. היו לי שני אחים מבוגרים ממני, יצחק ודב, ואחות רבקה. אחי למדו בחדר מגיל צעיר ומגיל שבע בבית-הספר הממלכתי. הם היום פעילים ב"החלוץ". יצחק יצא להכשרה בקורץ. אחרי שנה חזר מהקיבוץ והתחיל לעסוק במסחר עם אבא. כעבור זמן-מה התחילו שני אחי לסחור יחד, בנפרד מאבא. אחותי רבקה למדה בבית-הספר. היא היתה פעילה ב"השומר הצעיר". אני למדתי בחדר ומשנת 1930 בבית-הספר. ב-1937 התחתן יצחק ועבר לגור במזיריץ.
עם כניסת הסובייטים לאזורנו בשנת 1939 צמצם אבי את עסקיו. אחי עסקו בריכוז תוצרת חקלאית בשביל השלטונות. אחותי רבקה למדה תפירה ועבדה בקואופרטיב. אני התחלתי לעבוד בבית-מלאכה לייצור צמר ולבד של האחים שפירא שעכשיו פעל כקואופרטיב.
כשהסובייטים נסוגו ממזיריץ יצא איתם אחי יצחק שגוייס לצבא. הוא שרת בצבא האדום כל שנות המלחמה והגיע לדרגת סרן. השתתף בקרבות סטאלינגראד וגם נפצע שם.
כאשר התקיפו הגרמנים את הסובייטים בשנת 1941 העמידו הסובייטים סוללת תותחים במרכז העיירה. התושבים היהודים חששו שהגרמנים יפגיזו את העיר בגלל התותחים הרוסיים וביקשו מהמיפקדה שירחיקו את התותחים ממרכז העיירה. הסובייייטים התחשבו בפניית היהודים והעבירו את התותחים למקום מרוחק יותר.
כשנכנסו הגרמנים לטוצ'ין התנפלו האוקראינים על היהודים, שדדו את רכושם והיכו באכזריות צעירים וזקנים. אחר-כך הגיעה לעיר כנופיה מצויידת בסכינים, גרזנים ולוחות-עץ עם מסמרים כדי להרוג ולפצוע. קמה משטרה אוקראינית ובראשה גרמני ואנשיה שלטו בעיר ועשו בה ככל שעלה על דעתם. לא היתה אפשרות להתלונן.
היודנראט נדרש לספק לגרמנים חפצי-ערך, כלי-זהב-וכסף, פרוות וכו'. היהודים צוו להוריד את ידיות המתכת מהדלתות והחלונות ולמסור לשלטונות. היו שנלקחו ונשלחו, לכאורה לעבוד בקייב, ולא חזרו לעולם. כאשר משפחותיהם התעניינו בגורלם, ענו להם שהם יחזרו כאשר יגמרו לעבוד. אחר-כך נודע שכולם נרצחו בחורשה בקירבת העיר.

אחי דב רצה להימלט לרובנה. האוקראינים עצרו אותו יחד עם עוד בחורים בדרכם לרובנה והביאו אותם למשטרה בטוצ'ין. פחד גדול נפל על הורי. ידעו אז כי יהודי שהוכנס למשטרה חייו בסכנה. הורי פנו למכרים אוקראינים בעלי השפעה על השוטרים ובשלמונים שמנים שוחרר דב וחזר הביתה מוכה ופצוע.

אני המשכתי לעבוד בבית-המלאכה של שפירא שייצר בשביל הגרמנים, עד שיצאה פקודה לעבור לגיטו. דב ורבקה עבדו באותו זמן בבית-המלאכה לייצור בדים של קופרשטיין. היה שם מיקלט שבו היו היהודים מסתתרים כל-אימת שהאוקראינים השתוללו. כשיצאה פקודת המעבר לגיטו נשארה במיקלט קבוצת יהודים וביניהם היו דב ורבקה. הם ישבו שם בלי מזון ומי-שתיה. יום אחד יצא אחד מתוכם לחפש מזון. אוקראיני השגיח בו והזעיק עוד אוקראינים. אלה עינו את היהודי עד שגילה את מקום המיקלט ואז התנפלו בחמת-זעם על המסתתרים ורצחו את כולם אחרי עינויים איומים. גם דב ורבקה נספו.

ביתנו עמד בשטח שנועד להיכלל בגיטו. הורי ניסו להסתיר אי-אלו חפצים מחוץ-לגיטו. יום שלם עזרתי להורי להעביר חפצים שונים מביתנו לבית-המלאכה של שפירא. הכוונה היתה שנוכל להמיר דברי-רכוש במזון. הנכון הוא שבחשבנו על צרות העתיד לא ידענו את הצפוי לנו בשעות הקרובות. וכך קרה שבעודני מתרוצץ עם המטלטלים הלוך-ושוב, ננעל שער הגיטו ללא אתרעה. נשארתי בחוץ. הלכתי איפוא לבית-המלאכה והסתתרתי במיקלט עם עוד שלושה יהודים.

לאחר שיהודי העיר רוכזו בגיטו נפוצו שמועות שבחורשה של קוטובסקי הכינו בורות לקבורתם. היה ברור מה צפוי ואז נולד הרעיון של שריפת הגיטו. יומיים אחרי יום-הכיפורים שמעתי יריות וזעקות אימים. יצאתי מהמיקלט וראיתי שהגיטו בוער וגרמנים ואוקראינים יורים לתוכו.

בית-המלאכה היה במרחק של 150 מטר מהגיטו. יכולתי לראות את המתרחש. התחילה מנוסת המונים מהגיטו. כל אותו לילה שמעתי יריות וזעקות. מפוחד חזרתי למיסתור. רציתי להצטרף ליהודי הגיטו ולא היה לי האומץ לצאת מבית-המלאכה.

רבקה קורנפיין
אחותו של צבי

אחרי יומיים שמעתי שהכריזו כי ניתן היתר לנמלטים לחזור לבתיהם. פורסם שהם יוכלו לעבוד ולא יאונה להם כל רע. יצאתי מהמיקלט כי ממילא לא יכולנו להישאר בבור ללא מזון ומים וללא אוויר. אך יצאנו נטפל אלינו אוקראיני שמסר אותנו למנהל בית-המלאכה. המנהל ערך חיפוש על גופותינו, גזל את כל החפצים שהיו ברשותנו והניח לנו ללכת.

פגשתי את היהודים שחזרו לטוצ'ין ונכנסו לבתים שנשארו שלמים אחרי השריפה. היו אלה אנשים שבורים, שרידים ממשפחות. לא רציתי להישאר שם אפילו רגע למרות הבטחות הגרמנים. התארגננו מיספר בחורים בני-גילי, ביניהם היה פישל רוזגוביץ המנוח, והלכנו בשדות בכיוון היערות. ביער התקבצו אז יהודים רבים. היה קר והתחיל לרדת גשם. תחילה היינו בתנועה מתמדת ואחר-כך התחלנו להקים סוכות מענפים.

נשארנו שם מיספר שבועות עד שהאוקראינים גילו אותנו. אז פשטו עלינו גרמנים ואוקראינים. הם הגיעו בכוח רב. ירו עלינו מכל עבר והסבו לנו אבידות בהרוגים ובפצועים.

ברחנו לעומק היער. לא היה לנו חומר חבישה וגם לא שום עזרה רפואית אחרת. אפילו לקבורת המתים חסרו כלי-חפירה. אני זוכר שיום אחד נפצע קשה אשר-זליג חייט בעל-העגלה. היינו במנוסה ולא יכולנו לקחת אותו איתנו. רק כעבור יומיים חזרנו למקום ומצאנו אותו מת. לא היתה לנו אפשרות לקבור אותו ועל-כן הורדנו אותו לבור שמצאנו והמשכנו הלאה. זמן רב העיקה על מצפוני העובדה שלא קברנו אותו. במשך הזמן התרגלנו לדברים כאלו.
התעכבנו ביערות פוסטומיט. שם התחלנו לבנות בונקרים מתחת לפני האדמה. עצים היו בשפע וכלי -עבודה גנבנו מהכפריים. את הבונקר כיסינו בקורות-עץ ועל הקורות שמנו ענפים ועליהם גושי אדמה עם עשב. הסווינו את הבונקר שלא יגלו אותו. את האדמה שהוצאנו מהבור העברנו רחוק כדי שלא ישגיחו בשינוי שחל במקום.
בלילות היינו יוצאים לבקש אוכל. היו איכרים שנתנו לנו מעט תפוחי-אדמה ולפעמים גם פרוסת-לחם, או מעט מרק שנשאר מארוחותיהם. והיו שגירשו וגם תפסו מישהו ומסרו אותו למשטרה. היינו מסמנים לנו את הדרך לבונקר כדי שלא נתעה. קושי מיוחד היה כשירד שלג. היה עלינו לטשטש את עקבותינו בעזרת ענפים שפיזרנו בשלג. בלית-ברירה כאשר אף אחד לא נתן לנו מאומה היינו גונבים מזון. היינו ממיסים שלג ושותים את המים.
כשהיו תפוחי-אדמה בשדות היינו יוצאים לאסוף בלילות. פעם תפס אותי איכר צעיר. הוא שדד ממני את בגדי ונעלי ונשארתי בליל חורף יחף ובבגדים תחתונים. ידעתי את מקום מגורי אביו של השודד. באתי לביתו וסיפרתי לו על מעללי בנו. הוא נתן לי מעיל ישן וקרוע וקבקבי עץ.
יום אחד כשהייתי לא-הרחק מלודוויפול פגשתי את ברכה קרפ. שם היינו גם זמן-מה עם אורי שף ועוד יהודים. פגשתי פארטיזנים רוסים והצטרפתי אליהם. הייתי איתם חצי שנה בקירוב. יום אחד שלחו אותי להביא פצועים למזיריץ. נסעתי בעגלה רתומה לסוסים טובים והחלטתי לבקר בטוצ'ין. היה שם פחד להסתובב לבד. הבאנדרובצים השתוללו כל הזמן.
כשהגיע הצבא האדום התייצבתי בנ.ק.ו.ד. פגשתי שם את נוסיק ואת שלמה שפרינץ. חמישה חודשים פעלתי בשירות הנ.ק.ו.ד, בגילוי רוצחי יהודים ובהבאתם למשפט. נודע לי גם מי רצח את אחותי רבקה. הבאנו אותו למשפט והשתתפתי בהוצאתו להורג.
לאחר שגרמתי למותם של מיספר רוצחים אוקראינים הזמין אותי המפקד למישרדו והציע לי לטובתי לעזוב את המקום. נסעתי ללודז'. שם פגשתי את אחי הבכור יצחק שהשתחרר מהצבא. סיפרנו זה לזה את קורותינו.
אחרי המלחמה הגעתי ארצה וגם הקמתי משפחה. מוראות המלחמה לא עזבו אותי במשך שנים ארוכות וסבלתי מסיוטי לילה. עד-היום איני נרגע מאותם ימי-אימים.

פישל רוזגוביץ

פישל בן וולף ואסתר רוזגוביץ ז"ל נפטר בטרם-עת וסיפור חייו ומעשיו בתקופת השואה המתפרסם בזה במקוטע הוא צירוף של דברים שנהג להשמיע באוזני ידידים. יש אומרים שהעלה את זכרונותיו על הכתב אבל אלה אבדו. מכריו ומוקיריו של פ. רוזגוביץ מעידים עליו שבימי האימים עזר לרבים תוך סיכון חייו.

הוריו של פישל, ילידי וארשה, הגיעו לרובנה בעת מלחמת העולם הראשונה ומאז 1925 התגוררה המשפחה בטוצ'ין. בגלל מוצאם דבק בהם הכינוי "הווארשאיים".
היו לפישל שני אחים שמואל ואריה ושלוש אחיות, ריבה, סימה ופייגה. אביהם, ראש המשפחה, עסק בסחר ביצים ועופות. הבנים למדו בילדותם אצל רבי בחדר ומגיל שבע בבית-הספר העממי. פישל ואחיו עזרו לאביהם בעסקים.
עם כניסת הסובייטים בשנת 1939 עזב האב את המסחר והתחיל לעבוד כשכיר. לעומת זאת, הבנים פישל ושמואל שלחו ידם במסחר, בכל הבא ליד. עסקיהם לא היו כשרים בעיני המשטרה שעלתה עליהם ואסרה את פישל. הוא נחקר ונדרש להסגיר את האנשים שעימהם עמד בקשרים. פישל שתק ולא גילה דבר וישב זמן-מה בבית-הסוהר.
כשנכנסו הגרמנים בשנת 1941 ברחו צעירים רבים לרוסיה. פישל לא שעה לבקשת אביו להצטרף אליהם. הוא לא שיער את הצפוי ליהודים וסמך על הקשרים הטובים שהיו לו עם אוקראינים. אפשר גם שטינתו לסובייטים הכריעה והוא החליט להישאר בבית.
החיילים הגרמנים הראשונים שראה פישל היו רכובים על אופנועים. הם נכנסו לבתי היהודים וחיפשו חיילים רוסים. גם לבית משפחת רוזגוביץ באו ומכיוון שלא מצאו שם רוסים הלכו. הפגישה הראשונה עברה בשלום.
האוקראינים שיתפו פעולה עם הגרמנים מיום כניסתם ולמעלליהם לא היה גבול. הם פרצו לבתי היהודים, שדדו, היכו ופצעו ללא-אבחנה. הגרמנים אסרו על הרופא להגיש עזרה רפואית ליהודים. החובש הרוסי לא הגיש עזרה ולעומת זאת עזר הרופא הפולני כמיטב יכולתו.
אביו של פישל שיחד את האוקראינים שלא יוליכו את הגרמנים לביתו. יום אחד התפרסם צו שאסר על היהודים לצאת מפתחי בתיהם בשעות הערב. ואסיל פשקוביץ, שכן של משפחת רוזגוביץ, שנתמנה כסגן ראש המשטרה, הציע לפישל שיעבוד במשקו ויחיה תחת חסותו. במשך הקיץ היתה לפישל עבודה רבה במשקו של ואסיל. בסתיו, כאשר לא היתה עבודה הציע ואסיל שפישל יישאר בבית באפס מעשה. כאן התערבה בתו של ואסיל שהושפעה מהתעמולה

הנאצית והסיתה את אמה נגד פישל. פישל נאלץ לעזוב את ביתו של ואסיל ולחזור לבית אביו.

הגרמנים התחילו לגייס בחורים צעירים לעבודה ואיימו בהוצאתם-להורג של הורי המשתמטים. פשטו שמועות שהיהודים הנשלחים כביכול לעבודה מוצאים להורג וכל מי שיכול ניסה להתחמק מההתייצבות. תגובת הגרמנים היתה חטיפת יהודים. פישל אמנם בא להתייצב מחוסר ברירה אחרת אבל ואסיל הציל אותו ולקח אותו אליו.

בערב יום-כיפור 1942 התפרסמה הגזירה על הקמת הגיטו. משפחת רוזגוביץ עברה לגיטו ורק פישל נשאר בבית. האוקראינים שעברו שם שמעו נביחת כלב ונכנסו פנימה. מצאו את פישל והעבירו אותו לגיטו. הגרמנים דרשו כל-פעם מהיודנראט 20 יהודים לעבודות שונות. הימלפרב, ממלא-מקומו של יושב-ראש היודנראט, סירב להיענות כל עוד לא חזרה קבוצת העובדים הקודמת. בתגובה רצחו הגרמנים את הימלפרב.* כאשר נודע הדבר בגיטו, החליטו היהודים להעלות את הגיטו באש ולהתאבד בשריפה. ההחלטה קוימה ובתוך השריפה והמהומה הצליחו רבים לברוח.

פישל יצא מהגיטו לפני השריפה. הוא ראה נערה פולניה ששאבה מים מבאר ליד הגיטו והצטרף אליה. בעזרתה הצליח לעבור את משמרות המשטרה האוקראינית. בדרכו נתקל פישל במכר אוקראיני שהלשין עליו במשטרה. פישל ברח והגיע לחצר שבה הסתתרה משפחתו. הם נשארו שם מיספר ימים והחליטו ללכת ליער, להצטרף ליהודים אחרים שהיו שם. יום אחד התנפלו עליהם אוקראינים, שדדו את בגדיהם ואת רכושם הדל. הם שמחו שיצאו חיים מידי הרוצחים ולאחר נדודים מצאו מחסה בביקתה של שומר-היער.

פישל היה הולך לטוציין לחפש אוכל. שם היה פוגש יהודים ומעבירם ליער. פעם, כשהלך בראש קבוצת יהודים נתקל בכנופיה אוקראינית. היהודים התפזרו בשטח וניצלו. האוקראינים עוד ירו זמן-מה ועזבו אותם. אחר-כך התברר שאותם אוקראינים יחד עם כנופיות נוספות פשטו אותו יום על היהודים

שביער ורצחו רבים מהם. באותה פשיטה נרצחה גם אמו של פישל.

האוקראינים היו קוברים את היהודים הנרצחים. לפי סיפורו של פישל היתה יחד עם ההרוגים בחורה בשם איטה שנפצעה קשה. הרוצחים רצו לקבור גם אותה בעודה-בחיים. אוקראיני זקן גער בהם והם עזבו אותה לנפשה. אשה אחרת בשם סוניה התנפלה על רוצח אוקראיני וקראה לבעלה לייב-אלתר שיבוא לעזרתה. לייב תפס את האקדח של האוקראיני והרג אותו. כשבאו האוקראינים האחרים וראו את מעשה הגבורה של לייב, הם הפסיקו את הרצח והסתלקו מהמקום. כל זה קרה באוקטובר 1942. פישל הוסיף ללכת לטוציין מפעם לפעם. הגרמנים פרסמו הודעה ששרידי היהודים רשאיים לחזור לעיירה ולא יאונה להם כל רע. רבים הבינו שהגרמנים טומנים להם מלכודת, אבל חיי-הנוד, הקור והרעב אילצו אותם לחזור לטוציין. פישל שחש בסכנה השפיע על קבוצת יהודים שיסכימו ללכת איתו ליער. הוא נשאר ללון בטוציין ונדבר איתם לצאת לדרך השכם בבוקר. אבל לפני צאתם פשטו הגרמנים והאוקראינים על היהודים שחזרו לעיירה. פישל וחבריו הצליחו להתחמק מהרוצחים והגיעו בשלום ליער.

*מעדויות אחרות מסתבר שהימלפרב לא נרצח באותה התרחשות והוא-הוא שקרא בנאום נלהב לשרוף את הגיטו.

פישל ואביו בנו ביער בונקר בשביל חמש-עשרה נפשות. באותו זמן הגיעו יהודים נוספים ובבונקר הצטופפו כבר שלושים נפשות. יום אחד הלך פישל לחפש אוכל. בדרך נודע לו שחיילים גרמנים והונגרים מתקרבים ליער בכוונה לחפש יהודים. פישל מיהר לחזור ולהודיע ליהודים. סופר לו שאביו ואחיו הלכו לכפר לבקש אוכל. כל יושבי הבונקר היו במתח רב כי כל הזמן נשמעו יריות בקירבת-מקום.

בלילה היה מחניק בבונקר. אשר-זליג "בעל-עגלה" הציע לפתוח את פתח הבונקר. וכשפתחו גילו אותם ההונגרים וזרקו פנימה רימונים. פישל התעלף מהגזים. כל יושבי הבונקר נהרגו כשניסו לברוח. פישל התעורר מעלפונו וכשנוכח לדעת שכולם נרצחו והוא נשאר יחיד, היה בטוח שגם אביו ואחיו בין ההרוגים.

הוא יצא החוצה אל החושך והקור. בודד בין חיות-הבר שאל את נפשו למות. לפתע שמע אנחות. פישל הלך בכיוון הקול ומצא את צבי קורנפיין שנפצע מרסיס של רימון. אחר-כך מצא גם את אהרון-זליג קרישטול. שלושתם הלכו בכיוון הכפר מאטיובקה. בדרכם הם פגשו גם את אביו ואחיו של פישל.

נודע להם שבמאטיובקה נמצאים חיילים הונגרים והחליטו להתעכב בכפר האוקראיני. שם הגישו להם אוכל ותדרכו אותם באיזו דרך ללכת כדי לעקוף את הגרמנים ואת ההונגרים.

פישל וחבריו החליטו להצטרף לפארטיזנים. כאשר פגשו קבוצת פארטיזנים, שמעו יריות בקירבתם. היתה פשיטה של הגרמנים. החבורה התפזרה ולמזלם יצאו מזה בשלום. הם מצאו בונקר עזוב ובו מלאי של מזון והחליטו להישאר במקום זמן-מה. ירד שלג וממילא היה מסוכן ללכת בשלג. יום אחד שמעו נביחת כלבים. מרחוק ראו חיילים גרמנים ובראשם פולני שהדריך אותם. הם חיפשו יהודים. הפולני הבחין ביהודים וכיוון את הגרמנים לצד אחר וכך הציל אותם. אין ספק שהיו פולנים בעלי לב אנושי.

האח שמואל

האחות ריבה

פישל המשיך בגיחותיו מהיער לצורך הבאת מזון וקבלת ידיעות על הנעשה באזור. היו לו מכרים שהתריעו על סכנות צפויות. יום אחד חלה פישל בטיפוס. לא היתה אפשרות לקבל עזרה רפואית, או לפחות לבודד את החולה. וכך נדבקו גם אנשים נוספים. אחיו הצעיר של פישל חלה גם הוא ומת. יום אחד התנפלו עליהם אוקראינים. כל החבורה ברחה ופישל שהיה חולה קשה נשאר לבדו בבונקר. אחד האוקראינים ירד לבונקר והכיר את פישל. הוא עלה ודיווח לרוצחים שלא מצא שם נפש חיה.

האוקראינים הלכו והחבורה חזרה. מחשש שהרוצחים ישובו החליטו לחפש מיקלט אחר ואמנם מצאו בונקר ריק שבו נשארו עד מארס 1943.

באביב הם החליטו לעבור למאטיובקה. הצטרף אליהם גם מוניה קצמן ובסך-הכל התקבצו שם 200 יהודים בקירוב. כעבור זמן-מה הם עברו לקודרינקה. יום אחד התנפלו עליהם באנדרובצים והקבוצה נאלצה להתפזר. כנופית הרוצחים היתה גדולה והם ירו זמן רב.

לפישל נודע שאחותו שוטטה בסביבה. הוא מצא אותה. היא סיפרה שהיתה יחד עם אביהם ובהתנפלות הרוצחים הוא נהרג. אסון רדף אסון.

באותו זמן רדפו האוקראינים את הפולנים והניחו קימעה ליהודים. הפולנים ברחו מקודרינקה ויהודים רבים נכנסו לגור בבתיהם הנטושים. היהודים התהלכו בקודרינקה חופשיים ורבים מהם עבדו אצל אוקראינים. נוצרו גם קשרי מסחר ביניהם.

מצב זה לא האריך ימים. בקרב האוקראינים היו אז פלגים שונים והם רבו ביניהם. ביריבות זו בין הכנופיות היו היהודים השעיר לעזאזל ושוב נרצחו רבים. כשהתנפלו האוקראינים על יהודי קודרינקה היתה מנוסה מבוהלת. רבים ברחו בכיוון סלוץ. גשר לא היה על הנהר והחבורה ניסתה לבנות מעבורת מאולתרת. בדרך נודע לפישל שבאחד הבתים נמצא ילד בשם יעקב צובק שרגליו קפאו ואינו מסוגל ללכת. הוא נשאר יחיד בכפר שהתרוקן מהיהודים. פישל חזר, חרף העובדה שכבר היו שם אוקראינים. הוא הוציא את הילד ונשא אותו על כתפיו קילומטרים אחדים עד שהשיג את קבוצת היהודים.

החבורה החליטה ללכת בכיוון לודויפול. בדרך פגשו פארטיזנים רוסים והחליטו להצטרף אליהם. היה איתו חברו צבי קורנפיין. פישל שהכיר את הסביבה צורף לסיירת. היה עליהם לעקוב אחרי תנועת הגרמנים והבאנדרובצים. כאשר היו מגלים היו מדווחים למפקדים והפארטיזנים היו מתקיפים אותם. נתחוללו קרבות קשים עם הגרמנים וגרמו להם ולעוזריהם נזקים רבים. הפארטיזנים התקדמו מזרחה. פישל לא הכיר שם את הסביבה ולכן הועבר ליחידה אחרת.

פישל השתתף בקרבות קשים. קרב קשה היה להם על העיר זאסלאב. הם הצליחו לגרש את הגרמנים מהעיר וכבשו אותה. פישל פגש פארטיזנים יהודים רוסים רבים. בשנת 1944 התנדב פישל לצבא הפולני ובשרותו זה הגיע עד גרמניה והיה בין כובשיה.

אחרי שהשתחרר מהצבא מצא פישל את דרכו לציבור היהודי בפולין. הוא לא היה מעוניין להישאר בפולין שבעיניו היתה בית-קברות של העם היהודי. בהקדם האפשרי הוא עזב אותה והגיע ארצה בדרכי ה"בריחה" וההעפלה.

יוסף שולמן

יוסף בן שרה ומאיר שולמן היה תושב טוצ'ין מילדותו. נולד ב-1900. יוסף שולמן חי כיום בבית-שמש.

ביתנו היה ברחוב סינה, קילומטר ויותר ממרכז העיירה. ברחוב שלנו היתה אוכלוסיה מעורבת. מלבד יהודים גרו בו פולנים, אוקראינים, גרמנים ורוסים. בין היהודים לבין שכניהם הנוצרים נוצרו יחסי שכנות טובים ובעיקר קשרי מסחר.
היו לי ארבעה אחים: גרשון יליד 1905, נחום יליד 1911, אייזיק יליד 1913, ונתן יליד 1916 ושתי אחיות מינצה ובײלה. בגיל צעיר למדנו אצל המורה אברהם וקסלר. הוא לימד אותנו תפילות, תורה, עברית וגם לימודים כלליים. אני וגרשון עוד הספקנו ללמוד בבית-הספר הרוסי. יתר אחי ואחיותי למדו בבית-הספר היסודי הפולני.
אבי היה סוחר בקר. אני ואחי היינו מעורבים בעסקיו של אבא. בשנת 1928 נשאתי לאישה את רבקה ילידת העיר ברסט. במשך הזמן נעשיתי סוחר בקר עצמאי וכך גם שני אחי. היחסים במשפחה היו יפים מאוד. עם כניסת הסובייטים עוד עסקנו זמן-מה בעסקי בקר, אמנם במידה מצומצמת, עד שנהיינו עובדי-מדינה, ממונים על קבלת בקר בשביל השלטונות.
בשנת 1941 עוד לפני הפלישה הגרמנית התחילו האוקראינים להציק לשכניהם היהודים. אף-על-פי-כן, נדמה לי, כי ברחוב שלנו היה קל יותר ליהודים מאשר במרכז העיירה. באו הגרמנים וקמה משטרה אוקראינית בבניין המשטרה הפולנית. שבועיים אחרי כניסת הגרמנים אספו קבוצת יהודים, ביניהם רופא-השיניים גמר ובנו, הרשל גרמן ובניו ועוד, ורצחו אותם אחרי עינויים קשים.
יהודים חיפשו עבודה כדי להבטיח את עצמם משילוח לעבודה אל-מחוץ לעיר. הסיבה היתה שיהודים נשלחו לכאורה לעבודה ולא חזרו. אני הייתי בקבוצה שעבדה בכריתת-עצים בהנהלתו של נחום בילינסקי. תשלום לא קיבלנו, אלא קרה שקיבלתי עגלה עמוסת עצים שמכרתי במחיר גבוה ובכסף יכולתי לקנות מיצרכי מזון.
יהודים רבים, בהם גם נשים, עבדו בחווה חקלאית בשובקוב. הם הצליחו להביא הביתה קצת מיצרכי-מזון. האיכרים בשובקוב שנאו את היהודים וגם רצחו. יהודי שנאלץ לעבור דרך הכפר, סיכן את חייו.

הבורסקאות והמיפעלים לעיבוד צמר התפתחו והעסיקו יהודים רבים, גם אלו מהעיירות השכנות שהצליחו להסתנן לטוצ'ין. כאמור לא קיבלו תשלום בעד העבודה. העיקר היה שקיבלו תעודת-עבודה. במפעלים הכול היה תלוי במנהל. המנהלים ברובם דאגו לעובדיהם בהשגת מעט לחם או מיצרכי-מזון אחרים.

יושב-ראש היודנראט מונה על ידי הגרמנים. הוא היה נאלץ למלא את הוראות הגרמנים. הוא עשה כמיטב יכולתו לצמצם את ממדי האסון. למנוע את הגזירות לא היה ביכולתו.

בקיץ 1942 העבירו למרכז-העיירה את היהודים שגרו ברחובות האוכלוסיה המעורבת. היה זה שכיח בימים ההם שאוקראיני היה מקבל אישור-בעלות על ביתו של יהודי ואז היה היהודי נאלץ לנטוש מייד את ביתו. כך איבדתי גם אני את ביתי לטובתו של אוקראיני.

כשנשלחתי לעבוד ביער לקחתי איתי את בני בן ה-13 ובתי בת ה-11 והשארתי אותם אצל איכר בכפר פוסטומיט. האיכר הבטיח להעסיק את בני כרועה-בקרו ואת בתי כרועת-אווזים, כל-עוד לא יגעו ביהודי טוצ'ין. ברגע שהגרמנים יתחילו לחסל את היהודים יהיה עלי לקחת אותם.

לפני יום-הכיפורים 1942 נודע כי בונים גדר סביב רובע העוני בטוצ'ין ובו יוקם גיטו. בערב יום הכיפורים נצטוו היהודים להיכנס לגיטו. בליל כל-נדרי פרצתי את הגדר ואישתי יצאה החוצה. היא הלכה להוציא את הילדים מביתו של האוקראיני. למחרת יום-הכיפורים יצאתי לדרך והצטרפתי גם אני למשפחה שהגיעה לפוסטומיט. אחי ואחיותי היו באזור והוסכם בינינו שנשאיר פתק בתוך בקע עץ מסויים כדי שיישמר בינינו קשר. אמצעי זה פעל זמן רב. לא היה לי אמון באוקראינים לכן היינו מסתתרים ביער ובימי הגשמים והקור היינו מתגנבים לאחד המתבנים בלי ידיעת בעליו. הורי ניספו כנראה בעת שריפת הגיטו. איש לא ראה אותם עוד אחרי אותו לילה.

בעת השריפה לא הייתי בגיטו, אבל ידוע שנהרגו יהודים רבים ולא רק מיריות אלא נחנקו מעומס הגוויות שנפלו זו על זו. למחרת הובאו אוקראינים לפנות את ההרוגים ולהובילם לבור-קבורה. בדרך מישׁשו בכיסיהם ועל גופותיהם. הגרמנים שילמו לאוקראינים את שכרם ברכושם של היהודים.

אני הסתובבתי עם משפחתי בין הכפרים שבאזור קרוב לשנתיים. לפני שיצאתי מהעיירה חילקתי חבילות בגדים, נעליים ומטלטלים שונים למכרים מבין האיכרים. כשהייתי זקוק למזון הייתי בא לאחד מהם, לוקח חבילה ומחליף באוכל. היה זה "טבעי" שנמצאו איכרים שלא החזירו לי רכושי.

בשנת 1943 גירשו האוקראינים את הפולנים מהכפר קודרינקה. היה זה כאשר הסובייטים כבר היו לא-רחוקים משם. רבים קיוו שתוך ימים ספורים תיגמר המלחמה אבל לא כך היה.

ב-23 ביוני הסתתרו אשתי וילדי בשדה של שיפון. כנופיה של אוקראינים עברה שם ורצחה אותם.

אחי נחום היה עם אשתו קיילה אצל איכר בכפר קורוסציטין. הנכדה של המארח הלשינה עליהם. באו אוקראינים ורצחו את נחום. אשתו ניצלה. אחי גרשון נרצח בפוסטומיט. אחי אייזיק היה בכפר מאלטין ליד פוסטומיט. הוא הלך לגבות שכר-עבודה אצל איכר שאצלו הסתתר ועבד והרגו אותו שם.

יהודים רבים התרכזו בקודרינקה וחיו בבתי פולנים שגורשו משם. ביניהם היינו גם אנחנו. בראש-השנה אירגנו היהודים תפילה-בציבור.

רק בינואר 1944 הגיעו הסובייטים. המדיניות שלהם היתה הוצאת כל הגברים מהמקום. הם חשדו בכולם ולא היה בכך פלא. כנופיות השתוללו בכל מקום. רבים גוייסו לצבא ומי שלא היה כשיר לשרות צבאי נשלח לעבוד במיכרות בדונבאס.
בינואר 1944 גוייסתי לצבא שממנו שוחררתי בספטמבר 1945. שירתתי בחיל-הרגלים. היחידה שלנו צורפה לחזית הבאלטית הראשונה.
איני יכול שלא להזכיר דברים כאובים. לצערי היו יהודים שגילו יחס לא יפה כלפי אחיהם היהודים. האם אני מסוגל להאשים יהודים שהם כבר בעולם-האמת? כואב הלב לספר על אחד שבא אל שכנו בתפקיד ציבורי לכאורה, והוריד טבעת-זהב מאצבעו. מספרים על אותו נוכל כי בעת שנרצח היתה ברשותו שקית-זהב. מה הועיל לו הזהב שבא לו לא בדרך הישר? הוא לא שדד אוקראינים, כי-אם יהודים.
ידוע לי שהגרמנים הקימו בשנת 1939 מחנה שבויים של חיילים פולניים. היו ביניהם יהודים לא-מעטים ובהם גם מיספר בחורים מטוצ'ין. אחדים מהם גם קיימו קשר מכתבים עם הוריהם. ב-1941 רצחו הגרמנים את כל היהודים באותו מחנה שבויים.

נתן שולמן

נתן בן שרה ומאיר שולמן נולד בטוצ'ין ב-1916. נתן שולמן חי כיום עם משפחתו בתל-אביב.

ביתנו היה בפרבר העיר ברחוב סינה, במרחק הליכה של חצי שעה ממרכז העירה. הרובע בו גרנו היה מכונה "די זאמד" ("החולות"), בגלל החול הרב שהיה בסביבה. בקיץ היו העגלות שוקעות בחול. ברחוב גרה אוכלוסיה מעורבת, פולנים, אוקראינים, רוסים וגם גרמנים רבים, אך היהודים היוו את רוב האוכלוסיה. היחסים בין היהודים לשכניהם הנוצרים היו תקינים. היו קשרי-מסחר ויחסי-שכנות טובים.
היו לי ארבעה אחים ושתי אחיות. יוסף נולד ב-1900, גרשון ב-1905, נחום ב-1911, אייזיק ב-1913, ואני, נתן, נולדתי ב-1916. שמות האחיות היו מינצה ובילה. האחים המבוגרים שנולדו לפני מלחמת-העולם הראשונה למדו אצל המורה אברהם וקסלר, שהיה מלמד תפילות, תורה, עברית ורוסית. כמובן שהם למדו קצת בבית-הספר הרוסי. הצעירים יותר למדו תקופה קצרה אצל אותו מורה ומגיל שבע למדנו בבית-הספר העממי הפולני, המיוחד לילדי היהודים, שבו למדו בימי אי ולא למדו בשבתות ובחגים.
אבא עסק בסחר בקר. הבנים המבוגרים עזרו על-ידיו. יוסף וגרשון התחתנו בשנות העשרים. ליוסף היו בן ובת. האחים המבוגרים עסקו גם-כן בסחר בקר, אבל בנפרד מאבא. אחי אייזיק ונחום ואחיותי היו פעילים ב"החלוץ" וב"גורדוניה".
עם פרוץ המלחמה בשנת 1939 כשנכנסו הסובייטים לאזורנו צמצמנו את העסקים בגלל הלשנות, אבל פרנסה לא חסרה ואפילו אפשר לומר שהיינו מבוססים. יהודים רבים נפגעו קשה עם כניסת הסובייטים. הסוחרים הידועים סבלו סבל רב. הם נשארו בחוסר-כל. אני זוכר שבפסח 1940 גירשו לסיביר את גיטל שץ ואת בניה אליעזר ודוד עם אשתו והילדים. הנשים והילדים אמנם חזרו לטוצ'ין, כי גירושם לא היה "כחוק" אבל בתיהם היו תפוסים. הבנות של אליעזר נסעו לסבא שלהם בקורץ. אשתו של דוד עברה עם בנה לאביה וולף באט. גם אהרון ברימן גורש, אבל מאחר שלא הצליחו להפעיל בלעדיו את הבורסקה שלו, החזירו אותו לטוצ'ין. יהודים מבוגרים, סוחרים לשעבר, התחילו לעבוד בכריית כבול בשיטה פרימיטיבית, מאחר שלא מצאו עיסוק אחר.
בקיץ 1941 התקיפו הגרמנים את הסובייטים. בהלה אחזה ביהודים. בימים הראשונים לא הודו

הסובייטים שהגרמנים מתקדמים והם בנסיגה. כעבור ימים אחדים התחילו צעירים לברוח לרוסיה.
כשראינו את אנשי השלטון מתפנים החלטנו גם אנחנו להימלט. העמסנו על עגלה קצת מיצרכים חיוניים ויצאנו כל המשפחה לדרך. היינו בדעה שאין טעם להישאר בטוצ׳ין.
בדרך פגשנו פליטים יהודים ממערב פולין ששהו בטוצ׳ין משנת 1939. הם סיפרו כי הם מקבלים כל הזמן מכתבים מבני-משפחותיהם שנשארו באזור הכיבוש הגרמני ואין סיבה לרוץ אחרי הסובייטים. ברוסיה אין אוכל וצריך לעבוד קשה. גם האקלים קשה וגם לא יהיו מקומות מגורים. במילה אחת, אמרו, לא כדאי להיות פליט וניתן להסתדר עם הגרמנים. הם שיכנעו את הורי וחזרנו הביתה. בדרך פגשנו חיילים גרמנים שקיבלו אותנו בזעם ובבוז. החיילים הקרביים אמרו שהם לא יפגעו בנו והגסטאפו כבר יטפל בנו.
כבר מהיום הראשון לכניסת הגרמנים לטוצ׳ין, נוכחו האוקראינים לדעת שהם רשאיים לעשות ביהודים כעולה על רוחם. הודגש שהיהודים הם משוללי זכויות. בימים הראשונים הסתפקו האוקראינים רק בשוד. היו נכנסים לבתי-יהודים, לוקחים כל מה שמצא-חן בעיניהם ומקללים את בעלי-הבית. גם חיילים גרמנים פרצו תכופות לבתי יהודים, היכו, בזזו וגם אנסו. פחד היהודים גבר. היתה הרגשה של אין-אונים. בפני מי אפשר היה להתלונן?
ברחוב שלנו עמד בית-כנסת שנבנה על-ידי חיים שפרינץ. היו בו שישה ספרי-תורה. הגרמנים הוציאו אותם החוצה ושרפו. האוקראינים התעללו ביהודים בהכרת-טובה לגרמנים על המדינה העצמאית שהבטיחו להם. בשבת הראשונה לכניסת הגרמנים, הוציאו את הגברים היהודים מבתיהם וציוו עליהם להקים בכניסה-לעיר מדרך רובנה שער-כבוד לאוקראינים שהתגייסו לצבא הגרמני.
בכניסה לעיר היתה טחנת-קמח שהונעה בזרם המים. הסובייטים בנסיגתם פוצצו את הסכר והטחנה הושבתה. האוקראינים הביאו יהודים לתקן את הסכר בעבודת-ידיים. זאת היתה עבודה קשה. אני ואחי אייזיק עבדנו שם חודשיים. האוקראינים זירזו ולא הירשו לנוח וכל הזמן צעקו שסטאלין כבר איננו ובקרוב לא יהיו גם היהודים.
הגרמנים מינו יודנראט ובראשו גצל שווארצמן. מאיר הימלפרב מונה כעוזרו. ברל זלצמן היה ראש המשטרה היהודית. אני זוכר גם את השוטרים לייב מכאליס והרשל קוטוק. אנשי היודנראט קיוו שיצליחו להקל את סבלם של היהודים. במציאות הם לא יכלו לשנות את הגזירות שתכפו-ובאו מדי-יום. הגרמנים מינו אותם כדי לבצע את פקודותיהם.
פעם, בשובי מהעבודה, ראיתי ליד ביתו של גור-אריה גיטרמן עגלה. אנדריי דוביץ׳, אוקראיני מהרחוב שלנו, שדד את רכושו של גור-אריה. בנו ובתו של האוקראיני ישבו בעגלה ושמרו על הרכוש שהוציא אנדריי. לא יכולתי שלא להגיב על השוד לאור-היום. הורדתי את הפלס מהעגלה והרבצתי לאנדריי ולבנו. הם לא ציפו לתגובה כזאת. היה להם ברור שמותר להם לעשות ביהודים ככל שמתחשק להם. הם ברחו והשאירו את העגלה והרכוש השדוד.
פעם, בשבת לפנות-ערב, שמענו צעקות-אימים. נודע שבריונים אוקראינים נכנסו לביתו של ישראל-בר גלפרין והיכו מכות נמרצות את בני המשפחה, במיוחד את בתו. אחר-כך הלכו לחצרו של בעל-האחוזה. לאורוותיו של בעל האחוזה הכניסו הגרמנים את סוסיהם והפקידו שומרים יהודים. אותו יום שמר הבן של גלפרין. האוקראינים היכו אותו עד זוב דם. אין להניח שהיה להם חשבון מיוחד עם משפחת גלפרין כי משם הם הלכו לביתו של אשר זבודניק והרגו את כל בני-ביתו שהיו בבית.

אותו לילה היו בטוצ'ין 28 קורבנות הרוגים ופצועים. עברו שבועיים מאז כניסת הגרמנים לעיירה. חיילים גרמנים זרמו כל הזמן מזרחה. יום אחד התעכבו החיילים למנוחה ברחוב שלנו. הם נכנסו לבתים ודרשו אוכל ומקום לנוח. לביתנו נכנסו 25 חיילים וקצין. בביתו של אחי יוסף השתכנה המיפקדה שלהם. הקצין דרש ממני שאביא קש כדי שהחיילים יוכלו לנוח. הסברתי לו שאין לנו קש. אבל הוא לא רצה לשמוע ועמד על דרישתו. עברתי בבתי השכנים הנוצרים והבאתי קש. הקצין לא נרגע ודרש ממני לתקן את מכנסיו שנקרעו. לא ידעתי לתפור ופניתי אל אחותי. כשהחזרתי לקצין את המכנסיים המתוקנים ספגתי ממנו סטירת-לחי. הוא לא רצה שאישה תטפל במכנסיו. הסברתי לו שאינני יודע לתפור. הוא סטר לי עוד ועוד ובהצביעו על הרובה שהיה תלוי על הקיר איים שיהרוג אותי. אבל לפני שעמד להרגני דרש שאביא לו ולחייליו מזון משובח: לחם, חמאה, ביצים ובשר. בביתנו היו שתי כיכרות-לחם. הם לא הסתפקו בזה. הלכתי לשכן פולני, ביקשתי ממנו את העגלה שלו ואספתי אצל פולנים אוכל בשביל הגרמנים. הקצין לא הירפה ממני כל אותו היום וכל הזמן איים להרגני.

בלילה הסתלקתי מהבית והסתתרתי בין השיחים ליד הנחל. בבוקר התעורר הקצין ושאל עלי. אבי אמר שלא ראה אותי מאז הבוקר. ואז כיבד אותו הקצין במכות. סוף-סוף הלכו החיילים אבל אחרים באו במקומם. הם דרשו שאביא להם תרנגולות. נאלצתי לספק את הזמנותיהם.

בשנת 1939 הגיעו לטוצ'ין פליטים יהודים רבים ממערב פולין. ביניהם היה המהנדס גרוס. בעיירה היו בתי-מלאכה לעיבוד עורות ותעשיית לבד וצמר שעמדו מושבתים. גרוס הצליח לשכנע את הגביטסקומיסאר (הממונה על המחוז) כי ניתן להפעיל את בתי-המלאכה ולייצר בשביל הרייך. בדרך זו יכלו להעסיק את כל יהודי טוצ'ין. אלה קיבלו כרטיסי-עבודה שנחשבו "כרטיסי-חיים" (LEBENSSCHEIN).

יהודים רבים מעיירות הסביבה הצליחו להסתנן לטוצ'ין, להסתדר בעבודה ולקבל את הכרטיס המיוחל.

הקומנדנט הגרמני היה מרוצה מיוזמתו של גרוס. יום אחד אמר לו שהוא מרשה לו להוריד את הטלאי הצהוב. גרוס ענה שהוא יהודי ודינו כדין כל היהודים.

אני עבדתי בקבוצה בת 50 איש בהנהלתו של נחום בילינסקי. כרתנו עצי-הסקה בשביל הגרמנים. היינו מוכרים קצת עצים לאוקראינים תמורת לחם. כך יכולנו לספק ליהודי העיירה עצים ולחם בתנאים נוחים.

בקירבת הכפר פוסטומיט היתה בריכה לגידול דגים. עבדו שם שלושה בחורים מטוצ'ין: אחי גרשון, יעקב שף והרשל פלדמן. היודנראט קיבל הוראה לארגן בחורים לעבודה מחוץ-לעיר. השוטרים היהודים לקחו את שלושת הבחורים מהבריכה והובילו אותם לטוצ'ין לשם שילוח לעבודה שממנה לא חוזרים. הבחורים הצליחו להימלט בדרך.

עבדתי ביער, 12 ק"מ מטוצ'ין. לילה לילה הייתי רץ לבקר את ההורים. ערב אחד כשהגעתי הביתה, מצאתי את הורי מודאגים. אמא סיפרה ששני שוטרים היו בביתנו וחיפשו את אחי כדי לשלח אותם לעבודה. רצתי ליודנראט. רציתי לשוחח עם גצל שוורצמן, אבל היו שם שוטרים אוקראינים שחסמו את הגישה אליו. בבית היודנראט היו כבר 50 בחורים בקירוב. אמרתי לברל זלצמן שאני עובד ביער, והוא ענה שאחי ברח מהמישלוח ולכן אהיה חייב לנסוע במקומו. ניסיתי לצאת בכוח, אבל האוקראינים הזהירו אותי שיירו בי ללא אזהרה.

בחוץ כבר עמדו עגלות להובלת הבחורים. עלינו על העגלות וסביבנו השוטרים המלווים כשהתרחקנו קצת מטוצ'ין קפצתי מהעגלה וברחתי ליער. הבחורים שנלקחו לכאורה לעבודה

נרצחו בדרך לרובנה.
היתה הרגשה קשה. ידענו שחיינו נתונים בידי הרוצחים. כל אחד יכול לעשות בנו כעולה על רוחו. הנה מיספר מקרים שאינני יכול לשכוח אותם חרף הזמן הרב שעבר מאז.
בקיץ 1942 ברחו שבעה יהודים, גברים ונשים, מהושץ לטוציין בתקווה להיקלט שם. היו שחשבו כי יהודי טוציין יעברו את התקופה הקשה בזכות עבודתם. אוקראינים תפסו את שבעת היהודים בכניסה לעיירה, הביאו אותם לשדה בדרך לריצ'יץ ורצחו אותם.
כל פעם דרשו האוקראינים והגרמנים מהיהודים חפצי-ערך, כעין קונטריבוציה שהיו מטילים בשרירות-לב. לא הועילו שום תחנונים ואיזכורים שרק לפני זמן-מה שילמו היהודים ממיטב רכושם. בצורה זו הוציאו מהיהודים כל בגד וכל מיצרך אחר. פעם בסוף הקציר דרשו לספק בגדים יפים לאוקראינים לחג-האסיף. אחרי שאספו את כל הבגדים בא איש המשטרה היהודית לפינקל שהיה בעל חנות ברזל בדרישות שונות. פינקל אמר שהוא נתן כל שנדרש ממנו. השוטר הוציא בכוח מפינקל את שעון-הזהב שלו. לא היתה אפשרות להתלונן.
פעם אחרת נלקחו עשרות יהודים לשובקוב לעשב שדה של סלק-סוכר. האוקראינים התעללו בהם שלושה ימים. היו שמועות שהדבר נעשה בלי פקודה של הגרמנים. בני המשפחות הלכו לקומנדנט הגרמני לבקש רחמים וזה לא ידע כלל על המיבצע. הוא פקד להחזיר אותם מיד.
הידיעות על ארועים מסוג זה עברו מפה-לאוזן. אנשים פחדו להסתכן ולספר זאת בפומבי שמא הדבר יתנקים בהם.
בעיירות הסביבה גרו היהודים בגיטאות. בטוציין הם גרו רוב הזמן בבתיהם. היתה פעולה שיטתית של ציפוף היהודים. יום-יום הודיעו על גזירה חדשה. יהודי הכפרים נצטוו לעבור לעיירה. לא היתה ברירה והצטופפו. בכל אקציה בעיירות היו יהודים בורחים. בעלי-המזל הצליחו להגיע לטוציין והאחרים נורו בדרך. יהודים שגרו בפרבר העיירה נצטוו לפנות רחוב מסויים ולעבור למרכז העיירה. וכך גברה הצפיפות מיום=ליום. יום אחד בא לוידרטאט לוויצקי, מפקד הכבאים בימי שלטון הפולנים ומתורגמן בימי הגרמנים, והודיע שיצאה פקודה לכלוא את יהודי טוציין בגיטו.
אחרי ראש-השנה 1942 הגיעו שוטרים וציוו עלי ועל אבי לצאת לעבודה בגידור השטח שהיה מיועד לגיטו. הגדר היתה מלוחות-עץ ועליהם תייל דוקרני. שישים בתים בלבד נכללו בגיטו, למעשה בתחום שהקיף את בתי-הכנסת. בקצהו מצד מזרח עמד ביתו של וולף נובאק שממנו נמשך קוו-הגבול לאורך בית-המדרש עד ביתו של ברל זלצמן ומשם, לאורך השוק, בכיוון הרחוב שהוביל למזיריץ, עד לישיבה. הבתים מצידו השני של הרחוב כמו בתיהם של שמואל גילברג ושל אליעזר שץ כבר היו מחוץ לתחום הגיטו. שער הגיטו היה ליד בית-הבד של קריצמן.
בערב יום-הכיפורים ציוו על היהודים לעבור לגיטו. בבתים הקטנים הצטופפו 10-8 משפחות. זמן רב הם לא סבלו מצפיפות, לפי שהיה ברור לכולם כי כליאת היהודים בגיטו היא התחלת הסוף. נפוצו שמועות, שאכן התאמתו מהר, כי בחורשת קוטובסקי חפרו ארבעה בורות גדולים, מיועדים לרציחת היהודים ולקבורתם. יהודי טוציין רצו לעשות פעולה שתאפשר בריחה גדולה מהגיטו. עוד לפני שסגרו אותנו בגיטו הוטל על מיספר בחורים צעירים - וגם אני הייתי בתוכם - לאגור נפט. הושגה גם כמות קטנה של נשק. אחדים התחילו להתארגן. הוחלט שכאשר תבוא פקודה לצאת מהגיטו, לא ייצא איש. נמסרה הודעה לכולם שברגע שיראו בית בוער, ישפוך כל יהודי את הנפט שברשותו על ביתו ועל שארית חפציו ויצית את הבית. חלק

מהצעירים יציתו את הגדרות ואת בתי הכנסת ששימשו אז כמחסני-תבואה של הגרמנים.
יום אחד ראינו שוטרים אוקראינים וחיילים גרמנים מתרכזים סביב הגיטו. הופיעו גם אוקראינים עם שקים במטרות שוד. לפנות-ערב ציוו לשלוח צעירים לעבודה. היודנראט הודיע שבזמן הקצר הנדרש אין אפשרות לגייס אנשים לעבודה. נשמעו יריות. בהרף-עין אחד הוצתו הבתים, הגדר ובתי-הכנסת. נשמעו קריאות ליהודים, שיפרצו את הגדר ויברחו. הגדר נפרצה במקומות רבים. יהודים ברחו בכיוון בית-הקברות ומשם דרך השדות ליער פוסטומיט. היתה בהלה איומה. משפחות התפזרו. ילדים אבדו להורים. הורים נהרגו ותינוקותיהם מירו בככי. רבים הגיעו ליער פוסטומיט. שרידי משפחות מותשים ומיואשים שוטטו ולא ידעו מה הלאה. אמי נשרפה בגיטו.

היה זה בסתיו ואנו היינו תחת כיפת השמיים, רעבים, רטובים מגשם וקפואים מקור. יום אחד שמעתי בכי של תינוק. הלכתי בכיוון הקול. ראיתי אשה שהתגוררה מול ביתו של שלמה מקל. את שמה שכחתי. היא שכבה קפואה על האדמה הרטובה ולידה שני פעוטים. היתה לי פרוסת-לחם ונתתי לקטנים. למחרת כבר לא שמעתי את בכיים. אוקראיני עבר שם ורצח את האם וילדיה.

יומיים לא בא אוכל אל פינו. יצאתי עם אחי הבכור יוסף לכפר פוסטומיט לבקש אוכל. נכנסנו לביתו של הבאפטיסט סרגיי. הוא נתן לנו שתי כיכרות-לחם. הוא סיפר שהיה בטוצ'ין ושמע שהגרמנים מתארגנים ליציאה ליער כדי ללכוד את היהודים שברחו. מיהרנו ליער להזהיר את היהודים על הסכנה הקרבה. לא עבר זמן רב ואוקראינים ואנשי גסטאפו הופיעו בעשרות עגלות. הם שמו מצור על היער ופתחו באש מכל הכיוונים. היהודים לא ידעו לאן לברוח. בסופו של דבר נלכדו קרוב לאלף נפש מכל הגילים. הגרמנים ציוו עליהם להתפשט והובילו אותם עירומים בדרך של שני ק"מ לכפר פוסטומיט. הם רצו שהאוקראינים יראו בעלבונם של היהודים והזהירו אותם שככה גם ייעשה לכל איכר שיסתיר יהודים במשקו. הגרמנים ציוו על אוקראינים לחפור בורות.

אני, אחי יוסף ודודנית שלנו, ברחנו. מצאנו בור עמוק והסתתרנו בו עד מאוחר בלילה. שמענו יריות וזעקות- אימים. בלילה יצאנו מהבור והלכנו בכיוון היער. התקרבנו לבורות שחפרו האוקראינים. הבורות היו מלאים גוויות יהודים והרבה דם. האוקראינים לקחו את בגדי הנרצחים.

הלכנו לביתו של סרגיי. שאלנו אותו אם ידוע לו על בני משפחתנו. הוא אמר שלא ראה אותם בין ההרוגים. רצנו לביתו של מכר שלנו בכפר ושם מצאנו את אחינו ואת נשותיהם בעליית הגג. אספנו אל כל בני משפחתנו ועוד יהודים בודדים שפגשנו בדרך וחזרנו ליער פוסטומיט. הפעם התרחקנו מהכפר והלכנו עמוק ביער. בין אלו שהצטרפו אלינו היו האחים שף ופישל רוזגוביץ. במשך יום אחד התאספו סביבנו למעלה מ-100 יהודים. אנחנו, יחד עם האחים שף ופישל, נטלנו יוזמה. חפרנו ובנינו 8 בונקרים ובכל אחד הסתדרו 20 נפשות, שרידי הרצח האכזרי. בלילות היינו יוצאים לכפרי הסביבה לבקש אוכל. את מקום הבונקרים לא גילינו לאף אחד. את האוכל שהשגנו היינו מחלקים לכולם.

כשירד שלג היינו צריכים להיזהר שלא יגלו את עקבותנו. בכל זאת גילו רועים את הבונקרים בעזרת כלבים ונסעו לטוצ'ין להלשין לגרמנים. הגרמנים לא רצו לנסוע ליער ושלחו חיילים איטלקים. אלה פוצצו את הבונקרים על יושביהם. הבונקר שלנו היה מרוחק מהאחרים וכך ניצלנו בנס.

פישל רוזגוביץ ויצחק קורנפיין היו שני הניצולים היחידים מכל יושבי הבונקרים. הם הגיעו אלינו וסיפרו על האסון. נשארנו 14 איש מכל החבורה. הגענו למסקנה שלא נוכל להישאר ביער. החלטנו להתפזר בכפרים וכל אחד יחפש לו מקום-מיקלט. הגענו עשרה אנשים לכפר וורנוב ונכנסנו לביתו של הבאפטיסט סטפאן הומאניוק. הוא הסתיר אותנו ברפת, במתבן וגם בבית והאכיל את כולנו. אחי נחום ואשתו קיילה הסתדרו ברפת של שכנה שהיתה מביאה להם אוכל יום-יום. אחותי הסתתרה אצל איכר אחר באותו כפר וגם יוסף ומשפחתו היו אצל איכר בקצה הכפר. אני ואחי אייזיק וגרשון נשארנו ברפת של הומאניוק.

באותו זמן היינו נפגשים ערב-ערב, כל פעם במקום אחר, ומתכננים את פעולותינו לעתיד הקרוב. הצטרף אלינו יהודי בשם שפסל שבא מרובשוב ועכשיו ברח מטוציין עם שני ילדיו. בדרך פגע כדור בילד ושפסל נשאר עם בתו בת השלוש. הוא לא עזב את בתו אפילו לרגע. לא-פעם ראו אותו בנדודיו הרבים כשהוא נושא את הבת בשק על כתפיו. שפסל נפגש פעם עם בחור צעיר מטוציין, פחח במקצועו. הבחור הציע לשפסל לעבוד יחד בפחחות אבל העמיד תנאי ששפסל יטוש את הילדה העלולה להיות מיטרד. שפסל הזדעזע. את בתו, השריד היחיד מהמשפחה, הוא לא יעזוב לעולם. אותו בחור נרצח על-ידי הבאנדרובצים. שפסל הסתדר אצל איכר והיה עובד אצלו בפחחות ובכל עבודה אחרת.

אני ומשפחתי נדדנו כל הזמן באזור. הכפריים עזרו לנו. הכי קשה היה לאחי הבכור יוסף. הוא היה נשוי עם שני ילדים קטנים וקשה היה להם לנדוד. הם היו מאושרים כשיכלו לשכב באחת הרפתות.

לילה אחד ביקרתי אצל אחי נחום שחי באחת הרפתות. אשתו לא יכלה לשאת את הקור העז. למחרת בערב ישבנו יחד בביתו של מכרנו סטפן הומאניוק. אכלנו לחם ותפוחי-אדמה. כעבור יומיים בא אלי נחום ואמר שאשתו רוצה לעזוב את המקום. החלטנו שנחום ואשתו יעברו לכפר קורוסציאטן. הכרנו שם איכר שגר בבית מרוחק מהיישוב. ליוויתי אותם לשם. הם הסתדרו בעליית-גג, בתוך השחת. כעבור יומיים עברתי גם אני עם אחותי לאותו הכפר לבית אחר. רצינו להיות בקירבת-מקום. יוסף לא מצא מקום. הוא ומשפחתו שוטטו ביער ולא-אחת נשארו לילות שלמים בשלג.

נשארנו באותו מקום שלושה שבועות. בתו של האיכר שאירח את נחום ואת אשתו התפארה באוזני חבריה שבביתם מסתתרים יהודים ולמחרת בלילה הופיעו בבית 8 אוקראינים מזויינים. מעליית-הגג שלי ראיתי אור שנדלק בבית שבו שהה נחום. הרוצחים עלו לעליית-הגג. לנחום היה רימון-יד והוא זרק אותו עליהם. הרימון לא התפוצץ ואז קפץ אחי מעליית-הגג והרוצחים ירו בו למוות. קיילה אשתו ניצלה את המהומה, נכנסה לחדרו של בעל-הבית, עלתה על מיטתו והתכסתה בשמיכה. האוקראינים לא העזו לחפש בחדרו של בעל-הבית. כך היא ניצלה.

הייתי קרוב למקום הארוע וידעתי שקורה שם דבר איום, אבל לא יכולתי לעזור. אחרי שעה קלה ברחנו אני, אחותי ואחי אייזיק, לוורנוב, לביתו של ידידנו הומאניוק. השעה היתה מאוחרת. לא רצינו להעיר את הומאניוק ונשארנו ברפת עד הבוקר. כשהומאניוק בא בבוקר לרפת וסיפרתי לו שרצחו את נחום פרץ בבכי. הוא אמר שהזהיר אותנו לבל נלך לאותו הכפר כי "כולם רשעים". בבוקר הגיעה אלינו קיילה ונשארה איתנו. ביקשתי את הומאניוק שיכניס אותה לזמן-מה לביתו. הומאניוק פחד. הבטחתי לו את כל רכושו של אחי והוא נעלב. וכך אמר: "אם אעשה זאת, אז לא תמורת תשלום".

דיברתי גם עם אשתו של הומאניוק ולבסוף הסכימו שניהם. קיילה היתה ישנה עם הילדים על התנור. את אחותי הצלחתי לסדר בבית שכנו של הומאניוק, איכר טוב-לב שהתייחס לאחותי כאל בתו. היא היתה אז בת 22.

אני ואייזיק היינו המקשרים במשפחה. היינו עוברים ממקום למקום ובודקים אם הכול בסדר. מצבו של אחינו הבכור הוסיף להיות קשה. ערב אחד, כשבאתי לבקר את אחותי, אמר לי בעל-הבית שבכפר נפוצה שמועה כי הוא מסתיר יהודיה בביתו. נאלצתי לסלק אותה משם. היה זה בליל-חורף קר. אחותי ישבה כל היום מכווצת על התנור ולא היתה מסוגלת ללכת. לקחתי אותה על כתפי והלכתי לחצרו של איכר אחר. הסתרתי אותה בערימת-קש בלי ידיעתו של בעל-המשק. היינו מביאים לה אוכל בלילות. כעבור מיספר ימים בא האיכר לקחת קש ומצא את אחותי. הוא לא התרגז אבל הזהיר שאם יוודע הדבר לאשתו, לא יהיה טוב. הבטחתי לו שבלילה נסתלק.

באין ברירה החזרתי את אחותי לביתו של איוואן. ידידנו הומאניוק שהיה ראש-הכפר נאלץ מפעם-לפעם לשתף פעולה עם הבאנדרובצים. הוא התנגד להם ולמעשיהם אבל הודות לקשר שקשר עימהם יכול היה לחפות על עזרתו לנו. יום אחד אמר לי הומאניוק שלא יוכל עוד להחזיק את אחותי בביתו. הוא סיפר לי שבכפר מסתתרת נערה יהודיה בשם ברכה קארפ, ויש למצוא מקום לשתי הבנות. הוא מצא מקום בביתה של אישה אוקראינית זקנה, אם לשלושה בנים. בלילה העברנו אליה את שתי הבחורות. הומאניוק לא היה מרוצה ביותר מהמיקלט בבית הזקנה וכעבור זמן-מה העביר את שתי הבחורות לבור עמוק שחפר במחסן. על הפתח הוא העמיד חבית גדולה. יום יום היה מביא להן אוכל.

אנחנו, ארבעת האחים, שוטטנו באזור וכל לילה היינו במקום אחר. על-פי רוב היינו מסתתרים בחצרו של הומאניוק. אחת מבנות השכנים השגיחה בנו והלשינה עלינו ועל הומאניוק. הגיעו אנשי הגסטאפו. באותו יום היינו שמונה נפשות בערימת-קש ליד הרפת. הומאניוק הכחיש מכל-וכל שהוא מסתיר בביתו יהודים. הגרמנים שבחיפושיהם הגיעו עד ערימת-הקש, צעקו שנצא ואנחנו לא זזנו למרות הפחד שאחז בנו. הם איימו להצית את הקש. הומאניוק הזמין את הקצין לביתו, הגיש לו משקה ואוכל ואחר-כך החזיר אותם העירה. הומאניוק חזר משם מרוצה. הוא הזמין אותנו לביתו והגיש לנו ארוחה. בלילה עלינו לעליית-הגג.

אני ואחי אייזיק נפרדנו מהמשפחה. יצאנו לחפש מקום-מיסתור חדש. נדברנו עם יוסף להיפגש בביתו של מכר שלנו בשם סוטניק ביום אי בשעה 4. הגיע יום ראשון. חיכינו ליוסף שעה ושעתיים והוא לא הגיע. חששנו שקרה אסון. בינתיים התחבאנו בגנו של איוואן סוטניק. התכסינו בקש וחיכינו.

זה היה בחורף 1943. הבאנדרובצים שבהתחלה הלכו יד-ביד עם הגרמנים התחילו אז להילחם נגדם. במלחמתם בבאנדרובצים היו הגרמנים שורפים כפרים שלמים שנחשדו. בדיוק באותו יום, כאשר שכבנו וחיכינו ליוסף, שמענו טרטור של טנקים גרמנים מתקרבים. איוואן סוטניק היה בקשר עם הבאנדרובצים ובביתו היה מחסן-נשק. כאשר שמע את הגרמנים מתקרבים ברחו הוא עם בני משפחתו מהבית והשאירו הכול פתוח. הגרמנים נכנסו פנימה ומצאו את התחמושת. הם פתחו במירדף אחרי הבאנדרובצים. למזלנו לא גילו אותנו כי לא היה להם זמן ל״קטנות״.

לפנות ערב חזרה משפחת סוטניק לביתה. בעלת-הבית היתה מבוהלת. כשראתה אותנו בחצר התחילה לצעוק שבגללנו יהרגו אותם. הסתלקנו משם כדי למנוע רעש מיותר.

עברנו לכפר אחר. נכנסנו אל זוג זקנים שגרו בביתו של יהודי שנרצח. הם ירשו את כל הרכוש. ביקשנו אוכל והם הגישו לנו לחם וחלב. לא התנגדו גם שנלון שם אבל אנחנו חשבנו שמסוכן להישאר מחשש שאולי ראו אותנו בהיכנסנו לבית. הרי כל אחד שש להלשין ולקבל כפרס רכוש יהודי או קצת מלח. התרחקנו משם ונכנסנו לאחת הרפתות בלי שביקשנו רשות. נשארנו שם יממה ואחר-כך ניצלנו הזדמנות ועברנו לביתו של הזקן ברגע שאף אחד לא הבחין בבואנו.

ביום המחרת סיפרתי לזקן שחזרנו למשקו. הוא הציע לנו להסתתר בקש בעליית-הגג. הבטחתי לו שלאוכל נדאג בעצמנו. היינו אוספים תפוחי-אדמה בשדות, מביאים לזקן והוא בישל אותם בשבילנו. אחרי שבועיים החלטנו לצאת לביקור אצל יתר בני-משפחתנו. דאגנו במיוחד לגורלו של יוסף. ידענו עד-כמה קשה לו עם משפחתו.

הלכנו להומאניוק. שם יכולנו תמיד לקבל אינפורמציה על יתר בני המשפחה. הוא שמח מאוד בבואנו. הומאניוק סיפר לנו שגרשון מסתתר בערימת-קש בשדותיו של בעל-אחוזה. כל יום הוא בא אליו ומקבל ממנו אוכל בשפע. הגענו לגרשון. הוא היה שם עם אחותנו. הפגישה מילאה אותנו שמחה ובילינו איתם כל הלילה. גרשון ידע לספר שיוסף ומשפחתו מתחבאים במטע של איוואן בכפר פוסטומיט ואיוואן מביא להם אוכל.

בשש בבוקר באו פועלים לקחת קש. הם תקעו את הקילשונים בערימה. היינו בטוחים שעוד מעט נתגלה. קרה נס ואלינו לא הגיעו.

הגענו אל יוסף. לקחנו אותו, את אישתו ואת ילדיו איתנו ועכשיו כל המשפחה, גם גרשון והאחות, היתה יחד. התחבאנו בביתו של אותו זקן. שבועיים היינו שם והזקן ידע רק עלי ועל אייזיק. הוא היה מבשל תפוחי-אדמה לשניים וזה צריך היה להספיק עכשיו לכל המשפחה, שמונה נפשות.

בעונת הקציר ב-1943 שוטטו גרמנים בכפרים ותפסו אנשים לעבודה. הזקן טיפס אלינו והודיע על הסכנה. "אתם לכו לשדה - יעצתי לזקן - הרי אסור לכם לדעת שאנחנו פה ומוטב שלא תראו כיצד אנחנו יורדים." הזקן הלך. הורדתי את הילדים ואת אמם והחבאתי אותם בקמה בקירבת הבית. אחר-כך ירדנו כולנו והתחבאנו. היה יום חם והשמש להטה. אשת אחי התעלפה מהחום. בנה בן השלוש-עשרה שנראה כילד אוקראיני אמר: "אבא אני אגש לבאר ואביא מים לאמא". אחי הסכים והילד הלך. הזקנה השגיחה בו ושאלה אותו: "מאין אתה ילד?" והוא ענה: "אני מזילינקה. הגרמני שרף את הכפר ואני נודד ממקום למקום." הילד הביא את המים, והוקל לגיסתי. כל היום שכבנו בחום ללא אוכל. בשעה תשע בערב נכנסנו לבית ושאלנו את הגויה האם מותר לנו כבר לעלות לעליית-הגג. היא ידעה רק על שני אנשים שהתחבאו אצלה ופתאום היינו שמונה. עלינו כולנו.

בוקר אחד עלתה אלינו האישה, קראה לי ואמרה: "בחורים, עליכם להסתלק מכאן, בכפר מרננים אחרינו והעניין יכול להיגמר ברע". בלית-ברירה יצאנו כולנו בלילה. שוב לדרך! הגענו לטחנת-קמח. ישבנו זמן רב והתייעצנו איך להמשיך. ראשית-כל החלטנו להסתתר ברפת הקרובה. יוסף אמר: "אני ומשפחתי נחזור למקום שהיינו. קיץ עכשיו ונוכל לשבת מתחת לעץ כפי שכבר ישבנו. הגוי ידאג לנו". אחי יוסף חזר לוורנוב. נשארנו ארבעה. התגנבנו לרפת והסתתרנו בה בלי שהגוי ידע על קיומנו.

יוסף עם משפחתו הגיעו לוורנוב. אשתו חשה ברע. הבן הקטן החליט להיכנס לאחד מבתי הכפר ולבקש אוכל. היו באנדרובצים בבית ותפסו את הילד. חלפו שעתיים ואחי יצא לחפש את בנו. ליד השער השגיחו בו הבאנדרובצים והוא ברח. רץ חמישה ק"מ והצליח להגיע אלינו.

"המשפחה אבודה" - קרא בפתח המחבוא שלנו. בלילה יצאנו הגברים להיודע מה קרה למשפחתו של יוסף. לי היה אקדח ולקחתי אותו איתי. באנו לאיוואן שליד ביתו הסתתר אחי. הכלב נבח ואיוואן יצא והזהיר: "בחורים תברחו, הבית מלא באנדרובצים!" ליוסף אמר: "אשתך וילדיך כבר אינם".

שוב סובבנו בכפרים. ידעתי שביערות קודרינקה מצויים עדיין יהודים. פעם אמרתי לאחי שאולי כדאי לנו לעבור לשם. אני ואייזיק הלכנו כ-15 ק"מ דרך יערות פוסטומיט והגענו עד למרחק של 5 ק"מ לפני יערות קודרינקה. ישבנו והשקפנו מרחוק. ראינו אש קטנה מהבהבת. התקרבנו ושמענו קולות זימרה ביידיש. פגשנו שם קבוצה של כ-30 יהודים מזילינקה וגם מטוציין. כולם שמחו לקראתנו, נפלו על צווארינו, חיבקו ונישקו אותנו. הם היו בטוחים שמזמן כבר איננו בחיים. סיפרנו להם על מה שקרה לבני משפחתנו והם ביקשו שנישאר איתם. היה זה לפני ראש-השנה 1943. היהודים סיפרו לנו שביער קודרינקה עומדים בתים ריקים של פולנים שנרצחו על-ידי הבאנדרובצים. גם אנחנו נוכל להיכנס לאחד הבתים ואכן נכנסנו לבית נטוש. סידרנו אותו והיתקנו כיריים. חזרתי לוורנוב ולפוסטומיט והבאתי לקודרינקה את כל המשפחה: את שני אחי, את גיסתי קיילה, ואת אחותי ביילה. יחד עם גיסתי היתה ברכה קארפ בת ה-16.

הבאנדרובצים שלטו אז בסביבה. הם ידעו על קיומנו אבל לא נגעו בנו לרעה. ביערות קודרינקה התאספו באותה תקופה כ-100 יהודים ואולי אפילו 150. היו שם מטוציין, ממזיריץ ומקליין-סֶלֶשט. אוכל לא חסר. אספנו תפוחי-אדמה, היה גם לחם. בערב ראש-השנה התאספו כל היהודים בבית אחד והתפללו. אלה שלא היה להם אוכל נשארו לאכול איתנו.

חלפה תקופה קצרה, אולי חודש. לא-רחוק מאיתנו גרה אוקראינית בשם מרתה, עם בעלה הפולני בשם אולסקה. היא הזמינה אותנו לגור בביתה. בעלה ברח ליערות מפחד הבאנדרובצים והיא פחדה להישאר לבדה בבית. כל משפחתנו עברה אליה.

יום אחד יצאנו אחי ואני לפוסטומיט. רצינו לקחת משהו מחפצינו, שהפקדנו בשעתו בידי הגויים המכרים. אחד מהם אמר לנו: "אתם יודעים כנראה שהבאנדרובצים אינם פוגעים כרגע ביהודים". אנחנו לא ידענו זאת. הוא סיפר שהבאנדרובצים סבלו ממחסור ברופאים. הם נכנסו לגיטו לבוב והוציאו משם שני רופאים יהודים עם נשותיהם והביאו אותם לאזור שלנו. הם גרים בביתו של אוקראיני בכפר סינה. הוא תיאר לי את מקום הבית. הלכתי עם אייזיק לסינה. הגענו לאותו בית. היתה שם אישה שהיכרתי מיד שהיא יהודיה. היא הסתכלה בי ופחדה לשוחח איתי ואף אני פחדתי. בבית היו אוקראינים. ברגע מסויים הצלחתי בכל זאת לשאול אותה איפה הבעל שלה והיא ענתה לי בלחש.

חזרתי לקודרינקה וסיפרתי את החדשות. לפי שעה אין הבאנדרובצים נוגעים לרעה ביהודים וההוכחה - שני הרופאים היהודים. "את כולנו יהרגו במוקדם או במאוחר" - ענה אחי. למחרת היום הלכנו שוב לסינה ופגשנו את הרופא ד"ר לליק ריבקין. הוא ביקש פרטים על חיינו ושאל אם יש חולים בקודרינקה. אמרנו לו שרבים החולים ובעיקר נפוצה בינינו הגרדת. ד"ר ריבקין אמר: "אבוא לראותם".

המרחק בין קודרינקה לבין סינה היה כ-25 ק"מ. הוא ביקש שנבוא אליו ביום ראשון. הוא ידאג לזוג סוסים ויסע איתנו לקודרינקה. וכך היה. אני זוכר שהוא גם הביא איתו ביצים ולחם. הוא בדק את כולם וביקש שאבוא כעבור יומיים לקחת תרופות שהוא יכין. באתי והוא מסר לי את התרופות. הוא ביקש שאוליך איתי ליער קודרינקה גם את אשתו והוא יבוא כל שלושה

ימים להודיע על המצב. הוא טיפל בבאנדרובצים פצועים והיתה לו אפשרות לעמוד על הלוך-רוחם ועל תכניותיהם. ד"ר לליק ריבקין אמר לי: "לידיך אני מוסר את אשתי. תדאג לה כפי שאתה דואג לאחותך ואני אודיע לכם על הכול."

עברו שבועות מיספר. יום אחד בא הד"ר ואמר: "הבאנדרובצים יוצאים לחזית ולוקחים אותי עימהם. אשתי תבוא איתי לחזית. לדבריו התכוננו הבאנדרובצים לפעולות נגד היהודים. "איני חושב שעוד הרבה זמן ישאירו אתכם במנוחה" - אמר.

אייזיק ואני ליווינו את הרופא ואת אשתו עד לפוסטומיט. שם ירדנו מעגלתם ונפרדנו. אייזיק אחי הלך לכפר להשיג זוג נעליים לגיסה ואני נשארתי לחכות לו בחוטור* גליטין. יום שלם חיכיתי והוא לא בא. כל הלילה לא עצמתי עין. למחרת בשש בבוקר הלכתי להומאניוק לשאול מה קרה לאחי. סנקה אשתו פתחה את הדלת בזעקת בכי: "נאטה, ברח מהר, כי עוד מעט גם אתה לא תהיה עוד בחיים! את אייזיק רצחו. אומלקה דניסיוק מורנוב הרג אותו. ואתה ברח מהר!"

רצתי לקודרינקה. אומלקה השגץ נקרה לי בדרכי בקירבת קודרינקה. הוא היה מזויין באקדח וברימונים. גם לי היה אקדח. הבטנו זה בפני זה וכל אחד המשיך בדרכו. בקודרינקה סיפרתי לכולם על האסון. לילה אחד הגיעו הבאנדרובצים לקודרינקה. הם התנפלו על היהודים שהתגוררו שם ורצחו כחמישים נפש. הבתים היו מפוזרים ביער. עד ביתה של מרתה, מקום-מגורינו, לא הגיעו. נשארנו 70 או 80 יהודים במקום. לא ברחנו כי לא היה לאן לברוח.

ביום ראשון אחד הגיעו לביתה של מרתה באנדרובצים במיזחלת. היה יום חורף קר. הם נכנסו פנימה והפתיעו את כולנו. היינו חמישה בחורים יהודים ושלוש בחורות. ישבנו כולנו על התנור. הם רצו לקחת את הבנות לעבודה, לסריגת סוודרים. אני קמתי והודעתי: "הבנות לא תלכנה!". פניתי אל פישל רוזגוביץ: "עזור לי לגמור את השקצים האלה!"! הבנות נבהלו והתחילו לצעוק: "אנחנו נלך לעבודה!" והן הלכו. בבוקר השכם חזרו. למחרת בערב ישבנו כל החבורה על התנור בביתה של מרתה, התנור לא היה מוסק. קפאנו מקור. בשעה מאוחרת שמענו רעש בחצר. הגיעו באנדרובצים רבים בעגלות, הם נכנסו לבית כולם מזויינים. שתו, אכלו ושרו. שמתי לב שהם התלחשו עם מרתה. ב-11 בלילה הם ציוו עלי ועל עוד בחור מזילינקה להתלוות אליהם. ישבנו בעגלה. הם עברו בבתים שבהם היו יהודים ומכל בית לקחו שניים. הסיעו אותם למיפקדה בעיירה קליין-סלשט.

ליד הבית היו עשרות עגלות רתומות לסוסים. את כל היהודים השאירו בעגלות ואותי הזמינו פנימה לחקירה. כל שאלה היתה מלווה בקללות וגידופים וכל השאלות סבבו על ציר אחד: שאני מאכיל את היהודים ביערות ומפרנס את הפולנים.

נראה שמרתה סיפרה להם סיפורים שונים. אמרתי שאינני עוסק בשום פעילות ויושב כל הזמן בביתה של מרתה. החזיקו אותי שם שעתיים. אינני יודע למה, אבל פתאום עזבו אותי. אמרו לי, שאסתלק מייד ואם ייוודע להם שאני דואג להאכלת פולנים יהרגו אותי. ייתכן שמרתה בלבלה אותם. מכל-מקום הייתי מאושר שיצאתי מהם בשלום. הם שיחררו גם את היהודים האחרים שאספו בכפר.

לילה אחד שמענו דפיקות חזקות בדלת. כשפתחנו ראינו יהודי חצי-עירום. הוא צעק שנברח מהר כי האוקראינים הורגים יהודים בלי אבחנה. זינקנו החוצה והתחלנו במנוסה. מובן

* כפר בודד ובו משקים מעטים.

שבדרך הערנו את היהודים שגרו בשכנות. הגענו ליער בסביבת לודוויפול. שישה ימים התחבאנו שם בלי אוכל. גם בגדים לא הספקנו לקחת.
חשבנו לחצות את הנהר סלוץ. בגדה השניה היו פולנים רבים שברחו מהאוקראינים. היה סביר להניח ששם יהיה יותר בטוח. לא השגנו סירה. ניסינו לצלוח את הנהר באבוס שסחבנו מהכפר ולא הצלחנו. הלכנו לבקש אוכל. לא היה עוד כוח לסבול את הרעב.
בדרך שמענו רעש. התעניינו מי ההולכים. היו אלה פולנים שסיפרו לנו כי פארטיזנים רוסים הגיעו וכבשו את כפרם. זה היה בחג המולד של 1943. בכפר לא מצאנו שום פארטיזנים אבל בבתים היה מלאי מזון. הכפריים הכינו אוכל לחג וברחו ולנו היתה חגיגה. אספנו אוכל ככל שיכולנו והבאנו לחבורה. באחד הבתים פגשנו בחור צ'כי. הוא סיפר לנו שאכן באו פארטיזנים, הביאו הרבה קמח וציוו עליו לאפות להם לחם. הוא הציע לנו לבוא למחרת-היום כשהפארטיזנים יבואו שוב לקחת את הלחם ונוכל לפגוש אותם.
למחרת היום שבנו לכפר לחפש את הפארטיזנים. חיכינו זמן רב ופארטיזנים לא הופיעו. נכנסנו לאחד הבתים להתעניין במצב הדברים והאיכר הציע לנו לברוח ללא שהיות. היה קרב בין הבאנדרובצים והפארטיזנים והפארטיזנים הונסו.
החלום נגוז. כעבור יומיים שמענו רעש מהכביש ושירה רוסית. לא ידענו אם באנדרובצים הם או פארטיזנים רוסים. היינו עייפים ומיואשים. לא יכולנו לעמוד עוד בקור וברעב. החלטנו להסתכן ולצאת לדרך. הלכנו בכיוון לודוויפול. בכניסה לעיר ראינו אנשים מזויינים.
הלכתי ראשון לקראתם כי הייתי המבוגר בחבורה. השומרים התקרבו אלינו ואנחנו עדיין לא ידענו עם מי יש לנו עסק. צעקתי לעברם באוקראינית: "אתם לא תהרגו אותנו"!. אחד מהם ענה לנו: "אין אנחנו הורגים אנשים!" הם שאלו מאין אנחנו וכיצד הגענו ואנחנו סיפרנו מעט ממה שעבר עלינו.
הביאו אותנו ליער. היינו נדהמים. היער היה מלא פארטיזנים, אלפי פארטיזנים. כשעתיים היינו איתם ולאושרנו לא היה גבול. פתאום התקבלה פקודת נסיגה. שוב הגענו לנהר סלוץ. הפעם עברנו בקלות כי הפארטיזנים הספיקו להקים גשר.
יענקליה ציזבוק, ילד יתום שהלך איתנו, לא יכול היה ללכת. רגליו קפאו. כארבעה ק"מ נשאתי אותו על כתפי. הגענו לכפר פולני מאציולינקה. השכבתי אותו ברפת של פולני, כיסיתי וביקשתי מהגויה שתתן לו אוכל.
עברו 20 שעות. הרוסים כיתרו את הכפר הפולני. הפארטיזנים נפגשו עם הצבא האדום. אותי ואת אחי ועוד בחור יהודי מלודז' גייסו מייד לצבא. שלחו אותנו להורודניצה במרחק של 50 ק"מ והיה עלינו להגיע לשם ברגל. רגליו של הבחור הלודזאי היו קפואות. הגענו להורודניצה ומשם שלחו אותנו לביילוקורוביצה ליד ז'יטומיר. את הבחור הלודזאי השאירו בהורודניצה.
כאשר היינו במרחק של 3 ק"מ מביילוקורוביצה החלטתי פתאום לחזור. מסרתי את כיכר-הלחם לאחי ואמרתי: "אני חייב קודם-כל לנקום בפורעים ולראות את האחות והגיסה. לא אפקיר אותן". בדרכי חזרה פגשתי אוקראינים רבים מטוצ'ין שגוייסו. עכשיו הם היו מדוכאים. כולם השתדלו להוכיח לי שידם לא היתה בפרעות.
החלטתי לחזור לטוצ'ין. היה עלי לעבור מרחק של 200 ק"מ. הגעתי למשק שבו הרגו את אחי נחום. האוקראינים שראו אותי נבהלו ואחר-כך רצו לרצוח אותי. ברחתי לוורנוב. שם כבר היו הרוסים. הלכתי לביתו של הומאניוק. לקראתי בא שגץ אחד, בנו של מיכאלקה שיבקוביץ'. ידעתי שהוא הרג יהודים והיה פעיל בכל הפרעות. עצרתי אותו: "לאן פניך מועדות?" שאלתי.

"אני הולך ממיקולין" - ענה והסתכל עלי כאילו אינו מכיר אותי כלל. הלכתי לביתו של סטפאן הומאניוק ושאלתי איפה נמצאים החיילים הרוסים. הוא הראה את הדרך למיפקדה. שם סיפרתי על בנו של מיכאלקה שיבקוביץ. שני חיילים נשלחו איתי ותפסנו אותו. הבאנו אותו לביתו של סטפאן סיריק. שאלתי את השגץ האם הוא מכיר אותי. הוא שהכיר אותי מטוצ'ין טען שמעולם לא ראה אותי.

חיפשתי בכיסיו ומצאתי כרוזים של הבאנדרובצים. הורדתי את הפרווה שלו ואת מגפיו. הוא ביקש לצאת ואני אמרתי לרוסים שלא ירשו לו. אבל הרוסים הניחו לו לצאת לחצר והוא פתח בבריחה. תפסתי את נשקו של אחד הרוסים ויריתי בו. השגץ נפל ונפצע. הבאתי אותו בעגלה לבית-החולים. בדרך נכנסנו למשציאן. שם ראיתי עוד באנדרובץ מטוצ'ין שהכרתי היטב. הוא היה אחד הפורעים. בראותו אותי ניסה לברוח אבל הרוסים תפסו אותו ומסרו לנ.ק.ו.ד.

הפצוע מת בינתיים. את השני לקחו אל המיפקדה ואיני יודע מה עשו בו. חזרתי עם החיילים הרוסים למיפקדה ובערב ישבנו לאכול.

גם ביום המחרת יצאתי עם חיילים רוסים לחפש באנדרובצים. פגשנו את יעקב זילברברג עם אשתו ושלושת בניו. המשפחה התחבאה כל הזמן בבור בפוסטומיט אצל הסנדלר אנטון. הוא היה באפטיסט והציל את כל המשפחה. עתה הם חיים בבני-ברק. עזרתי למשפחה לעבור למזיריץ, כי בסביבה שלנו פעלו עדיין באנדרובצים וליהודים היה מסוכן להסתובב שם.

במיפקדה הרוסית התקבלו מכתבי-איומים שאם הצבא האדום יחזיק בי ינקמו בהם. הקפיטן הרוסי קרא לי והציע לי לעזוב את המקום.

נתן שולמן בסוף המלחמה

פנינה שילדר

פנינה שילדר בת חיה וזלמן סובול, ילידת 1919.
פ. שילדר חיה כיום עם משפחתה בחיפה.

בגיל צעיר התייתמתי מאבי. אמי עסקה ברוכלות לפרנסתנו. היו לי חברות לרוב וגם ביתו של דודי הלל מלמד העניק לי חום. למדתי בבית-הספר העממי והייתי פעילה בתנועת-נוער ציונית. שנים ספורות אחרי שגמרתי את בית-הספר פרצה המלחמה.
עם כניסת הסובייטים עברתי עם אמי לרובנה. שכרתי דירה והשגתי עבודה, שלמרות המשכורת הלא גבוהה היה בה די למחייתנו. הייתי מאוד מרוצה שיכולתי לגמול לאמי בעד כל שנות המשא הכבד שנשאה לצורך פרנסתנו. שמחתי שאמא יכלה להחליף כוח בישיבה בשלווה בבית. אבל תקופה זו לא ארכה זמן רב.
בסוף יוני 1941 התקיפו הגרמנים את ברית-המועצות והכול נשתנה בן-לילה. עם כניסת הגרמנים לרובנה נפל עלי פחד. הרגשתי עצמי זרה ונדמה היה לי שבטוציין נמצא לנו קצת שקט בין המכרים. חזרנו לטוציין אבל גם שם המצב היה קשה. האוקראינים השתוללו בעיירה, היכו ביהודים, שדדו והתעללו בהם. בשבת אחת לפנות-ערב ערכו האוקראינים פוגרום ולמחרת-היום שלחו יהודים לקבור את הקורבנות. הבכי וזעקות-השבר של בני משפחות הנרצחים היו איומים. היה ברור שאין ליהודים סיכוי להתגונן ואין באוזני מי להתלונן על האוקראינים הפורעים. הותר דמם של היהודים ודינם נגזר למוות. גמלה בלבי החלטה לברוח, לעבור את קו-החזית ולהצטרף ללוחמים נגד הנאצים.
הייתי צעירה, ונסיון רב בחיים לא היה לי ולתומי חשבתי שלחצות קו-חזית זה דבר של מה-בכך. נדדתי ביערות ועברתי מכפר לכפר. לא פעם נרדפתי על ידי אוקראינים ולא ידעתי באיזה כיוון ללכת. נאלצתי לבקש מזון ולפעמים הסתפקתי במה שמצאתי בשדה. כך נדדתי למעלה משלושה חודשים. הייתי במצב עלוב. נעלי נקרעו, הבגדים היו מרופטים, רגלי פצועות. הייתי עייפה ותשושה.
במצב זה של אפיסת-כוחות מצאו אותי הפארטיזנים. הם התייחסו אלי יפה מאד. אחרי מנוחה קצרה, עברתי אימונים בנשק וצורפתי לסיירת. היינו עוקבים אחרי הצבא הגרמני ומדווחים לממונים עלינו. אחר-כך היינו מתנפלים עליהם ומשמידים אותם.
היינו שוכבים שעות ליד מסילת-הברזל וכשהתקרבה הרכבת היינו מפוצצים אותה. היה זה

תענוג לראות את הרכבת עפה באוויר על כל ציודה וחייליה שאמורים היו להגיע לחזית. לא תמיד האירה לנו ההצלחה פנים. היו מקרים שהגרמנים התנפלו עלינו בלילה ואנו ברחנו יחפים בשלג כדי לא ליפול בידיהם. טבעי היה שיחסם של הגרמנים לפארטיזנים היה אכזרי וקשות.
בעת הקרבות לא פחדתי משום שהיתה לי אז התחושה שממילא לא אצא מזה חיה. על-כן, כאשר היתה לי אפשרות להכות את הגרמנים נפש, ראיתי בכך פיצוי על סבלם ומותם של היקרים-לנו. ליוותה אותי המחשבה שכדאי לסבול ובלבד שנעשה נקמה באוייבינו.
במשך כל הזמן הייתי באוטריאד על שם ציקאלוב. הצטרפתי לפארטיזנים ביערות בריאנסק ברוסיה הלבנה והגענו עד פינסק. האוטריאד שלנו השתתף עם הצבא האדום בשיחרור העיירה דאווידגורודוק.
עם שיחרורי מהפארטיזנים קיבלתי אישור שהעיד כי לחמתי בגדוד פארטיזנים ע״ש ציקאלוב בתקופה שבין 14.3.42 ל-5.6.44 וגיליתי ״אומץ לב בלתי-רגיל ודביקות במשימה״.
האכזבה הגדולה ציפתה לי כאשר באתי לרובנה ולטוצ׳ין וראיתי את החורבן והאסון.

אורי שף

אורי שף בן משה ולאה לבית זילברברג נולד בטוצ'ין ב-1922. כיום הוא חי עם משפחתו בפתח-תקוה.

היינו משפחה של שמונה נפשות - ההורים ושישה בנים. חמשת אחי היו: בן ציון, זאב, יהושע, יואל ושלמה. ידוע לי שהיו להורי עוד ילדים שמתו בילדותם. אבי משה עסק בסחר בקר, אבל אינני זוכר אותו כי הוא נפטר כשהייתי בן שנתיים. מאז מותו של אבי, פירנסה אמי לאה את המשפחה. היא מכרה סיד וגם כל מיני סידקית.

אני ואחי למדנו בחדר אצל מלמד במרכז העיירה. מגיל שבע למדתי בבית הספר העממי. אחי המבוגרים עסקו בסחר בקר כמו אבינו. כשפרצה מלחמת העולם השניה הייתי בן 17. ב-1940 גוייס אחי שלמה לצבא האדום. כעבור שנים נודע לנו שהוא נפל בקרבות ברוסיה הלבנה.

כשפרצה המלחמה עם הגרמנים בשנת 1941 והרוסים נסוגו, היתה מבוכה גדולה בין יהודי טוצ'ין. האוקראינים שיחסם ליהודים נשתנה בן-לילה שדדו והתעללו. היו שמועות שהגרמנים לוקחים יהודים לעבודה מחוץ-לעיר ואלה כבר אינם חוזרים הביתה. רצחו אותם.

סידרנו מקום-מיסתור בעליית-הגג בביתנו. היינו עולים לשם כל-אימת שהיתה בהלה ברחובנו. אני ואחי הלכנו לעבוד בכריתת-עצים ביער. לא שילמו לנו שכר-עבודה, אבל היינו מרוצים שקיבלנו כרטיס עבודה, שנחשב אז "תעודת-חיים".

מנהל העבודה שלנו נחום בילינסקי היה נותן לעובדים מדי-פעם חבילת עצים ואלו היו אז מיצרך יקר-המציאות. על-כן יכולנו למכור את העצים ולרכוש מיצרכים אחרים. אחי הבכור בן-ציון היה נשוי. היו לו שתי בנות ושני בנים, והם גרו בנפרד לא-רחוק מביתנו. פעם ציוו על אחי יואל ללכת לעבוד מחוץ-לעיר. הוא הצליח להתחמק אך פעם אחרת נלקח לעבודה וחודשים רבים לא שמענו עליו.

היהודים חיו כל הזמן בפחד. שמענו שבעיירות רבות מבוצעות אקציות. היו חוטפים יהודים ומובילום לכאורה לעבודה, ולמעשה רוצחים אותם. היה חשש שגם אצלנו עלול לקרות דבר דומה. רבים התקינו מקומות להסתתר בהם עד יעבור זעם.

באוגוסט 1942 התחילו לבנות גדר-עץ סביב אזור בתים שנועד להיות גיטו. בעת-ובעונה אחת נודע גם שבחורשה של קוטובסקי חפרו בורות שיהיו קבר-אחים ליהודי טוצ'ין. היהודים היו בדיכאון. רבים הצטערו שלא ברחו כאשר עדיין אפשר היה לברוח.

בערב יום כיפור 1942 ניתנה פקודה לעבור לגיטו. עברנו והבאנו איתנו קצת מטלטלין. בבתים הקטנים נאלצו להצטופף 10-8 משפחות. וכי היתה ברירה אחרת? לצערנו לא נשארנו שם זמן רב. אחרי יום-כיפור לא הוציאו אותנו לעבודה. ואז היה ברור שזה הסוף. לפנות-ערב פרצה שריפה בגיטו. לא ידעתי אז מי יזם את השריפה. אני רק זוכר שכל היום והערב זרמו לגיטו שוטרים וחיילים וסתם איכרים אוקראינים שבאו לשדוד. בערו הבתים והגדר של הגיטו. אנשים קראו לפרוץ את הגדר ולברוח. הגדר נפרצה במיספר מקומות והיתה בריחה המונית. החיילים והשוטרים ירו כל הזמן. גם יהודים ירו והיו אוקראינים שנהרגו. משפחתנו היתה בין הבורחים. ליד גדר הגיטו היו גוויות אדם בערימות.

משפחות התפזרו. ילדים איבדו את הוריהם. אבות ואמהות נהרגו ותינוקות שכבו או זחלו ומירדו בבכי. אלה שהצליחו לחמוק החוצה ברחו בכיוון בית-הקברות. האוקראינים והגרמנים רדפו אחריהם וירו בלי-הפסק. ליד בית-הקברות עמדו שוטרים וקידמו את הבורחים ביריות. למעשה היו הנמלטים מוקפים מכל הכיוונים. רצנו בלי לדעת לאן. כשבועיים נדדתי ביער ולא ידעתי היכן אני ולאן נדדו בני משפחתי.

ביערות מאטיובקה פגשתי את אחי זאב ויהושע. במשך חודשים לא ידענו על גורל אמנו. לילה אחד, הלכנו לכפר לבקש אוכל. אשה אוקראינית שהכרנו מזמן האכילה אותנו וסיפרה שאמנו נמצאת ביער בקירבת-מקום והיא, האישה האוקראינית, מביאה לה כל יום קצת אוכל. היא הובילה אותנו לאמא.

אמא, בראותה אותנו התעלפה מהתרגשות. מאז נדדנו ארבעתנו יחד. בנינו בונקר ביער. אחינו הבכור בן-ציון בנה בונקר לא-רחוק מהבונקר שלנו. היינו נפגשים מדי-פעם. למוניה קצמן שהיה בסביבה היה אקדח. היינו יוצאים יחד לחפש אוכל. כאשר לא הצלחנו היה מוניה מופיע כפארטיזן רוסי ונותן פקודות ברוסית. אז היו האיכרים המפוחדים ממלאים את רצתנו.

אותו זמן היכרנו אוקראיני שהציע לנו נשק במחיר גבוה. עמדנו בקשר עם קבוצת יהודים שהיו בסביבה. אספנו כסף ותכשיטים במטרה לרכוש נשק. האוקראיני רימה אותנו. לקח את הכסף ואת התכשיטים ונעלם. בן-ציון החליט להקים מיקלט למשפחתו ליד המיקלט שלנו. הוא בא אלינו עם בנו משה-אהרון ויחד עבדנו. כשהושלם המיקלט עמד בן-ציון להעביר את אשתו וילדיו. אותה שעה נשמעו יריות בסביבה שהיו נפסקות ומתחדשות לסרוגין עד שנשמעו גם בסביבתנו. היה זה מצוד שהגרמנים ערכו ביער. הם עברו ליד המיקלט שלנו. עצרנו את הנשימה. בבונקרים אחרים היו תינוקות ואלה פרצו בבכי. הגרמנים גילו אותם וזרקו פנימה רימונים. באותו יום היה הרג רב ביהודי היער.

לפנות ערב כשהסתלקו הגרמנים נתגלה לעינינו מראה זוועה. ראינו בונקרים הרוסים, אנשים הרוגים ופצועים קשה. אברים מרוסקים היו מפוזרים בבונקרים ובסביבה. רצנו לבונקר של משפחת בן-ציון ולא מצאנו שם נפש חיה. הבנו שהם ברחו ואולי הם מסתתרים במקום כלשהו.

למחרת חזרנו. חיפשנו ומצאנו את בני-המשפחה מוטלים מתים לא-הרחק מהבונקר. החלטנו להסתלק מהמקום, כי ברור היה שהאוקראינים יבואו לחפש שלל. הלכנו כל הלילה וליד פוסטומיט פגשנו בקבוצת יהודים שחיה שם מיספר שבועות. נשארנו איתם. נשאנו איתנו תמיד כלי-חפירה כדי שנוכל להתחפר. שוב בנינו בונקר. בן-ציון ובנו משה נשארו איתנו. בלילות היינו הולכים לחפש אוכל. לא-אחת-כשהציק לנו הרעב, היינו פותחים בשדה מחפורות של תפוחי אדמה שהאיכרים הכינו, מוציאים קצת ומכסים את הבור. היינו ממיסים שלג למי-

שתייה. כינים שרצו בבגדינו. היינו מבעירים מדורה קטנה ומנערים מבגדינו לאש את הכינים. תפוחי-אדמה היינו אופים באפר המדורה.

לילה אחד נכנסתי לבית של איכר לבקש אוכל. הוא הזהיר אותי מפני כנופיית באנדרובצים שהגיעה לכפר ויעץ לברוח. ברחתי בבהלה וטעיתי בדרך. שלושה ימים שוטטתי עד שמצאתי את הבונקר. אחי ואמי היו בטוחים שכבר אינני בין החיים. שוב נכנסתי פעם לביתו של איכר וזה נתן לי כיכר-לחם והציע לברוח כי בכפר שוהים רוצחים. מאוחר יותר נודע לי שאצל אותו האיכר הסתתר דודי יעקב זילברברג עם משפחתו ומשפחת שטיינגולד.

האיכר רצה להרחיק אותי משם למען בטחונן של שתי המשפחות היהודיות שחיו בבונקר מתחת לרפת שלו. הוא סיפר על בואי לדודי שהיה מופתע, שהרי בטוח היה שאיש מלבדו לא נשאר ממשפחתנו.

באביב 1943 התחילו האוקראינים לרדוף את הפולנים בסביבה ואלה ברחו מבתיהם לערים או לאזורים מאוכלסים בפולנים ואז השתנה זמנית לטובה יחסם של האוקראינים ליהודים. יהודים נכנסו לגור בבתים הנטושים של הפולנים ומצאו בהם מיצרכי-מזון בשפע. גם אנחנו היינו בין אלה. אחרי שנתיים של מנוסה מתמדת כחיות נרדפות יכולנו לישון במיטות-של-ממש, לבשל ארוחות במטבח והעיקר, לכבס את הבגדים. היתה זו תקופה של רגיעה יחסית. הכפר קודרינקה הפך להיות עיירה יהודית. הסתובבנו שם באורח חופשי כאילו תמו הצרות. פגשתי שם את דובה בת עקיבא זילברברג עם משפחתה.

הרגיעה לא נמשכה זמן רב. לילה אחד בא יהודי מאנטוניבקה בריצה וצעק שהבאנדרובצים הורגים יהודים. רצתי להעיר את משפחתי ויהודים אחרים. היתה בהלה איומה. כולם התרוצצו בלי לדעת לאיזה צד לפנות. פתאום נורתה עלינו אש, כנראה ממיקלע. היו הרוגים ופצועים. נהרג גם אחי יואל לעיני אמא. רצנו כל הלילה. בדרך פגשתי את אמי ואת אחי יהושע ובן-ציון עם בנו משה. אמא סיפרה על מות יואל. היינו תשושים ונכנסנו למתבן הראשון שמצאנו. אוקראיני אחד סיפר לנו שליד הכפר מדבדובקה נמצאת קבוצת יהודים. בערב יצאנו לשם והלכנו רוב שעות הלילה. לבסוף מצאנו את אותם היהודים. היה שם בונקר עזוב. ניקינו אותו, הבאנו קש ונשארנו שם מיספר שבועות.

אחי בן-ציון, מאז רציחתם של אשתו וילדיו שקע בדכאון והיה אדיש לכל דבר. במדבדובקה גם חלה. לא היו לא רופא ולא תרופה והוא דעך לעינינו. באותו זמן מתו יהודים רבים בכל מקום סביבנו. משפחתנו הצטמצמה. נשארנו יהושע, משה בנו של בן-ציון, אמא ואני.

יום אחד הופיעו פארטיזנים רוסיים. אני ויהושע החלטנו להתנדב לפארטיזנים. אמא ומשה נשארו במקום. קיבלנו נשק והיחידה הלכה בכיוון מזיריץ. במזיריץ פגשנו את יעקב זילברברג שחי שנה וחצי בביתו של באפטיסט. משם המשכנו בכיוון אוסטרוג. ליד אוסטרוג עשינו מנוחה קצרה ונרדמתי. וכשהתעוררתי לא היו כבר הפארטיזנים ולמרבה הצער אבדו לי הרובה והכדורים. יהושע כנראה לא שם לב שנרדמתי ונתגלגלו העניינים שהוא הלך עם הפארטיזנים ואני נשארתי. השגתי רובה. ידעתי שיענישו אותי אם אופיע בלי נשק. רובים וכל נשק אחר היו אז פזורים בכל מקום.

נכנסתי לביתו של באפסיסט. הוא קיבל אותי יפה מאוד. הבין שאני יהודי. היה יום שישי. הוא הזמין אותי להישאר אצלו לשבת. סיפרתי לו שאיבדתי את יחידתי הפארטיזנית שבה גם היה אחי והוא הזמין גם אותו לשבת אצלו אם אמצא אותו. ואכן חזרתי לבאפטיסט יחד עם יהושע. נשארנו שם שנינו מיספר ימים.

בינתיים נכנסו הפארטיזנים שלנו לקרב עם הגרמנים והביאו לכפר פצועים וסיפרו שהיו גם הרוגים רבים. שנינו חזרנו ליחידה שלנו. הם לא הרגישו בהיעדרנו.
כעבור מיספר ימים הלכנו לקרב. הצעתי ליהושוע לפגר בהליכה ולהסתלק מהפארטיזנים וכך נשארנו ביער לבדנו. הסתרנו את הרובים והכדורים וחזרנו לביתו של הבאפטיסט. הבאפטיסט שיכן אותנו בעליית-הגג. ביום שלמחרת הופיעו יחידות של הצבא האדום. נסענו עם החיילים עד זדולבונוב ומשם לרובנה. ברובנה פגשנו את משה בן-אחי. הוא סיפר שאמא ודודיתנו דובה עם משפחתה נמצאים בקוסטופול. בקוסטופול פגשנו את בני המשפחה ששרדו.
כנופיות מרצחים השתוללו אז בקוסטופול ובסביבה. החלטנו לעזוב את העיר בלי לדעת לאן והלכנו לתחנת-הרכבת. בשעות הצהריים הגיעה רכבת עם חיילים רוסים פצועים. פגשנו שם סגן יהודי. היינו היהודים הניצולים הראשונים שפגש באוקראינה. כששמע שכנופיות משתוללות באזור ומסוכן להישאר במקום הציע לנו להצטרף לשיירה שלהם. הגענו ברכבת לסארנה ושם היתה ביקורת תעודות. אותי ואת יהושוע הורידו מהרכבת. היינו בגיל הגיוס ושלחו אותנו לקייב להתייצב בלשכת הגיוס.
אמא ומשה נסעו לרובנה. יהושוע קיבל חופשה לנסוע לרובנה ולהיפגש עם אמא ושם גייסו אותו לצבא. הוא היה רוב הזמן בקרבות. לאמא היה כותב שספק אם ייצא משם בחיים. אני הייתי שלושה חודשים ביחידת-מילואים רגלית ואחר-כך שלחו אותנו לפינלנד.
זה היה באביב 1944. בפולין כבר היה חם ואלו בפינלנד היו שלגים וקור. נשארתי שם כחודשיים. רוב הזמן היינו בתפקידי שמירה על הגבול. משם עברנו לאסטוניה לאימונים. מינו אותי כשלישו של המפקד. נוצרו בינינו קשרי ידידות. חיילים רבים נסעו לחופשה וגם אני ביקשתי מהקצין חופשה לבקר את אמא. קיבלתי חודש ימים אבל בינתיים עברה אמא ללודז׳ ונסעתי לשם. פגשתי שם את אמא, את הדוד יעקב עם משפחתו ואת דובה עם משפחתה. הם עסקו במסחר. החלטתי לא לחזור לצבא. השגתי תעודה בשם בדוי והפכתי להיות פליט. לא היה לי עניין להיות סוחר בפולין והצטרפתי לזרם היוצאים עם ה״בריחה״ בדרך לארץ-ישראל.

משה שף

משה בן אטל ובן-ציון נולד בטוצ'ין ב-1928. סיפור עדותו מורכב משני חלקים. החלק הראשון על שריפת הגיטו וחורבן העיירה נרשם מפיו. את החלק השני, על תקופת הנדודים ביער, כתב מ.שף ופרסם ביידיש בספר "יזכור" של קהילת טוצ'ין שהופיע ב-1965.

היינו ארבעה ילדים במשפחה: שתי האחיות רחל ומילכה, אחי רפאל (פאליק) ואני. ביתנו עמד בפרבר העיירה במרחק קילומטר מהמרכז. הרחוב בו גרתי שימש דרך ראשית מהעיירה לערים רובנה וקוסטופול ולכפרים רבים שבסביבה. הבתים היו מוקפים ירק-דשא ועצים. האוכלוסיה היתה מעורבת: פולנים, אוקראינים, גרמנים ויהודים שהיו עדת הרוב. היחסים בין השכנים היו תקינים ובמקרים רבים אפילו ידידותיים.

אבי היה מוביל בשר מטוצ'ין לרובנה. בגיל צעיר למדתי בחדר. ב-1935 התחלתי ללמוד בבית-ספר יסודי. לאחר כניסת הסובייטים לעירנו עבד אבי כשכיר ואם איני טועה כמוביל ומחלק סחורות לחנויות. אני ואחיותי ביקרנו בבית-הספר שיסדו הסובייטים בבניין בית-החולים לשעבר.

בקיץ 1941 בתחילת ההתקפה של הגרמנים נשאר הרחוב שלנו שקט יחסית לזמן-מה. סיפרו שמיספר יהודים יצאו לקדם בכבוד את הגרמנים והתגובה היתה: "יהודים ארורים!.."

בליל כניסת הגרמנים לעיירה ערכו האוקראינים פוגרום במרכז העיירה. שדדו, הרסו, פצעו והרגו. כעבור ימים ספורים אספו האוקראינים קבוצת יהודים מהאינטלגנציה. אני זוכר את כצמן, מאיר זילברברג, רוזנברג ועוד. נאמר לגרמנים שהם קומוניסטים וכולם נרצחו בעינויים קשים.

קם שלטון מקומי של אוקראינים ובראשם גרמני. הוציאו צווים לרעתם של היהודים. הם נצטוו למסור לגרמנים את בעלי החיים והעגלות. יצאה פקודה על ענידת מגן-דוד צהוב שהוחלף במשך הזמן לטלאי צהוב על החזה ועל הגב. המסחר שותק. מי שהיה לו רכוש, או מכרים נוצרים, הצליח להשיג מזון בסחר חליפין. המפרנסים העיקריים היו הילדים. הזריזים שביניהם היו מסתובבים בין האיכרים, עוזרים בעבודה במשק ומביאים הביתה קצת מזון: תפוחי-אדמה, קמח ופרוסות-לחם. האוקראינים השתוללו במרכז העיירה וברחובנו חלפו שבועות של שקט יחסי.

בבתי-המלאכה של העיירה עבדו מאות יהודים והתוצרת נמסרה לגרמנים. הודות לבתי-המלאכה חיו יהודי טוצ'ין למעלה משנה בבתיהם, בעוד יהודי העיירות השכנות נרצחו רובם-

ככולם. לא היה איפוא פלא שיהודים נמלטים מהעיירות השכנות הסתננו לטוצ'ין, קיבלו עבודה ובירכו על כל יום של חיים חרף העוני וההשפלה.

קם יודנראט בהנהלת שוורצמן ומאיר הימלפרב. הגרמנים דרשו מהיודנראט לספק להם תוך זמן קצוב סחורות שונות: מגפיים, פרוות, תכשיטים ועוד. הגרוע ביותר היה כאשר החלו לדרוש עובדים לשילוח למקומות לא ידועים. היודנראט היה עומד על המקח ומשתדל להקטין את המיכסה. ברירות רבות לא היו לו.

בחורף 1942-1941 גרנו עדיין בביתנו. אני הייתי "מארגן" בלילות עצי-הסקה. הייתי מפרק גדר או כורת גזעים ליד הפארק. פעילות תרבותית לא היתה בעיר והדאגה היתה נתונה ליום החולף שייגמר בשלום. חיו חיי-שעה. שכנים היו מתאספים באחד הבתים ומשוחחים.

הייתי למפרנס המשפחה. יום אחד הבאתי שק ירקות וכאשר כבר הייתי ליד הבית הופיעו גרמנים ואוקראינים ששפכו את הירקות על הכביש ואותי לקחו לז'אנדמריה. שם ספגתי מכות-רצח. לבסוף הגיעו אבי ודודי והצליחו לשחרר אותי.

בקיץ 1942 ציוו על היהודים מהפרבר לעבור למרכז העיירה. אני עברתי אל האיכר קוליה, מכרו של אבי, שמשקו היה לא-הרחק מקצה העיירה. עבדתי אצלו כרועה-בקר ועשיתי כל עבודה דחופה. מדי-פעם ביקרתי את המשפחה והבאתי דברי מאכל. מצב זה נמשך עד-לפני ראש השנה 1942.

הגרמנים ציוו על היהודים להקים גדר-עץ סביב אזור-מגורים קטן דרומית לשוק. היה ברור שזה יהיה גיטו. והיה ברור לכול: אם בונים גיטו פירוש הדבר שעומדים לחסל את היהודים. ימים ספורים לפני יום-כיפור נצטוו היהודים לעבור לגיטו. משפחתי עברה ואני נשארתי אצל קוליה. שכנים אחדים ידעו עלי והתיחסו לכך בשיוויון-נפש. היו ביניהם שביקשו אותי לעזור להם בעבודות עונתיות. הייתי נענה להם ולא הציקו לי. נשארתי שם קרוב לשנה.

יום אחד כשהלכתי עם הבקר למירעה ראיתי שחופרים בורות ליד החורשה של קוטובסקי. אוקראיני אחד אמר לי שהבורות מיועדים ליהודים. מיהרתי להודיע לגצל שוורצמן ראש היודנראט והוא ענה שהדבר ידוע לו. יום אחרי יום-כיפור בא קוליה בבהלה ואמר לי שאסתתר מיספר ימים משום שחיי בסכנה. בערב הלכתי לביתה של פולניה שעבדה בנקיון בית-המטבחיים וגרה באותו מקום. שוחחנו על המצב והיא הציעה לי מחסן מרוחק מהבית שאוכל להיות בו עד יעבור זעם. התחפרתי בקש ונרדמתי. בלילה התעוררתי. חשתי ריח של עשן. שמעתי יריות וצעקות. הגיטו בער. ברחתי מהמחסן והגעתי למקום שבו חפרו והפיקו כבול בימי הסובייטים. נשארתי שם כל הלילה והיום שלמחרת. ילדי הפולנים ביקשו שאשגיח על הפרות שלהם והם הלכו לראות את הגיטו הבוער.

במשך שלושה ימים אחרי שריפת הגיטו ערכו האוקראינים ואנשי הס.ס. מצוד על היהודים שנמלטו מהגיטו הבוער. הנתפסים הובלו לבורות, צוו להתפשט תורו.

אחרי-כן באה הודעה רשמית שהרצח נגמר. הנשארים בחיים יוכלו לחזור לגיטו לחיות שם ולהתחיל לעבוד. אני חזרתי אל האיכר שלי ועבדתי אצלו באין-מפריע.

יהודים התחילו לחזור לגיטו. מדי-פעם הגיעו ילדים לביתו של קוליה לבקש אוכל והאיכר נענה להם. שאלתי אותם למה חזרו לעיירה שהרי הגרמנים עתידים להרוג אותם. הם ענו שעשו זאת בלית-ברירה. ודאי שהגרמנים משקרים ואין לסמוך על הבטחותיהם אבל ביערות האוקראינים שודדים את היהודים, מפשיטים את בגדיהם והורגים אותם בלי רחמנות. אין לאן ללכת - כך אמרו.

היהודים החוזרים לטוצ'ין נשארו שם, ככל שאני זוכר, כחודש ימים. יום אחד שמעתי יריות וצעקות. מאוחר יותר נודע לי שהביאו את היהודים שחזרו לטוצ'ין למלבניה של שמואל זילברברג ושם ירו בהם. מישחק זה חזר על עצמו מיספר פעמים. הגרמנים היו מפיצים את השמועה שאפשר לחזור לעיירה בלי לחשוש. והיהודים חזרו משום שלא היה בהם עוד כוח לסבול קור, רעב, רדיפות, והשפלות. אמרו: מוטב למות ולא להיות נרדף כל הימים.
לגרמנים נודע שאני חי ועובד אצל קוליה והוא נדרש להביא אותי לז'יאנדרמריה. לא היתה ברירה והתייצבתי. לאחר חקירה הורשיתי לחזור למשק ונדרשתי להתייצב כאשר יקראו לי. נשארתי אצל קוליה. מאמצי להיוודע על גורל משפחתי היו לשווא.
לילה אחד העיר אותי קוליה במקום-משכבי שבעליית-הגג ומולי עמדו אבי, דודי יעקל ועוד שני ידידי משפחה שאינני זוכר את שמותיהם. הם באו לקחת אותי ליער. האיכר ביקש שאשאר עוד מיספר שבועות משום שרבה העבודה. היה זה בסוף 1942.
חלף שבוע ושוב העיר אותי קוליה בלילה והציע לי לצאת לדרך, להתעניין מה עלה בגורל משפחתי. חשבתי לחכות עד הבוקר, אבל פתאום שמעתי יריות וצעקות. הבינותי שהאיכר ידע כי שוב מכינים שחיטה. תמיד היו לי חבילת בגדים חדשים, מגפיים וצרור מזון, מוכנים לשעת-חרום. חטפתי את החבילה ויצאתי אל הבלתי-ידוע. האיכר רץ אחרי והזהיר שלא אחזור אליו עוד.
הלכתי בכיוון הכפר ריסווינקה. בדרך ראיתי אוקראינים וגרמנים נוסעים מהעיירה. הם נראו מרוצים מהצלחת הפעולה. מרחוק הדהדו באוזני יריות וצעקות קורעות לב.
בלילי הראשון ביער חשתי לראשונה שאני יהודי. כשהגעתי ליער היה חושך ומרחוק ראיתי אור עמום. הלכתי אל האור והגעתי לאיזה בית. נכנסתי פנימה ושכבתי על הריצפה לנוח מהדרך הקשה ומהמתח הרב של הימים האחרונים. פתאום שמעתי שמישהו נע בעליית-הגג. פחדתי להירדם, שמא אדבר בשנתי, או אנחור ובעל-הבית יסגיר אותי לגרמנים. לכן שכבתי ער עד שמישהו מבחוץ קרא לבעל-הבית והוא יצא החוצה. באותו זמן יצאתי בחשאי והתרחקתי מהמקום.
ביער היתה עלטה ולא יכולתי לראות לאן לפנות. לכן עמדתי ליד עץ עד שהאיר השחר. שמעתי צעדים לא-הרחק ממני. נחרדתי. אולי אלו רוצחים המחפשים יהודים כדי להרוג אותם? בכל זאת החלטתי ללכת לקראתם, להיווכח מי הם. גם הם שמעו אותי ופתחו במנוסה. היה ברור שאלה יהודים וצעקתי שלא יפחדו כי גם אני יהודי כמותם. הם עצרו. נפגשנו. הם היו מטוצ'ין אבל את שמותיהם לא ידעתי. באו ממרכז העיירה. שאלתי למה הם כל-כך נבהלו מפני והם ענו שמפחדים הם מכל איוושה וכי כל העולם קם עלינו, גם החיות והטבע מתאכזרים לנו... אחד מהם הוסיף, שאחרי זמן-מה ביער, גם אני אפחד מכל איוושה ומכל צל.
נודע לי שהם הולכים לבקש אוכל. רציתי להצטרף אליהם, אבל הם הזהירו שאם האיכרים יראו את מגפי ואת בגדי, יחשקו בהם תמורת האוכל. חקרתי אותם אם ידוע להם על גורל משפחתי. הם השיבו שהורי נמצאים בחלקת-יער אחרת וכשיחזרו עם המזון יובילו אותי אליהם. נשארתי במקום ושוב עברה שם קבוצת יהודים. סיפרתי להם שזה לי הלילה הראשון ביער ואיני מתמצא במקום. הצטרפתי אליהם והגענו למקום שהיו יהודים רבים. פגשתי מכרים. כאשר ראו אותי התאספו סביבי והתעניינו היכן הייתי כל הזמן ואולי יש בפי חדשות טובות. סיפרתי להם על עבודתי אצל האיכר וכל מה שעבר עלי וגם על שלוש השחיטות האיומות של יהודי טוצ'ין.

ישבנו ואני סיפרתי. כולנו בכינו כילדים קטנים. שאלתי על הורי ואמרו שהם נמצאים ביער לא-הרחק משם אבל את הדרך אינם יודעים. הם הסבירו לי שהרוצחים מפתיעים כל פעם ומוטב להתפזר ביער ואז יש אפשרות להימלט ואל נקל עליהם את המלאכה. נשארתי בינתיים עימהם.

אני זוכר שבימים הראשונים ביער הזדעזעתי ממראה האנשים המלוכלכים, המוזנחים ומוכי-הכינים. היו ילדים קטנים שהוריהם נרצחו או נטשו אותם והם הסתובבו ביער רעבים, לעסו עלים ועשב. קרה שהורים חנקו תינוק כי בכיו עלול היה להסגיר את כל הקבוצה. פעם ישבתי על ערימת עלי-שלכת וחשתי שמתחת לעלים נמצא חפץ קשה. פיזרתי את העלים וגיליתי לתדהמתי ילד כבן שלוש שרק לפני יומיים ראיתי אותו בריא. הרהרתי, מה קרה לאנשים האלו? איך מסוגלים להרוג את ילדם הבוכה משום שהוא רעב או קר לו?

נפרדתי מהחבורה והלכתי לפוסטומיט לבקש אוכל. מלאי האוכל שקיבלתי מקוליה אזל ורציתי להכין קצת אוכל למשפחה. איכר אחד הציע לי לעבוד בדיש של שיפון. דשנו ביד. עבדתי עם האיכר כל היום בקצב מטורף. האיכר היה מרוצה מההספק ונתן לי לחם, קמח, תפוחי-אדמה והעיקר מלח. הוא הציע לי לבקר אצלו לעיתים תכופות. אין לו עזרה במשק והוא יתן מזון תמורת עבודתי.

הגעתי עם החבילות שלי למקום ביער שבו היו מרוכזים יהודים רבים. פתאום שמעתי שקוראים בשמי. היה זה אבי. אין לי מילים לתאר את התרגשותי. ראיתי שוב את אבי חי ובריא! אבא היה מאושר ושאל שאלות בלי-סוף. סיפרתי לו שאני כבר שבוע ביער וכי עבדתי אצל איכר והבאתי קצת מיצרכים. הדבר שימח אותו במיוחד שכן - אמר - יהיה לאמא קל יותר להאכיל את המשפחה. רציתי לראות את אמא והילדים. הם נמצאו ביער הסמוך ואבא אמר שבבוקר נלך לשם. מסרתי לאבא את החבילה הקטנה שנתן לי קוליה בשבילו. היו בה שתי כותנות, בד וזוג מכנסיים. היה אז חשוב מאוד להחליף בגדים, כי הלבוש התבלה מהר.

נשארנו שם לישון ובבוקר הלכנו לאמא. הדרך לא היתה קלה. היה עלינו לשאת את חבילות המזון שהרווחתי בעבודתי אצל האיכר. בדרך הראה לי אבא את מקום-קבורתו של אברהם בן נטע שמת מרעב.

אמא ראתה אותי והתעלפה מהתרגשות. השמחה היתה גדולה. שוב אנחנו כולנו יחד. התעורר בנו זיק של תקווה. אולי ישובו הימים הטובים... אמא נרגעה קצת ושמחה למראה החבילות שהבאנו. מיד הכינה ארוחה לכולנו.

באותו מיקלט היה נוסיק שפרינץ עם משפחתו והיו עוד יהודים שאינני זוכר את שמותיהם. ישבנו כולנו והציפו אותי בשאלות על יהודי טוצ'ין. סיפרתי על הרציחות והרדיפות ועל השחיטות האחרונות. הכול פרצו בבכי. אחר-כך התפזרנו כל אחד לפינתו ללינת לילה.

אמא אמרה שכל הזמן היתה תפילה אחת בליבה: לראות אותי לפני מותה. היא לא שכחה את המכות שספגתי בטוצ'ין מהאוקראינים. אמרתי לה שכאן האיכרים יותר אנושיים. כך על-כל-פנים חשבתי אז.

למחרת יצאתי להכיר את הסביבה. ילדו של נוסיק הלך אתי. הוא היה ותיק במקום והכיר כל שביל. הלכנו לכפר הסמוך וביקשנו אוכל אצל האיכרים. תוך שעה קצרה היו לנו שני שקים מלאים תפוחי-אדמה וגם פרוסות-לחם. האמהות שלנו היו מלאות פליאה נוכח שובנו המהיר עם שלל רב. אני יצאתי ליער לעשות לי סימנים במקרה שאצטרך לברוח.

פעם שוטטתי ביער ויהודי עצר אותי וביקש שאעזור לו לקבור את אשתו ובנו שמתו. נעניתי לו.

סיפרתי זאת לאבי והוא אמר לי שאותו יהודי הרג את אשתו ואת בנו. הם ביקשו כל הזמן אוכל והוא לא הצליח להשיג. לדבריו לא יכול היה לראות את סבלם ועשה מה שעשה.
אמא החזירה לעצמה את תחושת הבטחון. היתה לה הרגשה שהיא שוב עקרת-בית. אף אחד לא העלה בדעתו שלא יארכו הימים והגורל יתהפך. אמא ביקשה שאשב במיקלט. יש מלאי מזון מספיק ואין צורך להסתכן. הבטחתי לה שאלך עוד פעם או פעמיים, כי כאשר תתחיל עונת הגשמים לא אוכל לנוע בדרכים. כשחזרתי עם שק תפוחי-אדמה, ביקש גם אבא שלא אוסיף ללכת, לפי שכולם מרננים אחרינו: אך זה באתי וכבר שולחים אותי לבקש אוכל. חדלתי לצאת. היינו מתאספים כל הקטנים במיקלט ומספרים סיפורים שזכרנו משנים-עברו.
יהודים שוטטו ביער מוזנחים, מיואשים ומזי-רעב. זכרתי שביערות פוסטומיט ראיתי נשים בודדות ופה פגשתי את בעליהן. כשאמרתי להם שראיתי את נשותיהם ביער פוסטומיט היו מהם שענו: "שתדאגנה לעצמן". התרופף הקשר המשפחתי.
התקרב החורף. החלטנו לבנות מיקלט בטוח יותר. אבא רצה לבנות מיקלט בקירבת המיקלט של אחיו. הלכתי לשם עם אבא. אמא והקטנים נשארו במקום. במשך זמן קצר חפרנו ובנינו מיקלט לתפארת. כשיצאנו להעביר את אמא והילדים שמענו יריות בסביבה הקרובה. נכנסנו למיקלט של הדודים וסגרנו את הפתח. לא קשה לתאר את דאגותיה של אמא ששמעה יריות מאותו אזור שבו נמצאנו. רציתי לרוץ לאמא כדי להרגיע אותה. ואולי גם היה צורך לעזור להם אבא והדודים הסבירו לי שאסתכן חינם ולעזור ממילא לא אוכל. חלף זמן-מה והיריות נשמעו ברור מהכיוון שבו היו אמא והילדים. לפתע שמענו דיבור גרמני לא-רחוק מהמיקלט שלנו. השתררה אווירה של יאוש. זה הסוף - חשבתי. התברר שליד המיקלט שלנו היה עוד מיקלט שהכיל אנשים רבים ובגלל החום והמחנק בפנים הם הורידו את המיכסה. גרמנים הבחינו בהם וזרקו רימונים פנימה. המיקלט התמוטט והיו הרוגים ופצועים. הגרמנים הסתובבו לא-רחוק מהמיקלט שלנו. שמענו אותם אומרים, כי אין ספק שנמצאים בסביבה יהודים נוספים.
בינתיים החשיך. הגרמנים שלא אהבו להישאר ביער בערב הסתלקו. היריות פסקו ואנחנו ניצלנו. רצינו לצאת לחפש את אמא והילדים. שמענו קולות של אנשים בקירבתנו. הקשבנו לדיבורם ושמענו אנחות ושיחה ביידיש. היו אלו הפצועים מהמיקלט הסמוך. עלינו והתחלנו לחפש את הפצועים. במיקלט היו יהודים לכודים. מיהרנו להגיש להם עזרה כמיטב יכולתנו. היה חשש שהגרמנים ישובו עם אור הבוקר להשלים את המלאכה.
הלכנו אבא ואני לחפש את אמא והילדים ולא מצאנו אותם במיקלט. הבינונו שהם ברחו בעת היריות. למחרת יצאנו עם הדודים כדי להמשיך בחיפושים. במקום אחד הכרנו ממרחק את אמי ואת אחי הקטנים יושבים. התקרבנו בשמחה ואז גילינו שהם מתים. נראה היה שירו בהם מן העורף. מה נשאר לנו לעשות? קברנו אותם באותו מקום.
מותה של אמא היווה מכה קשה לכולנו ובעיקר לאבא. חשבתי מה מאושרים היינו בשבועות האחרונים והנה התמוטט הכול.
נדדנו ליער אחר ליד מדבדיובקה. נאלצנו להתחיל הכול מחדש. חששנו להסתובב בכפר. היה ברור שהגרמנים מגבירים את לחצם. היינו יוצאים רק פעם בשבוע לבקש אוכל ויתר הזמן היינו שוכבים במיקלט. היה קושי עם מי-שתייה. בדרך-כלל היינו ממיסים שלג והיו לנו מים בלי בעיות. במדבדיובקה היה יער אורנים שגרם למים שטעמם יהיה תפל וריחם דוחה של מחטי האורן. לא היתה ברירה אלא להתרחק מרחק רב כדי להביא מים. פגשנו מיספר משפחות יהודיות, לא מטוצ'ין. פעם שמענו יריות מכיוון המשפחות. כעבור יומיים הלכתי עם

יענקילה לקחת מים. בדרך נתקלנו בגופה. כשהתקרבנו למיקלט של אותם היהודים, מצאנו אותו הרוס ודייריו מתים. היה זה מחזה מזעזע. רובם היו עירומים ובגופותיהם נראו עקבות של התעללות אכזרית. כשחזרנו עם המים היינו חיוורים כשלג. שאלו אותנו מה קרה וסיפרנו להם.
חלפו מיספר ימים ושוב הלכנו אל מקום הרצח. חשבנו, אולי נשאר מישהו בחיים. החלטנו לקבור אותם. האדמה היתה קפואה והאפשרות היחידה היתה לאסוף את הגופות ולקבור אותן במיקלט. וכך עשינו. כעבור זמן-מה חלינו בטיפוס, כנראה נדבקנו כאשר טיפלנו בקבורת המתים. יום אחד היתה לי הרגשה שאני חייב לצאת מהמיקלט, אחרת אני גמור. זחלתי החוצה והמשכתי זמן רב בזחילה אנה-ואנה על השלג. עד שחשתי הקלה כלשהי.
בינתיים הבראתי. לצערי, אבי לא קם מחוליו. הוא חשב שחמאה טריה תעזור לו ולא הצלחנו להשיג אלא רק שומן-חזיר. אני משער שהשומן לא היה טרי או אולי מחלתו של אבא היתה קשה מדי. הוא נחלש מיום-ליום ושומן-החזיר רק הזיק לו. אבא נפטר. כרינו לו קבר. אני התהלכתי בהרגשה איומה. ליוותה אותי המחשבה שאולי לא עשיתי די כדי להציל את אבי.
רק לפני מיספר חודשים הייתי גלמוד ובודד אצל האוקראיני. היה זה לאחר שריפת הגיטו ורציחתם של מאות יהודים. והנה הגעתי ליער ומצאתי את המשפחה. מה מאושרים היינו יחד, בייחוד כשאמא ידעה ליצור אווירה ביתית אפילו באותו בור שקראו לו "מיקלט"! ראינו סביבנו יהודים שהתנתקו במודע מבני-משפחותיהם. ואנחנו לעומתם היינו מאוחדים בדאגתנו לכל המשפחה. והנה, אסון רדף אסון ועכשיו הכול נגמר. ראיתי את עצמי בודד ככלב. אמנם הייתי עם הדודים, אבל האווירה השתנתה. היתה מתיחות והאנשים נהיו חשדניים ואנוכיים. היו בולעים מהר את האוכל, כדי שלא יישאר פירור לזולת. פחדתי שיום אחד גם הדודים יעזבו אותי ואז...
פעם נכנסתי לבית איכרים לבקש אוכל ובעלת המשק ביקשה ממני "מילה טובה", כלומר, רצתה שאברך אותה. שאלתי מה מציק לה? והיא סיפרה שבעלה גוייס למלחמה ואין שום ידיעות ממנו. בלי לחשוב הרבה אמרתי שבקרוב תהיה שמחה בביתה. ברור שלא התכוונתי לשום דבר. האשה נתנה לי תפוחי-אדמה ולחם ביד רחבה. הכפר היה גדול ובשבועות הבאים נמנעתי מלהיכנס לבית האישה. אחרי מיספר שבועות, כשהייתי בקצה הכפר, אמרו לי שאישה אחת מהקצה האחר מחפשת אותי. באתי והיא הציגה אותי לפני בעלה שאך זה חזר מהשבי. היא היתה משוכנעת ששובו של הבעל הוא נס שהתרחש בזכות ברכתי. הבעל הציע לי להישאר אצלם כל החורף. הם נתנו לי בגדים חדשים ואני התרחצתי וחשתי שהנני בן-אדם חדש. הלכתי להגיד לדודים שאני נשאר בבית האיכרים. הדודים היו באים לבקש אוכל והאיכר נתן להם ביד נדיבה. כך עבר עלי החורף. היו אלה חודשים אחדים של חיים אנושיים.
באביב אפשר לחיות ביער ואני הלכתי אל דודי. אחרי הפשרת השלג התגלו על הקרקע גופות של יהודים. ראיתי גופות של מכרים והיו גם גוויות במצב של ריקבון ולא ניתן היה להכירם. מיקלטים רבים התמוטטו על יושביהם ונתמלאו מים. לא ידוע אם האנשים מתו לפני-כן או טבעו בשטפון. כל פעם קברתי מיספר גופות. קרה שלא ניתן היה להוציא גופות מהמיקלט ואז פירקתי את המיקלט על המתים שבו וכיסיתי אותו והיה זה קבר-אחים. הרהרתי איזה רושם קשה עשו עלי ההרוגים הראשונים והרי עכשיו פעלתי כ"קברן מקצועי".
עברנו לקודרינקה והיינו שם כל הקיץ. פעם הפתיעו אותנו אוקראינים מזויינים. היה מאוחר להימלט. היינו מוקפים ושרויים בפחד. למזלנו הם היו "בולבובצים". לדבריהם הם לא הציקו

ליהודים ואת מלחמתם ניהלו על אוקראינה עצמאית. יחס האיכרים כלפיהם לא היה עויין. הם היו מביאים סלים ומבקשים לאסוף להם גרגרי-יער. בין-כך ובין-כך לא היה לנו מה לעשות. פעם תעיתי ביער והסתובבתי שבוע עד שחזרתי לדודים.

יום אחד שמעתי צעקות ויריות. נודע לנו שהבאנדרובצים מתנפלים על הפולנים. שורפים את בתיהם והורגים את הנמלטים. רבים מהם ברחו העירה ואחרים עברו ליישובים של פולנים. היו פולנים רבים שהצטרפו לפארטיזנים. הפולנים הציעו לנו להצטרף אליהם, אבל אנחנו בחרנו להישאר במקום. התיישבנו בבתי הפולנים שהיו מלאים כל טוב. היתה זו תקופה קצרה של רגיעה. הפולנים ידעו שאנחנו גרים בבתיהם ונהנים מרכושם ועל-כן נטרו לנו טינה.

התחילו לנשוב רוחות קרות. החורף התקרב, החורף השני ביער. יום אחד נודע לנו שסבתא והילדים נמצאים לא-רחוק מאיתנו. אורי ויעקל הלכו והביאו אותם אלינו. שמחנו מאוד שעוד בני-משפחה שרדו. באותו הזמן היו מבקרים אצלנו בולבובצים מחופשים לפארטיזנים רוסיים לשאול לשלומנו. הם שאלו אם ראינו תנועת חיילים, או פארטיזנים בסביבה. אמרנו שלא ראינו שום דבר. הם רשמו את שמותינו ואמרו שאנחנו יכולים לשבת בשקט ולא יאונה לנו כל רע. נפוצו שמועות שהחזית מתקרבת והדבר שימח אותנו.

במקום שהיינו אז התגוררו קרוב לשלוש מאות יהודים. היהודים למודי הנסיון לא התיישבו במרוכז, אלא היו מפוזרים בסביבה. "צדקה עשה הקדוש ברוך הוא לישראל שפיזרם בין האומות". לא פעם היינו יושבים ושואלים: "מתי תיגמר המלחמה - האם יקיץ הקץ על הסבל ונזכה פעם בחיים תקינים?"

היינו ישנים בבגדים, מוכנים תמיד להימלט. פעם, כאשר כולם היו שקועים בשינה, נשמעו צעקות: "לברוח, הורגים יהודים!" נתקפנו בבהלה. יצאנו מהבית ורצנו להעיר את הישנים. ברחנו ליער והמשכנו בכיוון הנהר סלוץ. שם היו פארטיזנים. הגענו לנהר והיה קשה לחצות אותו. המים היו קרים ועמוקים והגשר היה הרוס. הסתובבנו וחיפשנו מקום נוח למעבר. פתאום שמענו קול: "מי הולך?" ענינו: "יהודים!" שמעו זאת ופתחו עלינו באש. התפזרנו לכל עבר.

נשארתי עם דודי. מצאנו ערימת-קש בשדה, התחפרנו בה ושכבנו כך עד הבוקר. כשהתעוררנו ראינו בית כפרי בקירבת-מקום. נכנסנו פנימה. כיבדו אותנו בתפוחי-אדמה וחלב חם. כבר לא היינו רגילים לקבלת-פנים כזו. החיינו את נפשנו. שאלנו את האיכר על המלחמה. הוא סיפר שהפארטיזנים הרוסים קרובים והגרמנים בנסיגה. זה היה כנראה בינואר 1944. שאלנו את האיכר אם ירשה לנו להישאר עוד לילה? הוא ענה שנוכל להישאר כמה שנרצה. אלו היו דיבורים חדשים. נשארנו כל היום וכל הלילה. היתה הרגשה שסוף-סוף מתקרבת הישועה.

בצהריים נכנסו לביתו של האיכר שני שכנים. הם התעניינו בעברנו ושאלו שוב-ושוב "איך הצלחנו להחזיק מעמד". סיפרנו להם על כל התלאות וכיצד יקירינו נפלו לעינינו בלי שנוכל לעזור להם. הציעו לנו מצע על התנור. ישננו והתחממנו. קשה להסביר איך ארוחה של תפוחי-אדמה המוגשת בכבוד או שינה על התנור, יכולים לגרום נחת לאדם.

קמנו בבוקר רעננים, כאילו לא היתה מלחמה. שוב הגישו אוכל. תפוחי-אדמה חמים בשפע וכרוב חמוץ תוצרת-בית. הדברים הפעוטים הללו שאין מדברים בהם בימים כתיקנם, הם שהחיו את נפשותינו. חלמתי אז על בית, על ישיבה לשולחן ואכילה לשובע.

נפרדנו ממארחינו האדיבים. זו הפעם הראשונה שמקבלים אותנו בצורה אנושית. הלכנו לדרכנו. כעבור זמן קצר ראינו שלושה פרשים מתקרבים אלינו. הם ציוו עלינו להרים ידיים, שאלו מי

אנחנו ולאן הולכים. סיפרנו להם את סיפורנו. אמרו שנרגיש עצמנו חופשיים והביאו אותנו למטה הפארטיזנים שלהם. המפקד אמר שאנחנו חופשיים ללכת לכל מקום ואיש לא יציק לנו. דודי ביקשם שיקבלו אותם לפארטיזנים. המפקד יעץ להם להישאר איתי. אבל הם אמרו שעליהם לנקום בנאצים ואני נער עצמאי שיודע להסתדר. גם אני רציתי ללכת לפארטיזנים, אבל לדברי המפקד הייתי צעיר מדי בשביל מלחמות. הדודים הלכו ואני שוב נשארתי בודד לנפשי.

לא נפלתי ברוחי. כבר התרגלתי לחיות לבדי. בדרכים היתה תנועה ערה של חיילים רוסים ולא פחדתי. בכפר אחד היו פארטיזנים רבים. רציתי לשוחח עם המפקד אבל היה קשה למצוא אותו. בינתיים החשיך וצריך היה לדאוג ללינת-לילה. ביקשתי שירשו לי ללון אצלם. שאלו מי אני ומאין אני בא. סיפרתי להם את סיפורי. ואז הזמין אותי אחד הפארטיזנים אליו. אמר שגם הוא יהודי, הביא לי אוכל ומשקה וביקש שאספר על סבלות היהודים בעת הכיבוש הנאצי. ישבנו שעה ארוכה ושוחחנו. הוא התעניין בחיי היהודים בעת המלחמה ובעיקר שאל האם נשארו יהודים בפולין.

ביקשתי ממנו שימליץ על קבלתי לפארטיזנים. לדבריו הייתי צעיר מדי אך אפשר היה לצרף אותי לקבוצת פצועים שעמדו להישלח לעורף. הסכמתי. ביום המחרת יצאו מיספר עגלות עם פצועים שנאנחו כל הזמן. לא יכולתי לעמוד בצעקותיהם והחלטתי להיפרד מהם.

נשארתי בכפר אחד וחשבתי להמשיך ברגל. שם פגשתי את צבי קורנפיין. הוא היה עם עוד מיספר בחורים יהודים ביחידה של פארטיזנים שחנתה בכפר. צבי היה אתי ביער זמן-מה. גם כאן ביקשתי שיקבלו אותי אבל המפקד לא הסכים בגלל גילי. הוא הסכים שאהיה איתם במשך כל התקופה שיישארו במקום. הורשיתי לגור עימהם. מזמן לא ישנתי בבית ובמיטה. חלפו ימים ספורים והם הסתלקו בלילה. אני הייתי שקוע בשינה ולא שמעתי שיצאו לדרך.

שוב התעוררה השאלה: מה הלאה? החלטתי להתקדם. ביישוב הסמוך פגשתי את דודניתי דובה ואת הסבתא. היתה איתן גם פייגה סטולר. הסבתא התעניינה בקורותי מאז נפרדנו ליד סלוץ. סיפרתי לה ששיקה ואורי התנדבו לפארטיזנים. מפיה שמעתי שהפארטיזנים הוציאו להורג שלושה בחורים שגרו בבתי הפולנים. בשעתו הציעו הפולנים ליהודים לברוח יחד עימהם וליהודים לא היה עניין להצטרף אליהם. עכשיו הם העלילו על היהודים ששיתפו פעולה עם הבאנדרובצים.

כעבור מיספר ימים נודע לי שבקירבת-מקום יש ריכוז של יהודים. הלכתי אליהם. ציפיתי לפגישה עם מכרים. שם מצאתי יהודים חיים בבתים מסודרים, ישנים במיטות עם מצעים, ממש כמו בימים הטובים. לנתי שם ובבוקר חזרתי לסבתא. נשארנו שם ימים מעטים ואחר-כך עברנו לכפר אחר והיינו בו כחודשיים. שם עברו עלינו רגעי חרדה. סבתא חלתה בטיפוס והיתה במצב קשה. היה לה חום גבוה ותרופות לא היו וגם החדר לא חומם במידה מספקת. הייתי הולך עם אהרליה לבקש אוכל ועצי-הסקה.

יום אחד אמר לי פולני שמשאית הצבא האדום נוסעת מחר לקוסטופול. פניתי לנהג והוא הסכים לקחת אותנו אם נבוא אליו מוקדם בבוקר. שמחנו מאוד להתקרב לטוצ'ין. ידענו אמנם ששם אין מי שמצפה לנו ובכל זאת רצינו להגיע לשם ואפילו לא היתה לנו סבלנות לחכות. באנו אל הנהג ואכן יצאנו לדרך. היה זה באביב 1944.

את הלילה הראשון בקוסטופול בילינו אצל הנהג. למחרת עברנו למשפחה יהודית שהיתה כבר מיספר שבועות במקום. היה קשה להשיג מיצרכי-מזון. באין ברירה הלכנו לפולנים לבקש

אוכל. אהרליה חלה שוב בטיפוס. כאשר הבריא שמחנו מאוד. במשך הזמן סידרתי לי בגדים חדשים. היתה אפשרות להתרחץ בצורה אנושית. התחלנו לחזור לחיי תרבות.
החלטתי לבקר ברובנה. כשהגעתי לשם, הופיעו מטוסים. שוב הפצצה ובהלה. חזרתי לקוסטופול אבל למחרת נסעתי שוב לרובנה. ברובנה פגשתי את הדודים שיקה ואורי וסיפרתי להם שסבתא, דובה ואהרליה נמצאים בקוסטופול. נסענו ביחד לקוסטופול והשמחה היתה גדולה. היתה הרגשה שהמלחמה נגמרה ואחרי כל התלאות שעברו עלינו נפגשים יחד בני-המשפחה.
החלטנו לנסוע לרובנה ואם תהיה אפשרות נעבור לטוציין. בתחנת הרכבת פגשנו קצין רוסי. הוא סיפר לנו שהצבא האדום עוזב זמנית את האזור ועצתו היא שניסע לקייב. עשינו כעצת הקצין. בדרך ראינו כפרים וערים הרוסים. היה קשה להשיג אוכל.
בקייב בדקו שני שוטרים את התעודות שלנו. סיפרנו להם שיצאנו מהיער ואנחנו מחפשים קרובי משפחה. לקחו אותנו ללשכת-הגיוס. את שיקה ואת אורי הכניסו לחדר נפרד ואנחנו חיכינו להם. כעבור זמן-מה יצאו ואמרו שמגייסים אותם ואנחנו יכולים ללכת. הסבתא התחילה להתחנן ולבכות ואז הרשו לשני הדודים שלי לנסוע איתנו ולהתייצב בעוד שבועיים. שיקה סיפר לאחד הקצינים כי יש לו רכוש שהטמין בטוציין וקיבל אישור נסיעה לסדר את ענייניו. והוא אכן נסע לטוציין.
החלטנו לחזור לרובנה. אני ואורי הצלחנו להשיג מיסמך שהתיר לנו לנסוע עם סבתא לרובנה. חיכינו זמן רב לרכבת שנסעה לאט, כי המסילה היתה עמוסה ברכבות צבאיות. הגענו לסארנה ומצאנו שם קומץ יהודים. נשארנו שם מיספר ימים כי היינו זקוקים למנוחה. בהיותנו שם הפציצו מטוסים גרמניים את תחנת-הרכבת ועשו הרס רב. כאשר באה רגיעה, הלכנו לתחנה כדי לנסוע לקוסטופול. בדרך היתה ביקורת-תעודות ואת אורי ואת סבתא עצרו. אני הסתתרתי והמשכתי בנסיעה לקוסטופול. לשווא חיפשתי את דובה. מצאתי אותה עם הסבתא כאשר הגעתי לרובנה. הסבתא סיפרה שגייסו את אורי לצבא.
ברובנה נשארתי מיספר חודשים. קניתי בגדים חדשים, התרחצתי וחשתי את החופש. היתה הרגשה מוזרה: האם אפשר לשכוח את העבר האומלל! קרה שלא האמנתי למראה עיני: אני הולך ברחוב לאור היום ואין צורך להסתתר! אכן המלחמה נגמרה סופית, אבל איזה מחיר שילמנו! ואני הכרתי אנשים שהצליחו להסתתר במשך שנים ודווקא שבועות מיספר לפני השיחרור נרצחו...
עד-היום אינני מבין איך הצלחתי לשרוד. אני נזכר בימים הראשונים ביער, כאשר היינו יחד המשפחה כולה. אמא היתה מאושרת להיות שוב עקרת-בית ולו גם בבונקר. היא איחלה לא-פעם לעצמה ולנו שנעבור את המלחמה בבונקר העלוב. בחושה המיוחד היתה חשה את הסכנות שארבו לנו. שעות האושר שלה ושלנו לא ארכו. האסונות באו בצרורות. תחילה אמא והילדים, אחר-כך מחלתו ומותו של אבא. אפילו בשבועות האחרונים של המלחמה נאלצנו להימלט מכנופיות של אוקראינים.
עכשיו היה לנו נעים לשבת ברובנה. הייתי קרוב לטוציין ולא היה לי כל עניין לבקר שם. גם ברובנה היו יהודים מעטים מאוד.
בגמר המלחמה עברתי למערב-פולין והמגמה היתה לעזוב. כל מקום שישבתי בו או שכבתי בו ראיתי יהודים נרצחים. האדמה הזו היתה רוויה בדם יהודים. לעזוב את פולין לעולם ולא לשוב אל בית-הקברות של יהדות אירופה!

יונה שפיגלמן

יונה שפיגלמן בת שפרה וחיים טורוק היא ילידת טוצ'ין 1917. כיום היא גרה ברמלה.

היינו במשפחה שלוש אחיות, רוזה, אידה אני ואחינו אהרון.
אבי עסק בייצור לא חוקי של יי"ש ותמיד היה צפוי למאסר ממושך, אילו היה נתפס. משום-כך חיינו כל הימים במתח. למרות אמצעי הזהירות ושיחוד השוטרים נתפס אבינו על-ידי המשטרה ורק ברגע האחרון הצליח להשתמט מידי השוטרים ולברוח לארגנטינה ושם חי שמונה שנים. בשנות היעדרותו של אבא היתה אמא המפרנסת העיקרית של המשפחה. אבא חזר הביתה בתוקף חוק ההתיישנות שחל על העבירה שלו.
כשמלאו לי שבע שנים התחלתי ללמוד בבית-הספר העממי שהיה מיוחד לילדי יהודים. לא למדו בו בשבתות ובחגי ישראל. הייתי פעילה בהשומר הצעיר. בשנת 1939 התחתנתי עם מאיר שפיגלמן והתפרנסנו מחנות למימכר בדים.
אחותי רוזה ואחי אהרון היו חברים בגורדוניה. ב-1938 יצא אהרון להכשרה בלודז'. בעת פלישת הגרמנים לפולין ב-1939 נשאר אהרון מיספר שבועות בשבי הגרמני. הוא הגיע הביתה כשהסובייטים כבר היו בעיר. ב-1940 ברח לליטא בתקווה שתהיה משם עלייה. מאז נותק איתו הקשר ולא קיבלנו ממנו שום ידיעה. אמי נפטרה בשנת 1936 ואבי ב-1940.
עם כניסת הסובייטים לעירנו סגרנו את החנות ובעלי מאיר התחיל לייצר כובעים. נציגי השלטון המקומי דרשו ממנו להצטרף לקואופרטיב. בטרם נשלמו הסידורים הוא גוייס לצבא האדום. ביוני 1941 עמדו המגוייסים להישלח ליחידותיהם אך בינתיים פרצה המלחמה בין גרמניה וברית-המועצות. הגרמנים הפציצו את טוצ'ין והמגוייסים התפזרו בבהלה לכל עבר.
מאיר, אחיו זאב וגיסו משה ברן ברחו באופניים לפנים רוסיה. נשארתי לבדי עם תינוק. היו איתי גם שתי אחיותי. חיילים גרמנים הגיעו לטוצ'ין וקבוצת חיילים התמקמה בבית-המרקחת שהיה סמוך לביתנו. לפנות-ערב באו משם חיילים לביתי לבקש מים לקפה, כיוון שהמשאבה היתה מקולקלת. נתתי להם מים. הם הכינו לעצמם קפה ונשארו בביתי עד שעה מאוחרת.
באותו ערב ערכה כנופיה אוקראינית בראשותם של הריציאק ופוסטומנקו פוגרום בעיירה.

נרצחו רבים מבני טוצ'ין. ביניהם היו טייבל ספוזניק, בתו של גדליה שץ עם תינוקה, אשר זבודניק ושלושה מבניו, בלומה ספוזניק ועוד. רבים היו פצועים קשה. החובש הומאניוק לא רצה להגיש עזרה לפצועים. הרופא הפולני בורטנובסקי הגיש עזרה רפואית ליהודים אף-על-פי שהאוקראינים אסרו זאת. אין ספק שאני ואחיותי ניצלנו אותו לילה הודות לחיילים הגרמנים ששהו בערב בביתי.

יום אחד היתה בהלה בעיירה. ברחתי מהבית בכיוון בית-הקברות והתינוק בידי. נכנסתי לביתו של ויינר ליד ביתו של שייקה שץ. הגיעו לשם חיילים גרמנים שחיפשו חיילים רוסים. היינו בפחד. הם ציוו עלינו להרים ידיים, הרמתי יד אחת ובשניה החזקתי את התינוק. החיילים כיוונו את רוביהם אלינו, איימו שאם תהיינה יריות, הם יוציאו להורג רבים. החיפוש עבר בשלום. כל היהודים נצטוו להביא את מקלטי הרדיו שלהם למחסן בחצר הכנסייה הפראבוסלבית.

לא היה לחם ורק אלה שהשיגו מעט קמח אפו לעצמם לחם. הלכתי עם אחיותי לעבוד בבית-מלאכה ללבד שהיה אצל קופרשטין. העובדים שם היו מקבלים מנת לחם. היו מחלקים אותו בביתו של ליפא שפירא.

הגרמנים התפארו שבקרוב יכבשו את מוסקבה ואז תיגמר המלחמה. הגל הראשון של החיילים עבר ובא גל שני של חיילים קשוחים יותר. הגרמנים דרשו סכום כסף גדול ככופר-נפש. הכסף נאסף ונמסר במועד שנקבע. לנו נשארה קצת סחורה מהחנות. האוקראינים באו לשדוד והגרמנים נתנו להם יד חופשית לעשות ביהודים כעולה על רוחם. העירוניים המקומיים לא העזו לשדוד, אבל הכפריים עשו זאת ללא בושה. בבית הורי פתחו את הארון והחלו להוציא בגדים. צעקתי שאלה היו של אבי שנפטר ממחלה והם עלולים להידבק במחלה קשה. זה פעל. הם השאירו את הבגדים וברחו.

קברנו את הרכוש עמוק באדמה והלכנו אל-מחוץ לעיר. לא עלה עדיין בדעתי שהמצב חמור כל-כך. שלחתי את אחיותי הביתה לשמור על הרכוש והלכתי ללוותן. כל הדלתות בבתי-היהודים היו מוגפות. ראיתי אוקראינים נכנסים לביתי. צעקתי אבל איש לא בא לעזרתי. למחרת סיפרו לי ששמעו את צעקותי אבל פחדו לצאת מהבתים. בכל זאת, צעקותי הועילו, השודדים ברחו.

בטוצ'ין הקימו יודנראט. בא גרמני בשם גרבנר ודרש שנמסור לו את הבית. גרמניה שעבדה בעבר אצל היהודים באה בלוויית שוטר וחיפשה כלים וציוד בשביל הגרמנים. הם שדדו גם בבתי השכנים.

התחילו לשלוח יהודים לעבודה בקבוצות של 50 איש. היתה אפשרות לשלם כופר-נפש ולהישאר בבית ובמקום המשלם שלחו מי שלא היה לו כסף. היתה אמונה שכל-עוד יהודים עובדים ויש להם כרטיס-עבודה לא יוציאו אותם להורג.

יהודי הכפרים נצטוו לעבור לעיירה. יהודים שגרו ברחוב של אוכלוסיה מעורבת נצטוו לעבור למרכז העיירה והרחוב נעשה "יודנריין". במרכז העיירה היתה צפיפות איומה. היו גם משפחות שעזבו את בתיהן מרצונן ועברו לגור אצל קרובי-משפחה או ידידים. גם בגלל המחסור של עצי-הסקה העדיפו את הצפיפות. היה יותר חם וגם הרגשת הבטחון גברה כאשר רבים חיו ביחד. הצפיפות לא נחשבה כבעייה הקשה ביותר. הכול היו אומרים: שלא יהיה גרוע יותר.

אבל המצב התדרדר והלך. לפני ראש-השנה 1942 לקחו יהודים לעבודה בהקמת גדר-עץ ועליה חוטים דוקרניים סביב האתר שהיה מיועד לגיטו. היהודים נצטוו לעבור לגיטו עד ערב יום-הכיפורים. נדברתי עם אישה אוקראינית שתסתיר אותי ואת התינוק בביתה. מובן שמסרתי

לה הרבה רכוש והבטחתי שבמשך הזמן אתן לה חפצים נוספים. האוקראינית באה לגיטו לקרוא לי אבל אני קיוויתי שהפחדים הם פחדי-שווא, העניינים יסתדרו ואין להיחפז בבריחה מהגיטו. למחרת, כשרציתי לצאת מהגיטו, השער היה נעול ושמור.
בביתה של שרה גלטשטיין גרו פליטים ממערב פולין. אישה אחת ברחה משם והשאירה את תינוקה שבכה ללא-הרף. השכנות חיפשו אישה שתבוא להניק אותו ואני התנדבתי. החובש הומאניוק השתלט על בית-המרקחת. הוא ובנותיו מכרו תרופות וקודם-כל העבירו תרופות ורהיטים מבית-המרקחת לביתם הפרטי.
עשרים יהודים נצטוו לחפור בורות והיה ברור לכולם שאלה מיועדים לקבורת יהודי טוצ'ין. סביב הגיטו הסתובבו חיילים גרמנים, שוטרים אוקראינים ואזרחים אוקראינים שהתכוננו לשדוד את רכוש היהודים.
היה ברור שזה הסוף. שפכתי נפט על מלאי המזון שהכנתי כדי שהרוצחים לא יוכלו להנות ממנו. בבית-הכנסת היתה מהומה רבה. ברל ולדמן לבש קיטל והתפלל בבכי. הוא עודד את הצעירים לברוח, אולי יצליחו לשרוד.
הגיע הקומנדנט הגרמני וירה שלוש יריות, אות להתחלת האקציה. מכל צד קראו לברוח. ברחתי עם תינוקי דרך פירצה בגדר, ליד בית-המדרש. בדרכי ראיתי גוויות רבות ואפילו נאלצתי לדרוך עליהן. לא היה מי שיפנה אותן. היו יהודים שהסתתרו במחסן שליד בית-המדרש. המשכתי בריצה עם המון הנמלטים דרך בית-המרחץ. הגענו עד הכנסייה הקתולית, שעמדה על הגבעה. הגיעו חיילים גרמנים רבים שהתמקמו בגינה של הכנסייה וחסמו את דרכם של הנמלטים. הם פתחו באש. שכבתי בשדה-כרוב והתחלתי להתרחק בזחילה. התינוק ינק והחזיק בידו פרח. חשבתי שאם נגזר עלי למות שימות התינוק אתי ולא יסבול אחרי מותי. הגיעו גרמנים נוספים והיריות התגברו. הם זעמו על שהיהודים הפתיעו אותם והציתו את הגיטו. מרים-שרה גולוב עמדה על גיבעה עם תינוקה שהחל להשתעל והיא ניסתה להרגיעו. לפתע הופיעו שוטרים והחלו לירות לעבר הגיבעה. הם פגעו בתינוקי במצחו. כנראה שלא תפסתי אז שהוא מת וכל הלילה החזקתי אותו בזרועותי. רק בבוקר הבינותי שהתינוק נרצח וחלקים מגולגלתו וממוחו היו על בגדי.
הגרמנים חיפשו יהודים. אחד מהם עבר לידי ולא הבחין בי. ואולי מראה התינוק המת השפיע עליו והוא הלך הצידה. שכבתי שם למעלה מיומיים. רוב הזמן הייתי בלי הכרה. כל אותו זמן לא אכלתי ולא שתיתי. רגע אחד נדמה היה לי כי לוחשים לי שאברח.
כיסיתי את התינוק בעשב והתחלתי לזחול. ראיתי שוטר שעמד למעלה ונאלצתי לחזור למקומי הקודם. נשכבתי ונרדמתי. היו לי הזיות. נדמה היה לי שאומרים לי לברוח והדרך פנויה. ראיתי את השוטר מהלך סביב הכנסייה. זחלתי בכיוון ביתו של הכומר. לאט-לאט הגעתי לכביש ומשם בריצה לבית הורי. שם כבר מצאתי אישה רוסיה שבאה לרשת את ביתנו. ביקשתי ממנה אוכל והיא סירבה. ביקשתי שתיתן לי את בגדיה. חשבתי שבבגדי הגויה אצליח לצאת מהעיירה ולנוע בין הכפריים. היא נתנה לי בגדים ישנים. רצתי אל בית הוריו של מאיר. שם הכול היה הרוס והפוך. המשכתי לנוע ברחוב מיקולינסקה, בצידי הדרך ולאורך העצים.
באתי לחצרה של האישה האוקראינית שמסרתי לה הרבה רכוש בתמורה למחסה שהבטיחה לתת לי בעת צרה והתחבאתי בערימת קש. פחדתי להיכנס לביתה, שמא אמצא שם אדם זר. בערימה נתקלתי ביהודי שהסתתר. הוא נבהל ממני כי חשב ששוטר גילה אותו. בבוקר פגשתי

בני משפחתה של יונה שפיגלמן: התורים חיים ושפרת טורוק, האחיות והאח - טייבל ורוזה, אהרון ואידה.

את בעלת-הבית. היא הביאה לי אוכל ואמרה שגרמנים הכריזו כי יהודים ששרדו רשאיים לחזור לבתיהם ולא יאונה להם כל רע.
אמרתי שאיני מאמינה להם ולא אחזור. ביקשתי מהאישה שתלך לחצר הכנסייה הקתולית ותמצא את גופת התינוק שלי. רציתי לקבור אותו. האוקראינית הלכה ובשובה סיפרה כי האוקראינים אספו את כל הגוויות וגם את תינוקי וקברו בחורשה ליד הגשר.
נאלצתי לעזוב את האישה והלכתי אל אוקראיני בשם פטיה. בעבר היו לו קשרי מסחר עם אבי המנוח. מסרתי לו חלק מרכושי על כל צרה שלא תבוא. נשארתי אצלו מיספר ימים.
בוקר אחד שמעתי יריות מכיוון העיירה. היתה זו השחיטה השניה. הגרמנים הבטיחו ליהודים שאם יחזרו יוכלו לעבוד ולהתחיל מחדש את חייהם. היהודים לא האמינו להבטחותיהם אבל לא היה להם לאן לפנות. הם לא השיגו אוכל ונדדו בקור ללא-מטרה ובלית-ברירה שבו לעיירה. הניחו להם כאילו להסתדר מחדש וכשנאספה קבוצה גדולה הוציאו אותם לבית-הקברות ורצחום.
נשארתי אצל פטיה חודשיים. יום אחד הגיע מיכאל ריקליס עם משפחתו. הם הציעו לי ללכת עימהם ליער. ביקשתי מפטיה שיילך לביתי, יוציא חפצים שקברתי ויביאם לביתו. הוא מצא שם אוקראינים שבאו לשדוד. התפתחה ביניהם תיגרת-ידיים והגיעה המשטרה. אז הלשינו עליו שהוא מסתיר יהודים במשקו. משטרה באה לביתו. היה לי מזל שראיתי בעוד מועד את השוטרים המתקרבים ונמלטתי. הלכתי בכיוון העיירה. בדרך נטפל אלי שוטר אוקראיני בשם מישקה דמיאניוק. הוא דרש שאגלה היכן הסתתרתי. אמרתי שהייתי ביער והלכתי לאסוף קצת תפוחי-אדמה. הוא התכוון למסור אותי למשטרה אבל רמז, שאם אשלם לו תשלום נאות, ידאג שאוכל להסתתר. לבסוף התרכך והציע לי להסתלק מהאזור.

אף-על-פי-כן הלכתי לגיטו השרוף. איזה כוח חזק משך אותי לשם. ליד ביתי נתקלתי באמבטיה של תינוק שעוררה בי את זכר בני הנרצח. שוטר אוקראיני חבט בי. למזלי נזדמן לשם גם השוטר דמיאניוק והשפיע עליו שיניח לי. "היא מיסכנה" - אמר.

היהודים החוזרים היו מרוכזים בשני בתים: ביתו של הרשל חיימס גיטלמן וביתו של חיסדו. על הריצפה ישבו או שכבו יהודים מורעבים, תשושים ומיואשים. היו שם בוניה חייט וחתנה, המורה בארו, ועוד. שמואל רצוצקי שהיה כעין ראש הקבוצה יעץ לי לברוח כל עוד לא מאוחר. יצאתי ובדרך התנפלו עלי ילדים אוקראינים. הם ידו בי אבנים ובקושי התחמקתי מהם. חזרתי לביתו של פטיה. אשתו נבהלה מאוד. היא חששה שמא הבחינו בי שכניה. הרגעתי אותה שאף-אחד לא ראה אותי. למחרת הגיעה לשם בתו של הרב גלזר, שהיתה אשתו של בן-ציון פינקלפרב. חששנו שהבית יתפרסם יתר על המידה. עברתי לביתו של מיכאל טובק.

יום אחד הופיע מיכאל ריקליס. הוא סיפר שראו את אחותי רוזה ביער. הלכנו ליער ברזילובקה. היו שם יהודים רבים, אולי 150. היו ביניהם פליטים שהגיעו לטוציין בשנת 1939 ממערב-פולין. את רוזה לא מצאתי שם. היו שם משפחת רוטלמן, בויה, קופרשטיין, מוטל גילברג ואמו חסיה גילברג, פייגל פרסמן ושני ילדיה, לייבל שקולניק ואשתו, חיים בילצקי, רחל שטיינגולד ועוד רבים.

נפוצה שמועה שחיילים הונגרים וגרמנים פושטים על יהודי היער. הצעתי לאנשים לברוח לפני שהגרמנים יתקרבו, אבל לא שמעו בקולי. בעצם, לא היה שום מקום חילופי. ירד הלילה. רוב היהודים נרדמו, היו עייפים ורעבים. אני לא יכולתי להירדם והייתי ערה כל הלילה. לפנות-בוקר בכל זאת החלטנו לזוז מהמקום, אף-כי לא ידענו לאן ללכת. קולות הוויכוח שפרץ בינינו הגיעו לאוזניהם של חיילים שהיו בסביבה. הם פתחו באש. פולני שנקלע למקום הציע לנו להיצמד לקרקע ולא לזוז עד הערב. היתה זו הצעה של איש בעל נסיון.

בלילה עברנו ליער קודרינקה. שם מצאנו בונקרים עזובים והסתדרנו בהם. אחדים מקבוצתנו נהרגו מיריות הגרמנים. נשארנו שם מיספר שבועות. מזון השגנו תמורת חפצים. התפתח סחר-חליפין. מי שלא היה לו רכוש, נידון לחרפת-רעב.

יום אחד הגיע אלינו בחור מטוציין. היה חורף. מסביב היה שלג. הבחור השאיר עקבות בשלג והגרמנים עלו עליהם. הם הוציאו אותנו מהבונקרים. בסך-הכל נשארנו כשלושים איש. הגרמנים לא פגעו בנו ורק ציוו ללכת לטוציין. ידענו מה צפוי לנו שם. כשיצאנו לדרך הציע לי שוטר אוקראיני מחבוא בביתו בתנאי שאתן לו זהב. אמרתי לו שאין לי זהב, אבל אוכל לתת לו בגדים שהסתרתי.

האוקראינים ציוו עלינו ללכת בשורות. מי שחרג במקצת מהשורה פתחו עליו אש-תופת. אחדים נהרגו. שניים ניסו לברוח ונורו במקום. בינתיים ניתנה פקודה להפסיק ביריות. למעשה היתה שם הפקרות וכל אחד היה רשאי לרצוח או לחון. הגענו לאחד הכפרים והובלנו לביתו של ראש-הכפר. מכל החבורה נשארנו רק עשרה גברים ונשים. נתנו לנו אוכל והזמינו שתי עגלות להוביל אותנו לטוציין. בעגלה אחת היו חמש נשים ובעגלה השניה אני וארבעה גברים. ליד האיכר האוקראיני שהוביל את העגלה ישב שוטר. עלה רעיון במוחי להרוג את השוטר ולברוח. הגברים שהיו איתי ראו זאת כטירוף. ידעתי שנגיע למשטרה וזה יהיה סופנו. דעתי לא נתקבלה.

מפקד המשטרה בטוציין השתומם שאנחנו עדיין בחיים. שם פגשתי את אייזיק גוכמן שהיה

פעם נציג היהודים ברשות המקומית (סולטיס). התחילו להעסיק אותנו בעבודות שונות. פעמיים עמדתי לברוח אבל חששתי שאגרום צרות לחברי שלא רצו לברוח. שמתי לב שאם אדם מגיע למסקנה שאין לו סיכוי להישרד, אין הוא חושש עוד לתוצאות הבריחה, אפילו הסיכויים להצליח קלושים ביותר.

ביום-המחרת שלחו את לייבל שקולניק ועימו עוד בחור לחפור בורות. זה היה לקראת ההוצאה-להורג שלנו. בלילה הגיעו לשם פארטיזנים רוסיים והתפתח קרב יריות. הפארטיזנים נסוגו והשוטרים רדפו אחריהם. את החבורה שלנו הוציאו לחצר כדי לירות בכולנו. ברגע האחרון הצלחתי לעבור לחדר אחר, קפצתי מחלון וברחתי. גם לייבל שקולניק ברח.

רצתי בלי לחשוב לאן. העיקר היה להתרחק מהמקום. הגעתי למרכז העיירה בלי שהתכוונתי לכך. הרגליים נשאו אותי לשם. לא ראיתי נפש חיה. הלכתי לבית-הקברות ומשם לרחוב האוקראינים. הגעתי לביתו של ואסיל, מכר של אבי. הוא נפחד נורא והציע לי לגשת לאחיו קלניק. קלניק היה ידוע כפושע. באין ברירה הלכתי אליו. הוא לא העז לגעת לרעה בבתו של חיים טורוק שבאה אליו בלילה והכניס אותי לביתו. אפילו הסיק את התנור והכין לי ארוחה חמה. אז היה זה דבר נדיר. בכל זאת חששתי להישאר אצלו. שאלתי אותו איך אוכל להגיע לביתו של פטיה בגינסקי. הוא הכין לי חבילת אוכל והראה את הכיוון. הייתי מפוחדת וביקשתי שיתלווה אלי לפחות בחלקה של הדרך אבל הוא לא רצה להסתכן. לא היתה לי ברירה והלכתי לבדי. פתאום נשמעה פקודה: "עצור!". התחלתי לרוץ בכל כוחותי. ירו כל הזמן ואני לא שמתי לב והמשכתי בריצה. הגעתי בשלום לביתו של בגינסקי. שכבתי לישון בפינה שמצאתי. בבוקר סיפרתי לו מה שעבר עלי בימים האחרונים.

נשארתי שם שלושה ימים. ידעתי שבני-הבית מפחדים. ביקשתי רק דבר אחד, שבגינסקי יעזור לי להגיע לאיכר מיכאלקו. אצל מיכאלקו הייתי שנה שלמה במרתף חשוך. בכל פעם נתתי להם בגדים שלי ושל גיסתי. אשתו של מיכאלקו התעלמה מהסיכון ולבשה אותם. השכנים שמו לב שאשת מיכאלקו לובשת בגדי יהודים ופירוש הדבר שהם מסתירים יהודים בביתם. השמועה הגיעה לבאנדרובצים ואלה התחילו לבוא ולערוך חיפושים במשק אך אותי לא מצאו. לפעמים בלילות הייתי נכנסת לביתו של מיכאלקו להתרחץ.

יום אחד מצאו את החפצים שנתתי למיכאלקו ולקחו איתם אל כל החבילה. כאשר סיפר לי מיכאלקו שלקחו ממנו את כל הרכוש שנתתי לו, אמרתי כי העיקר הוא להישאר בחיים ומטלטלין לא יחסרו לנו. ואכן, הלכתי לביתו של בגינסקי שבו הסתרתי חבילות לא מעטות מרכושי והכנתי חבילת חפצים חדשה לאשתו של מיכאלקו.

החיפושים אחרי נמשכו כל הזמן. אני זוכרת שישבתי שישה שבועות מכוסה בקש בבור שבמרתף. הבאנדרובצים רצו להעביר את המטה שלהם לביתו של מיכאלקו אבל הוא לא הסכים, כי לא רצה לסכן את חיי.

כאשר התקרבה החזית התחילו הגרמנים להצית את בתי-האיכרים. באותם ימים הייתי מסתתרת בשדה בערימת-קש ולפעמים גם בערימת זבל. האיכרים ברחו מבתיהם. גם מיכאלקו ובני-ביתו ברחו. הבתים היו ריקים ובלילה הייתי באה לבית, רוחצת מעלי את הלכלוך, אוכלת לשובע ומכינה לי אוכל ליום שלם.

סוף-סוף שוחררה טוצ׳ין. רק אז התחלתי לחוש את הבדידות האיומה. מטעמי בטחון התרכזנו קבוצת יהודים שרידים בבית אחד. חליתי בטיפוס. רבים חלו באותים הימים. הביאו את החובש הומאניוק שאמר כי אתגבר אחרי מיספר ימים. הוא שלח לי אבקה שהיה עלי לבלוע.

למולי הזדמן בעיירה רופא צבאי רוסי ושכנתי ביקשה שיבדוק אותי. הרופא מצא אצלי טיפוס וטיפל בי במסירות עד שהבראתי. סיפרתי לו על החובש הומאניוק. כאשר ראה את האבקה אמר כי היה לי מזל שלא בלעתי אותה. היה זה רעל.
קיבלתי מכתב ממאיר שהיה במחנה-עבודה בצ׳יליאבינסק. הוא שלח לי היתר-נסיעה ונסעתי אליו במאי 1945. הוא קיבל קשה את הידיעות על רצח היהודים ובני משפחותינו והיה מזועזע מאובדן התינוק שלנו.
נשארנו שם למעלה משנה. נולד לנו תינוק ובשנת 1946 יצאנו מרוסיה עם גל הרפטריאנטים. בפולין נשארנו ארבע שנים ובשנת 1950 הגענו ארצה.
ניסיתי לספר מעט ממה שעבר עלי ומה שראיתי בזמן המלחמה. ברור שאי-אפשר לתאר את כל התלאות שפקדו אותי ואת בני משפחתנו בימים המרים ההם. אין מילים בפי לבטא את הסבל וההשפלה. קשה לראות שמתעללים ביקרים לך ואינך יכול לעזור להם. קשה לראות אנשים שלפני זמן קצר היו בני-אדם מכובדים, מסודרים ועכשיו רעבים ללחם. לעולם לא אשכח את הבריחה מהגיטו הבוער ואת היריות הרצחניות המפילות גברים, נשים ותינוקות בזרועות אימהותיהם.
לאחר כל אלה צריך היה למצוא כוח ולהתחיל מחדש. חובה היתה להמשיך!

מרים קוץ-שוורצמן

היודנראט בטוצ'ין וראשיו*

בספטמבר 1939 נכנסו לטוצ'ין הרוסים. פעילי המפלגה הקומוניסטית הגיעו מברית-המועצות וניהלו את העניינים בעיירה. הרוסים השאירו את בית-הספר היהודי ואפילו פתחו כיתות נוספות. היו בו עתה עשר כיתות. בית-הספר הפולני נסגר ובמקומו פתחו הרוסים בית ספר אוקראיני עם עשר כיתות.
הסובייטים גייסו צעירים לצבא האדום. יהודים רבים גוייסו. גם אחי לייבל גוייס. לפי הידיעות שהגיעו אחרי המלחמה נפל אחי בזמן המלחמה. הגרמנים שגרו באזור עברו לגרמניה לפי הסכם בין הסובייטים לבין גרמניה. מיספר יהודים מטוצ'ין הוגלו לסיביר.
הגרמנים שתקפו את ברית-המועצות התקדמו מהר מאוד וכבר בראשית יולי 1941 כשבועיים אחרי פרוץ המלחמה הם נכנסו לטוצ'ין. הסובייטים בנסיגתם העבירו לברית-המועצות את כל האנשים שעבדו במישרדים ממשלתיים. צעירים יהודיים רבים ברחו בעקבות הצבא האדום.
על הנהר הורין היה גשר שחיבר את טוצ'ין עם הכפר האוקראיני שובקוב. בנסיגתם פוצצו הרוסים את הגשר. האוכלוסיה האוקראינית קיבלה את הגרמנים בהתלהבות ועזרה לצבא הגרמני להיכנס לעיר. הם העמידו לרשותם סירות לעבור את הנהר הורין.
פחד נפל על יהודי טוצ'ין. כל משפחה חיפשה לה מקום-מחבוא. משפחות רבות עזבו את בתיהן. נראה היה ליהודים שכדאי להתפזר בבתים מרוחקים שעמדו בקצה העיר. משפחתנו עברה לביתו של דודן אמי, משה גיטרמן, שהיה בעל חווה וגר מחוץ-לעיר. הגרמנים שנכנסו לעיירה בדקו בקפדנות את החבילות שהיו בידי יהודים שעצרו ברחוב. הם חיפשו נשק. האוקראינים היו מורי-דרך לגרמנים והצביעו על הבתים שגרו בהם יהודים. בביתו של משה גיטרמן היו אותו יום כמה משפחות - כחמישים איש. הגרמנים נכנסו פנימה, פקדו על כולנו לצאת החוצה ולהרים ידיים. הם ערכו חיפוש בבית וכשלא מצאו שום דבר פקדו עלינו להתפזר ולחזור איש-איש לביתו.
החיילים הגרמנים התמקמו בטוצ'ין ומייד תפסו את כל המישרדים: את העירייה, את הדואר,

*נתפרסם לראשונה בספר יזכור ליהדות טוצ'ין, 1965.

ואת בתי הספר. בימים הראשונים השאירו את האנשים בבתיהם. ביתנו היה ב״חולות״. שכנינו היו ברובם הגדול פולנים. בסביבה גרו גם אוקראינים. באותם ימים ראשונים היו גדודי חיילים גרמנים באים לעיר, נחים וממשיכים בדרכם לחזית. היתה תנועה מתמדת בימים ובלילות. גדודים יצאו וגדודים חדשים באו. חיילים גרמנים תפסו גם את הגן העירוני. גן זה היה בשעתו שייך לבעל-האחוזה אוטפינובסקי והרוסים הפכו אותו לגן עירוני.

האוקראינים ראו את עצמם כאדוני העיר. לא רק מטוצ׳ין אלא גם מכפרי הסביבה התחילו מגיעים אוקראינים ושקים בידיהם. הם היו מתפרצים לבתי היהודים, ממלאים את השקים בבגדים, בכלי-מיטה ובכל דבר בעל-ערך.

כשבוע אחרי כניסת הגרמנים נערך הפוגרום הראשון. המארגנים היו אוקראינים בני העיר, שבזמן הרוסים שיתפו פעולה איתם והצהירו על נאמנותם לסובייטים. כבר בימים הראשונים החליפו את עורם. בראש הפורעים עמדו: חריצ׳יק החיגר, פרוקופצ׳יק, אוסטומנקו, פרוקופ, פולישצ׳וק ואחרים. בלילה התפרצו אוקראינים לבתי-היהודים. הפושעים פעלו בעיקר במרכז העיר. הם רצחו ושדדו. דם יהודי נשפך. לא היה בית במרכז שלא נמצאו בו הרוגים או פצועים. הרוגים ופצועים היו בבתיהם של הלפרין, קצמן, גיטלמן, חיסדו, ספוזניק, פלדמן ואחרים. אל ה״חולות״ הפורעים לא הגיעו אותו לילה. בטוצ׳ין היה חובש אוקראיני, הומאניוק ורופא פולני בורטנובסקי. הומאניוק היה שונא יהודים אך ד״ר בורטנובסקי הגיש את עזרתו ליהודים בכל הזמנים הקשים. היתה אחות רפואית רוסיה בשם גניה וגם היא עזרה.

אחרי הפוגרום אספה המשטרה הגרמנית והאוקראינית בטוצ׳ין כ-30 יהודים והובילה אותם לשובקוב. לפני כן עינו את כולם בזיאנדרמריה ובדרך לשובקוב ירו בכולם. אז גם רצחו את פינק צילינגולד, את יענקל גלפנבוים ובבה שפיץ מתושבי טוצ׳ין וכן אחרים שהיו פליטים מעיירות שונות בסביבה. אני ראיתי כיצד הובילו את האנשים. יחד עם יהודים אחרים טאטאתי אז את רחובות העיר לפי פקודת האוקראינים.

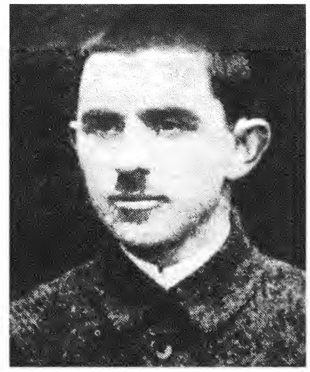
האוקראינים תפסו את השלטון בעיר ואירגנו מייד משטרה. כראש המשטרה נתמנה פרוקופ פולישצ׳וק ואוסטאמנקו היה סגנו. במשטרה פעלו גם האוקראינים חריצ׳יק החיגר, אלכסנדר משובקוב ואחרים. כולם היו ידועים כשודדים ורוצחים ושונאי יהודים. שצ׳רבניוק מכפר סינה התמנה כראש העירייה. אף הוא היה אנטישמי ידוע. עבד בעירייה גם גרישקה מטוצ׳ין.

במישרדי העירייה עבדו אוקראינים לאומניים, כולם אנטשימים ידועים.

הגיעו אנשי הגסטאפו מרובנה. הם באו בכוונה תחילה להרוג יהודים. הם ציוו על האוקראינים לאסוף את הקומוניסטים היהודים. השוטרים עברו מבית לבית וחיפשו גברים. בסך-הכול אספו 28 גברים ובחצר המשטרה ירו בכולם. האוקראינים היו פעילים והשתדלו לתפוס יהודים רבים ככל האפשר. הגרמנים שהיו ידועים בדייקנותם קבעו לשעה מסויימת את גמר האקציה הזאת והאוקראינים היו מאוכזבים ביותר כאשר יהודים הובאו לאחר המועד שנקבע והוחזרו לבתיהם. הגרמנים הודיעו לאוקראינים: ״שעת הפעולה הסתיימה והיום אין יורים עוד.״ אותו יום הרגו את משה גמר ובנו, את ברוך רוזנברג ושני בניו, את הרשל גרמן ושני בניו, את יצחק דריקר ואחרים.

האוקראינים התחילו תופסים יהודים לעבודה. אל ביתנו הגיעו יום אחד פולישצ׳וק ואוסטומנקו מהמשטרה. הם פקדו על אבי גצל שוורצמן לייסד ״יודנראט״ בטוצ׳ין ולהתייצב בראשו. אבי היה שנים רבות ה״סולטיס״* בטוצ׳ין וכולם הכירו אותו, אולי בגלל זה פנו אליו.

* סולטיס - נציגם של היהודים בעירייה. במקביל היו סולטיסים גם למיעוטים האחרים כמו האוקראינים וכו׳.

גצל שוורצמן, יו"ר היודנראט

אמי התנגדה בכל תוקף שאבי יקבל את התפקיד. אני יודעת, שגם אבי לא רצה בזאת, אך לא היתה לו כל ברירה. הגרמנים לא שאלו אותו. הם כפו עליו את התפקיד. לעומת זאת פנו אל אבי יהודים רבים וביקשו ממנו שיקבל את התפקיד. הוא היה האיש בטוצ'ין שבזמנים התקינים היה מסדר את ענייניהם של כל היהודים במישרדים הממשלתיים.

נוסד היודנראט. היודנראט בטוצ'ין נשא אמנם את השם אך למעשה פעל כעין קהילה יהודית. כסגנו של אבי התמנה מאיר הימלפרב וכחברי היודנראט נקבעו: יוסף רוטנברג, אליק חומוט, ברל זלצמן, חיים גלטשטין, ברל זילברברג, קרישטול, אהרון מרקיש. גם יהודים נוספים היו עוזרים ליודנראט בשעת הצורך. המזכיר היה יוסף רוטנברג ובמזכירות עבדו שלוש בחורות: חיה אפל, בסיה ולדמן ואני.

בטוצ'ין ישב קומנדאנט-המחוז (Kreislandwirt), גרמני בשם גרבנר שנשלח למקום יחד עם גרמנים שעבדו בגסטאפו ובמישרדים ממשלתיים. בגסטאפו בטוצ'ין עבדו גם אוקראינים. אל היודנראט היו פונים כולם: גרבנר, אנשי הגסטאפו, האוקראינים וכל אחד בתביעות משלו. הגרמנים היו דורשים יהודים לכריתת עצים ביערות הסביבה, לעבודה בסובחוז בכפר שובקוב, שהוקם בימי הסובייטים והוסיף להתקיים כחווה חקלאית גם בימי הגרמנים. את הנשים היהודיות היו דורשים כפועלות-נקיון במישרדים ובבתים פרטיים של גרמנים ואוקראינים.

היודנראט היה חייב לסדר את רשימת האנשים שנשלחו לעבודה ולדאוג שכולם יחזרו ממנה. היודנראט היה משלם שוחד רב לכל אחד שבא במגע עם היהודים: לגרבנר, לשוטרים, לאוקראינים וגם למפקחים על העבודה, כדי לשמור על שלומם של היהודים.

ברובנה היה מישרד עבודה מרכזי (Arbeitsamt) של כל המחוז והקומיסאר המחוזי (Gebietskomissar) היה ד"ר באייר. שם גם היה משכנו של קומיסאר המדינה (Reichskomissar)` לאוקראינה -בשם קוך. היודנראט היה שולח מתנות גדולות גם לרובנה לאנשי מישרד העבודה. היו מביאים להם בגדים, נעליים, פרוות ובשר-חזיר. את כל הדברים היה היודנראט אוסף מהיהודים והמטרה היתה להשפיע על המרכז שיהודי טוצ'ין לא יוצאו מן העיר.

מייד לאחר שנוסד היודנראט הוזמן אבי לז'אנדרמריה. שם חיכו גרמנים מרובנה וז'אנדארמים אוקראינים ודרשו ממנו לשלם "קונטריבוציה". דרשו להביא תכשיטים, זהב, כסף, מטבע זר. נוסף על כל אלה הטילו מס-גולגולת במארקים גרמניים. הגרמנים ציוו על אבי להביא את הקונטריבוציה עד מחר בשעות הערב. אני זוכרת שביודנראט עבדנו אז כל הלילה כדי לסדר את הרשימות. יהודים רבים הגיעו לטוצ'ין כפליטים מערים ומעיירות בסביבה שבהן כבר נערכו אקציות: קוסטופול, מזיריץ, רובנה ומקומות אחרים. היו בטוצ'ין גם פליטים ממערב-פולין, שהגיעו ב-1939. יהודים אלו היו בלתי-לגליים בטוצ'ין וצריך היה לשמור עליהם מעיניים זרות. סכנה היתה צפויה להם מהבלשים האוקראינים, שהיו תמיד מוכנים להלשין על היהודים הפליטים. יהודי-פליט שנתפס היה מוחזר לעירו והיה צפוי לסכנת מוות. מובן שאבי ציווה עלינו לא להכניס לרשימות את שמות הפליטים ולא את שמות היהודים שחסרו להם רשיונות-

עבודה (Arbeitskarte).
באותו יום פנה אבי אל יהודי טוצ׳ין ודיבר אליהם מעל במת בית-הכנסת. הוא סיפר על המס (הקונטריבוציה) וביקש היענות רחבה. רבים הביאו בעצמם את תכשיטיהם. קהל רב הצטופף ליד היודנראט ואנשיו פחדו שההתקהלות והתנועה ברחוב יעוררו את תשומת-לב האוקראינים. אלה היו תמיד טוענים כי יהודים רבים מדי מסתובבים בחוצות טוצ׳ין. על-כן נתבקשו היהודים הנקהלים לחזור לבתיהם ואנשי היודנראט יבקרו אצלם ויאספו את דברי-הערך.
למחרת היום הלכו אבי ויוסף רוטנברג לז׳אנדרמריה כדי למסור את הקונטריבוציה. אבי הסביר לגרמנים שטוצ׳ין היא עיירה ענייה ואי-אפשר לאסוף יותר. הפעם הסתפקו הגרמנים במה שהביאו להם וחזרו לרובנה.
עברו חודשים ומטוצ׳ין לא הוציאו יהודים והיודנראט הוסיף להביא שוחד לגרמנים ולאוקראינים. לימים נתמנה קומנדאנט-משטרה חדש בעיירה בשם סטדניק וסגנו היה סטיופה טרופימצ׳יק. חריצ׳יק עבר למחוז. אוקראינים אלו פעלו לפי הוראות הגרמנים. בז׳אנדרמריה נפתחה מחלקה חדשה היא ״מחלקת עונשים״. בראשה הועמד אוקראיני מגליציה ויטוביץ שהיה ידוע בכל הסביבה באכזריותו. גם שוטרים חדשים הגיעו לטוצ׳ין. המצב הורע וצריך היה להביא מתנות ושוב לשחד. את השוחד והמתנות צריך היה להגיש באין-רואים. אסור היה שפקיד אחד יידע על המתנות שקיבל חברו. היה שוטר אחד בשם פטרו מגלינסק ששיתף פעולה עם היודנראט ומסר את כל הידיעות החשובות. מחלקת-העונשים היתה חוטפת אנשים באופן מקרי וכדי לשחרר אותם צריך היה לשלם כסף רב. ראש המחלקה היה אוסר יהודים, מושיב בבתי-כלא ומחכה שיבואו מהיודנראט לפדות אותם.
עם כניסת הגרמנים חילקו לכל התושבים כרטיסי-מזון. את מנות המזון היו מחלקים בחנות אחת שבה היה בימי הרוסים הקואופרטיב. היהודים היו עומדים בתורים והגויים היו מרביצים בהם, דוחפים אותם, מחרפים ומגדפים. בשעת קבלת מיצרכי המזון צריך היה כל יהודי לעבור דרך-ייסורים עד שהיה מגיע לחנות וגם שם היה עליו לספוג השפלות ועלבונות עד שהפקיד היה מוסר את המנה הדלה. למעשה קיבלו היהודים רק לחם ואיני זוכרת מה היה גודל המנה. זכור לי רק שכל פעם היו מקטינים את מנת-הלחם. כדי למנוע כל זאת החליט היודנראט לקבל במרוכז את כל המנות בשביל יהודי טוצ׳ין. באחד הבתים סידר היודנראט מרכז שבו היו מחלקים את המיצרכים.* מדי-פעם היו מקבלים גם קצת סוכר ושמן. בחורה צעירה מרים וינשלבוים היתה מחלקת את המנות.
יום אחד הזמין גראבנר את יושב-ראש היודנראט, ואמר לו: ״בטוצ׳ין אין גיטו וכדי לדעת מי ומי הם יהודים חייבים כל היהודים לענוד מהיום והלאה שני טלאים צהובים, אחד על החזה והשני על הגב. עד אותו יום ענדו יהודי טוצ׳ין פס לבן על השרוול השמאלי שעליו היה רקום מגן-דוד כחול. אבי ניסה לקרוע את רוע הגזירה. הוא דיבר על לבו של גרבנר וגם מתנה הוגשה לו. עניין הטלאים השתכח לזמן-מה עד ששוב הוזמן אבי אל גרבנר שהודיע לו כי הפעם אי-אפשר עוד לדחות את הפקודה ויהודי טוצ׳ין יענדו את שני הטלאים. ״אתה, כמובן, לא צריך לענוד את הטלאים״ - ניחם גראבנר את אבא אך הוא ענה: ״אני יהודי ואענוד את הטלאים ככל היהודים.״
הגרמנים חילקו כרטיסי-עבודה. יהודי שלא קיבל כרטיס-עבודה היה צפוי לגירוש ולפעמים

*בבית שפירא היו מחלקים את הלחם.

לגרוע מזה. כל יהודי מגיל ארבע-עשרה היה חייב לעבוד. עם כניסת הגרמנים עבדו שני אחי דוד וליובה בתיקוני מכונות ואופניים בשביל האוקראינים והגרמנים, כמובן ללא תשלום ותמיד שרויים בפחד.

היודנראט התחיל דואג למקומות-עבודה. פתח בתי-מלאכה: מיספרה, מתפרה, סנדלריה, פחחיה, נגרייה, מסגרייה וכו׳. מארגני בתי-המלאכה היו: אחי דוד שוורצמן, יצחק פורטנוי, סיומה ספוזניק. מנהל-החשבונות היה חייקל פוקס ועבדו איתו שרה שיינפלד, שפרה שיינפלד ואחרים. את ההזמנות היו הגרמנים מוסרים להנהלת בתי-המלאכה. הגרמנים והאוקראינים היו דואגים גם להזמנות פרטיות שלהם: נעליים, מגפיים ובגדים לעצמם, לבני-משפחותיהם לאהובותיהם ולסתם מכרים וידידים. את כל ההזמנות חייבים היו להכין לתאריך קבוע מראש. בבתי-המלאכה עבדו בעלי-מקצוע וגם יהודים סתם שלא היו להם מקומות עבודה.

הגיע חורף 1941. התחילה ״הפספורטיזציה״. כל אחד מגיל 14 היה חייב לקבל פספורט. הפקודה חלה גם על היהודים. יהודי ללא פספורט היה נידון לגירוש. האוקראינים שעבדו בעירייה לא ידעו גרמנית. הם דרשו מהיודנראט שלושה אנשים דוברי גרמנית ואוקראינית לעזרה בהוצאת הפספורטים. היודנראט שלח את יוסף רוטנברג, את שרה רוזנברג ואותי. בהוצאת הפספורטים עבדו האוקראינים ואסיל טרופימציוק, חריציוק החיגר ונדיה שהיתה ״פולקסדויטשה.״ אחיה עבד בגסטאפו והיה ידוע כרוצח. אנחנו היהודים הושבנו בין האוקראינים כדי שתהיה להם אפשרות לשים עלינו עין. בזמן הראשון היה כל יהודי מתייצב כדי לקבל אישית את הפספורט. היינו משתדלים לרשום בכל פספורט של יהודי בסעיף מקצוע מלאכה כלשהי, היות ומקצועות חופשיים או מסחר היו ממיטים אסון על בעליהם. בהתחלה לא הבינו זאת האוקראינים והדבר עלה בידנו אך במהרה הם למדו את שמות המקצועות בגרמנית והתחילו משגיחים ובודקים את הפספורטים. בעייה שניה שלא ידענו כיצד לפתור אותה היתה בעיית הפליטים היהודים. הם לא יכלו לבוא לעירייה לקבל פספורט, כי האוקראינים הכירו כל אחד בעיירה. חריציוק וטרופימציוק היו מתעללים ביהודים בזמן מסירת הפספורטים.

מדי-פעם היו מופיעים בעירייה גם גרמנים שהיו שואלים, כיצד קרה שבטוציין מתהלכים עדיין יהודים כה רבים. היודנראט מצא עצה גם לזאת. אחרי מתנת-יד הגונה לראש-העירייה ״הסבירו״ לו, שלמען יעילות העבודה כדאי שיכינו את הפספורטים בעירייה ויושב-ראש היודנראט או סגנו יבואו פעמיים בשבוע ויקבלו את הפספורטים המוכנים ויחלקו ליהודים. ראש-העירייה הסכים להצעה. עכשיו התחילה תקופה חדשה בעבודתנו. היודנראט היה מכין לנו רשימות ובין שמות יהודי טוציין היו משבצים את שמות הפליטים.

נוסף להכנת הפספורטים מתפקידי היה למלא את הפרטים האישיים ולהגיש אותם לטרופימציוק לחתימה ולהטבעת החותמת. בואם של גרמנים לעירייה היה מעורר בהלה בין האוקראינים. טרופימציוק וחבריו היו יוצאים לחצר הסמוכה לישיבה איתם. מרוב בהלה היה טרופימציוק שוכח להכניס את החותמת למגירה סגורה. שעות כאלה הייתי מנצלת ומטביעה בחותם פספורטים ריקים ומגניבה אותם ליודנראט. את יתר העבודה של רישום הפרטים האישיים ומסירת הפספורטים ליהודים בלתי-כשרים היו עושים אנשי היודנראט.

מלבד פליטים היו בטוציין גם יהודים לא-כשרים אחרים - אותם אנשים שהיו פעילים בזמן השלטון הסובייטי ולא הצליחו להימלט עם הצבא האדום וכן ההורים והקרובים של צעירים שנמלטו. היה עלי לארוז את חבילות הפספורטים. אני זוכרת בבהירות את התמונה: אבי בא לקבל את הפספורטים, פניו חיוורים וסיגר בפיו. הוא היה נעמד מולי, משתדל תמיד לשלוט

ברוחו וגם להרגיע אותי. אני הייתי אורזת את החבילה ותוחבת לתוכה את הפספורטים הבלתי-כשרים, הכול במהירות הבזק. אבא היה מוציא את הכסף מכיסו ומשלם את תמורתם של הפספורטים.

לפעמים כשהיתה עבודה רבה הייתי נשארת בעבודה גם אחרי-הצהריים וזאת היתה הזדמנות מצויינת לפעול לפי הצורך שלנו. פעמיים בשבוע היו באים מהיודנראט לקבל את הפספורטים, פעם אבי ופעם הימלפרב. בכמה מקרים הוצאתי פספורטים עם לאומיות פולנית ליהודיות פליטות מפולין. ככל שידוע לי נשארה בחיים הודות לפספורט כזה הנקה זילברשטיין מוורשה.

פרשת הפספורטיזציה נגמרה. יוסף רוטנברג ושרה רוזנברג חזרו העירה ואני המשכתי לעבוד בעירייה לפי דרישתו של חריציוק, שהיה סגן ראש-העיר ומנהל המשק והעבודה. את בסיה ולדמן שלחו לעבודה במישרד העבודה האוקראיני. המנהל שלה היה ויטוביץ'. היודנראט היה מעוניין לקבל ידיעות על הנעשה שם.

עם הפליטים שהגיעו ממערב פולין לטוצ'ין ב-1939 היה יהודי מלודז' בשם גרוס, מומחה לטקסטיל. אליו פנה היודנראט והציע לו לחדש את הייצור בבית-החרושת לטקסטיל שהיה קיים בעירנו לפני המלחמה. גרוס פתח, יחד עם עוד כמה פליטים מלודז' ובעזרת לייזר ויוסף קופרשטיין, את בית-החרושת שהעסיק כמה מאות יהודים. עבדו שם גם נשים וילדים. סרגו שם גרביים, סוודרים וכסיות והכול לצבא הגרמני. במחלקת הסריגה היתה המנהלת נינה דנציג, מורה-פליטה מוורשה. במחלקה הזאת עבדה גם אחותי הצעירה בסיה. נפתח גם בית-חרושת לעורות. המנהל המקצועי היה יענקל קארפ ועבדו שם כמה עשרות יהודים. במישרד בתי-החרושת עבדו: זילברשטין, קרפל, יוסף רוטנברג, שרה קארפ, מוסיה קופרשטין ואחרים.

הגיע חורף 1941/42. עם התחלת הקור הוציאו הגרמנים פקודה להביא להם פרוות. יהודים מסרו את פרוותיהם לצבא הגרמני ובאותו זמן חיממו את נפשותיהם בידיעות שהגיעו מהחזית על האבידות הגדולות של הגרמנים. שוב התעוררה התקווה שיזכו לראות בתבוסת האוייב.

חבורה של צעירים התחילה לחפש דרך אל הפארטיזנים. היו בה דוד שוורצמן (אחי), יצחק פורטנוי, אהרון מרקיש, ניסל זילברברג, לודוויק גרוס, חיים רוזנברג, מוטל גרמן, שמואל שטיינגולד. בסביבות הכפר רציצה היו לא פעם מוצנחים צנחנים רוסיים. גורלם היה לרוב מר. רבים מהם נתפסו והוצאו להורג. האוקראינים היו מוסרים אותם לידי הגרמנים. יום אחד בא אל אבי הרוסי ורניצקי, מכר טוב של הורי, שלא רחשנו לו אמון רב. הוא אמר שיש לו קשרים עם הפארטיזנים והוא מוכן להיות המקשר בין הצעירים היהודים לפארטיזנים, בתנאי שליהודים יהיה נשק משלהם. אחרי היסוסים רבים הוחלט להסתכן. יום-יום היו יוצאים מטוצ'ין כ-50 צעירים לכרות עצים ביערות. נחום בלינסקי היה ראש הקבוצה. נדברו עם ורניצקי ויום אחד הכפיל היודנראט את מיספר האנשים שיצאו אל היער. גם שני אחי דוד וליובה יצאו אותו יום לכרות עצים. עם ורניצקי הוסכם שמישהו מהפארטיזנים יחכה לצעירים ויוביל אותם אל המחנה שלהם. הצעירים יצאו ליער, עבדו עד שעות מאוחרות ואיש לא בא. מאוכזבים חזרו לבתיהם.

המצב בטוצ'ין החמיר. פליטים חדשים היו מגיעים יום-יום כי על עירנו התהלכו אגדות: עיירה ללא גיטו, יהודים עובדים וחיים. מיספר היהודים גדל והגיע עד 6000 נפשות. עורך-הדין הווילנאי

אברהם צינצינטוס התחיל לעבוד כמזכיר ביודנראט. סגניתו היתה חיה אפל. אני עבדתי כמזכירה של הנהלת בתי-המלאכה. היה חורף. הופתענו שלא הגרמנים ואף לא האוקראינים לא באו למסור את ההזמנות, כפי שהיו רגילים. שקט השתרר בבתי-המלאכה ופחד תקף את היהודים. התחילו מנחשים את העומד להתרחש.
עברו כמה שבועות. היודנראט החליט להתקשר עם רובנה ולהיוודע מה זוממים שם. אבי וחיים גלטשטין מהיודנראט נסעו לרובנה. הם הצליחו להיוודע, אחרי הענקת מתנות לנוגעים בדבר, שמטוצ׳ין רוצים לשלוח 200 יהודים לקייב לעבוד בעבודות בחברת T.O.D.* אחרי מו״מ מייגע סוכם שיוצאו רק 50 איש. באותה הזדמנות קיבלו רשיון לארגן משרד-עבודה נפרד שיטפל בענייני העבודה של יהודי טוצ׳ין. מאותו זמן היו מקבלים את הפקודות ישר מרובנה במישרד העבודה היהודי. והיתה בכך הקלה מרובה. מעתה לא היינו תלויים באוקראינים המקומיים. בסיה ולדמן התחילה לעבוד במישרד-העבודה היהודי.
מפי הממונה הגרמני גרבנר נודע לאבי שהנציגים האוקראינים במוסדות הממשלתיים שלחו בקשה לרובנה ודרשו להקים גיטו ליהודי טוצ׳ין. המבקשים היו: חריצ׳יק, אוסטומנקו, פולישצ׳וק, פרוקופצ׳וק, גרישקה מהטחנות וגם החובש הומאניוק. הומאניוק היה היוזם. עשר חתימות היו על הבקשה. פעם הלכתי עם אבי ליד הגשרון של ברוניק. הומאניוק בא לקראתנו. אבי עצר אותו ושאל: ״הומאניוק, כיצד לא תיבוש? אתה דורש גיטו ליהודים?״ הומאניק תמה: ״שוורצמן, מי אמר שאני?״ ״ראיתי את חתימתך בגביטסקומיסאריאט.״
היודנראט התחיל לפעול, שוב הביאו מתנות ועניין הגיטו השתתק. הנוער התחיל להתאסף ולתכנן את פעולותיו. בביתנו היו מתכנסים אהרון מרקיש, יצחק פורטנוי, ניסל זילברברג, מוטל גרמן, שמואל שטיינגלד, חיה אפל, בסיה ולדמן, אחי דוד וליובה ואני. עיקר מחשבתנו היה כיצד לקבל נשק. ידוע היה לנו שהרוסים בנסיגתם החביאו נשק והדבר לא נעלם מידיעתם של האוקראינים בסביבה. מצאנו קשר אל בחור אוקראיני משובקוב ואסיל קלימצ׳וק. הכינוי שלו בינינו היה ״איציקה״. לאט-לאט הכינו אותו לכוונות שלנו שנקבל בעזרתו נשק. הוא היה בשעתו מגוייס בצבא הרוסי ואחר-כך חזר הביתה. בצבא היה ״איציקה״ יחד עם אחי לייב. הוא הכיר את משפחתנו ועכשיו העזנו להתקשר איתו. סיפרנו זאת ליודנראט ושם אמרו לנו **לקנות נשק בכל מחיר**. היודנראט מימן את הקנייה. קיבלנו מידי ״איציקה״ שמונה רובים ושבעה-עשר רימונים. כדי להעביר את הרובים בסתר צריך היה לקצר את הקנים. את המלאכה הזאת עשה המכונאי ברקוביץ, פליט ממערב פולין, יחד עם אחי דוד. הם העבירו את הנשק למרתף היודנראט ושם הסתירוהו.
הגיע אביב 1942. המתיחות היתה רבה. היודנראט היה מסדר בעצמו את ענייני העבודה. הקומנדאנט גרבנר היה מופיע ומביא הזמנות. חלק מהתוצרת המוזמנת היה שולח ל״פאטרלאנד״, כלומר למולדתו הגרמנית. המתורגמן שלו היה לוויצקי, פולני מפוזנאן שלפני המלחמה היה ראש מכבי-האש בטוצ׳ין. לוויצקי זה אף הוא היה מזמין ביודנראט מיני הזמנות למשפחתו, לקרוביו ולידידיו. לטוצ׳ין הגיעו פליטים שברחו מגיטו הושץ כאשר היתה שם אקציה. המשטרה האוקראינית הובילה את כולם לז׳אנדרמריה, בכפר רציצה שליד טוצ׳ין. ירו בכל היהודים האלה. לוויצקי עזר לז׳אנדרמרים ברציחות.
ביודנראט הרגישו שהקמת הגיטו היא בלתי-נמנעת. לטוצ׳ין הגיעו גרמנים רבים. הז׳אנדרמים

* המחלקה לעבודות ציבוריות.

הוחלפו ולכל המוסדות הציבוריים הגיעו פקידים חדשים. המצב הורע. הקומנדנט גרבנר קרא יום אחד לאבי והזמין הזמנה גדולה: "אני נוסע לחופשה - הוא הסביר - וצריך להביא משהו למשפחה". הוא סיפר בין-היתר שאת מקומו ימלא הקומנדנט וָק מהכפר וורנוב. הוא הוסיף: "שוורצמן, אני מוכרח להגיד לך שזמנים קשים יפקדו עתה אותך ואת היהודים שלך."
אבי הבין את הרמז וביודנראט התחילו לתכנן פעולות. בראש-וראשונה הוחלט להזמין בקואופרטיב כמויות גדולות של נפט. עבדו שם באותה תקופה אופאנאס החיגר ויקוב הגבוה. אמרו להם שהנפט נחוץ לבתי-המלאכה. שילמו תמורת הנפט ככל שדרשו השניים. הנפט הוחבא בגיטו. היודנראט התקשר עם היהודים שעבדו בשובקוב והסביר להם שגם הם צריכים לדאוג להשגת נפט ולהעברתו לעיר. בין השאר הביאו נפט משובקוב האנשים הבאים: נתן סמורז'וב, לייזר סונדלזון, אברהם גילמן ואחרים. הקומנדאנט וק לא היה פנים חדשות בעיר. בסתיו שעבר הוא בא לטוצ'ין רכוב על סוס יחד עם צעירה אוקראינית, הקים מהומה בעיר, היכה בשוטו, ירה בחוצות וצעק: "יותר מדי יהודים מסתובבים פה ברחובות!". אבי יצא לקראתו והזמין אותו ליודנראט. וק אמר שנחוצים באופן דחוף בגדים לגברים ולנשים כדי לחלק אותם לאוקראינים לקראת חג הקציר. אנשי היודנראט, אספו בגדים והגישו לו. וק היה מבקר תכופות בטוצ'ין ודורש כל מיני חפצים.
ביולי 1942 הגיעה פקודה של קומיסאר המחוז להקים בטוצ'ין גיטו. על הפקודה היה חתום ד"ר באייר. ביודנראט ניסו לדחות בדרכים שונות את הביצוע אך כל המאמצים וההשתדלויות עלו הפעם בתוהו. התחילו להקים גדר שבנייתה ארכה שלושה שבועות. ביודנראט הוחלט להשהות את העבודה ככל האפשר. שלחו אנשים לבניית הגדר והוסבר להם שאין למהר. אבי היה מסביר כל פעם שאין חומרים במידה מספקת ולכן אין העבודה מתקדמת.
מאותה תקופה זכור לי מקרה אחד: לוויצקי, יחד עם הקומנדנט החדש מהגסטאפו וסגנו הגיעו ליודנראט. "אתם מוכרחים לעזור לחזית" - פתח הקומנדנט. הוא הגיש רשימה ארוכה של דברים שכללה 150 זוגות נעלי גברים, 750 נעלי נשים, 150 חליפות גברים, 150 שמלות, מעילים ועוד שורה ארוכה של חפצים. המצב בטוצ'ין היה כבר אז ללא תקווה. יום-יום התוספו מטרים חדשים בגדר. אי-אפשר היה להשהות עוד את העבודה. היהודים הבינו שעם השלמת הגדר יוקם הגיטו, אומנם באיחור רב בהשוואה לעיירות בסביבה, אך מכאן והלאה הכול יתקדם במהירות רבה לקראת הסוף המר. היודנראט היה חסר-אונים ולא ראה עוד מוצא.
אבי לקח בידיו את רשימת החפצים הנדרשים. הדרישה היתה גדולה ובלתי מעשית. היהודים מסרו כבר את כל רכושם ולא היה עוד מה לתת. כבר חדלו להאמין שיהדות טוצ'ין תינצל. אבי אמר: "לא נוכל למלא הפעם את ההזמנה. מה שהיה לנו כבר מסרנו ואין לנו עוד." "שוורצמן, אינך רוצה לעזור לחזית!" - צעק לוויצקי והקומנדנט היכה את אבי. ואז אמר אבי: "לוויצקי, חזיר שכמוך, עוד יבוא יום ויגמלו לך על מעשיך!"!
הקומנדנט הודיע שאם תוך שעה לא תבוצע ההזמנה, ראש-היודנראט יוצא להורג. הימלפרב שהיה נוכח בפגישה יצא החוצה וסיפר ליהודים על המתרחש. יהודים זקנים יצאו לחוצות העיר והרימו ידיהם לשמיים בזעקה. יהודי טוצ'ין התחילו להביא ליודנראט את שארית בגדיהם. אהרון מרקיש ושמואל שטיינגלד הביאו את החפצים לגסטאפו, אבל לא בכמות שדרשו. אותי שלח הימלפרב לספור ולהודיע שאת הבגדים החסרים יביאו מאוחר יותר, אלא ששום חפצים כבר לא נשלחו להם.
הצפיפות בטוצ'ין היתה רבה. בכל בית גרו כבר עכשיו כמה משפחות, כי כל היהודים מהכפרים

הובאו לטוצ'ין. הגדר הוקמה והוקם שער. הגדר היתה בנויה מקרשים ולמעלה נמתחו חוטי תייל דוקרניים.

היודנראט היה בביתו של ברל זלצמן בתחום הגיטו. יומיים לפני יום-הכיפורים ניתנה פקודה ליהודי טוצ'ין להיכנס לגיטו. במשך שלושה ימים צריכים היו כל היהודים לעבור לשטח הגיטו. המשפחה שלנו נכנסה לגיטו ביום-הכיפורים בשעת הצהריים. גרנו בביתו של שמואל גיטרמן. באותו בית התכנסו כל קרובי שמואל גיטרמן וגם קרובי המשפחה שלנו. יום-הכיפורים חל אותה שנה בשבת.* לפנות-ערב הגיעו שוטרים אוקראינים לשמור על הגיטו. כבר בערב אי-אפשר היה לצאת. מדי-פעם נשמעו יריות. ביום ראשון עברו אחרוני יהודי טוצ'ין מהעיר לגיטו. באותו יום עוד יצאו כל היהודים למקומות-העבודה בבתי-המלאכה שהיו מחוץ לתחום הגיטו, בליווי שוטרים אוקראינים וכך הם גם חזרו.

ביום ראשון בערב, למחרת יום-הכיפורים הוקף הגיטו על-ידי שוטרים אוקראינים ואסור היה לצאת מתוכו. בלילה שמענו יריות בודדות. ביום שני בבוקר כבר היו יהודים הרוגים. היו אלה אנשים שניסו לקפוץ מהגדר אל העבר השני ולברוח. כולם נתפסו ונורו. ביום שני כבר לא יצאו לעבודה. הגיטו היה מוקף. גרמנים רבים הגיעו מרובנה לטוצ'ין. היתה תכונה רבה מסביב לגיטו, על הכול פקד הקומנדנט וק.

בתוך הגיטו התחילו להתכונן לפעולה. אנשים עברו מבית-לבית וחילקו פחיות נפט לפי הוראות היודנראט. השתתפו בפעולה זו: האחים שולמן, האחים מרכוס, ווּבה טורוק, נתן סמורזיב, יעקב ורני, אהרון מרקיש, שני אחי דוד וליובה ואחרים. לבחורים אחדים היה גם נשק. נוסף לזה חילקו גם את הנשק שהכינו לפני-כן ביודנראט. הכול תוכנן במשך היום. אבי והימלפרב באו במגע עם הצעירים האלה. ביום שני בלילה איש לא עלה על משכבו. אנשים ישבו בבתיהם וחיכו לאות.

כאשר הוצת הבית הראשון יצאו כל היהודים מבתיהם. כל אחד שפך נפט על ביתו והצית. הגיטו עמד בלהבות. בתי-הכנסת, שהגרמנים הפכו אותם למחסני-תבואה ומילאו אותם בכמויות עצומות של גרעינים , נשרפו על תכולתם עד תום. קשה לי לתאר את התמונה. הרעש, המהומה היו גדולים. נשים חיפשו את בעליהן, ילדים את הוריהם. בכי תמרורים וקריאות "שמע ישראל" ובכל המהומה הזאת התחילו הצעירים לירות לעבר הגרמנים והאוקראינים ולזרוק רימונים.

"יהודים, הצילו את נפשותיכם!" - שמעתי את קול אבי. צעירים שברו את הגדר. יהודים פרצו החוצה בריצה.

כ-2000 יהודים הצליחו להגיע ליערות. הגרמנים והאוקראינים היו מבולבלים, הם ירו בבורחים ורבים נפלו. הגיעה תגבורת של גרמנים. הם לא נכנסו לגיטו, הם ירו מבחוץ.

אני ברחתי מהגיטו יחד עם אחותי הקטנה בסיה. לא ידעתי כלום על יתר בני-משפחתי. נסחבתי עם זרם הבורחים ואת אחותי הקטנה החזקתי ביד. רצתי עם אחותי לביתנו שבאזור "החולות". זוסיה האומנת הזקנה שלנו, היתה עדיין בבית. היא החביאה את שתינו. בלילה העבירה אותנו לביתם של שכנינו, משפחת הרוסים קרייבסקי. הם הסכימו להחביא אותנו בביתם, במרתף. במשפחת קרייבסקי היו בן ושתי אחיות עם משפחותיהם. קרייבסקי הבן היה בזמנו חבר טוב של אחי. למשפחה שלנו היה לו יחס מיוחד. הוא היה בא ומביא ידיעות

*נראה שכאן נפלה טעות. ככל הידוע, יום-הכיפורים בשנה ההיא חל ביום שני והגיטו הוצת ביום רביעי.

על המתרחש בגיטו. קרייבסקי חזר ביום רביעי וסיפר שהיהודים עדיין יורים מהגיטו וישנם פצועים והרוגים מבין הגרמנים והאוקראינים.
מפי קרייבסקי נודעו לי פרטים על רגעיו האחרונים של אבי. אבי נשאר בגיטו עד יום ראשון של חג-הסוכות. ביום זה יצא מהגיטו אל הגרמנים. וק ניגש אל אבי יחד עם גרמנים אחרים, הגיש לו סיגריה ושאל אותו:
"שוורצמן", מי פקד להצית את הגיטו?"
"אני" - ענה אבי. "דע וק, הגרמנים ינחלו תבוסה... את נקמת דמנו ינקמו אחרים... את כל העם היהודי אתם לא תשמידו... לעולם לא ימחלו לכם על הדם השפוך!".
וק הקשיב לדברי אבי ולא ענה. הניח לו לדבר. אחר כך שאל:
"שוורצמן, יש לך זהב?"
אבי הוציא את שעון הזהב שלו והגיש אותו לגרמני.
"מהי בקשתך האחרונה, שוורצמן?" - שאל שוב.
"אני מבקש שתירו בי בבית-הקברות היהודי".
וק והז'אנדרמים הובילו את אבי לבית הקברות היהודי. במו-ידיו הוא ירה באבי.
באותו לילה יצאתי מטוצ'ין עם אחותי בסיה. אמי רבקה, שני אחי דוד וליובה נהרגו בגיטו.
מכל בני המשפחה שלנו, לרבות דודים ובני משפחותיהם, נשארנו אני ואחותי בסיה.

הוועד הציוני הראשון בסוצ׳יק, 1917

נשף חנוכה של התנועה הציונית בסוצ׳ין

במסיבת פרידה משומרים-חלוצים חנוך הלפרין ודוד שדה בעלותם ארצה

בוגרי קן השומר הצעיר

חברי קן השומר הצעיר במחנה צופי ביער קליין-סלשט, 1931

שכבת הצופים בקן השומר הצעיר

קן גורדוניה בטוצ'ין

חברי גורדוניה בטוצ'ין

קיבוץ ההכשרה של "החלוץ" בטוצ'ין (בבית פרידה קליימן), 1933

קיבוץ ההכשרה "השחר" של "החלוץ המזרחי" בדרוזדוב

זכר ניספים

שמות יהודי טוצ׳ין, קריפה והסביבה שניספו בשואה ולא הובאו בספר "יזכור"

אוזרסקי בן-ציון ואשתו
אוקסנגורן אברהם ומאיר ומשפחותיהם
בודנסקי ישעיה וסימה
בוצין יוסף
ביליקובסקי יוסף וחיה
ברבן יוסף ונפתלי
ברבן פנחס
גוכמן פרל ובתה
גומר וולף ובני-ביתו
גיטרמן יעקב ומיכאל
גיטרמן שמעון, אשתו באבל ובנותיהם
גרושקה בנימין ובריינדל
גרושקה יהודה ושמחה
גרויסורס דב ומליה
גרינברג באבל, ניסן, צייטל, זיסיה, ליובה וחייקל
גרשפלד בתיה ובני ביתה
דויטש הרשל ובתיה
דקלבוים המשפחה
הילף פניה ובתה
הימלפרב אנשל, מרדכי, צפורה ומיכאל
ויינר ניסן
ויינר פייגה איטה
ויינר רחל ואלכס
וייס זלמן ופסיה
וייסמן חנה מלכה
ויניצר אפרים
וינר משה וברכה
וישניוצר יצחק ואחיו
וכסלר אברהם ומשפחתו
וכסלר דוד ומשפחתו
ואסרמן יעקב
ואסרמן נתן ושרה
וקסמן בת-שבע והאם
זלמן ברוך
זלמן משה ואשתו
זלמן פנחס ומשפחתו
זלמן זייוויל ומשפחתו
זאלצמן אשר
חומוט חנה (בתו של יצחק)
חיה-ברכה (מ"ההקדש")
חיים-דוד (הפחמאי)
טויב גציה
טורקניץ המשפחה
יוסף (הנפח) ומשפחתו
לוסטיג שלמה ובניו
ליברטוב ברוך ומשפחתו
ליברטוב מלכה ומשפחתה
ליסיצה פסח וחיה
מוריק ברוך, אשתו ובנותיהם
מיידנק ניסן ושרה
מלמד אריה, מנדל ומיכאל
מלמד אשר ומשפחתו
סובל חיה ויאשה
פודליסקר יעקב ומשפחתו
פוקס דב, אשתו רחל ובנותיהם אטל, רבקה ומלכה
פליישמן סימה ומשפחתה
פורטנוי איטה
פניקביילה
פרוכטקיפר לייבל ומשפחתו
פרל יצחק
פרנקל בן-ציון וחיה
פרנקל אריה
ציילתגולד פנחס
קובזלו גיטל
קופרשטיין מרדכי
קורוטקה פייגה, בנה ובתה
קורץ שלמה ומלכה
קילימאכר אלחנן, ומשפחתו
קילקלה שמואל ומשפחתו
קלפל אריה ולאה
קניידל שמעון, ואודל ובנם אריה
קניידל שיינה
קצב יונה-עזרא ומשפחתו
קריבונוס אריה ולטה
קריג טוביה ומשפחתו
קרמר יעקב
קרפט יצחק
רבין שמחה ולאה ובניהם
רוזנברג טייבל ובתה
רוזנקרנץ פנחס
רוטברט מרדכי וחנה
שווץ מרדכי
שולמן רבקה (אשתו של יוסף), בנה ובתה
שטיינגולד יוסף, אשתו סוסל ושלושת ילדיהם
שטיינגולד יצחק וישראל
שיינקר משה
שמעון וברכה ממיקולין
שפירא ליפא
שפרינץ נתן
תם מאיר, אחיו ואחיותיו

y

ועד יוצאי טוצ'ין וקריפה ★ מורשת - בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ